

“O‘zbekiston temir yo‘llari” AJ
Toshkent temir yo‘l muhandislari instituti

X.T.Cho‘lponova

KASBIY PSIXOLOGIYA
fanidan

Kasb ta’limi ta’lim yo‘nalishi bakalavriat talabalari va
professor-o‘qituvchilar uchun
o‘quv qo‘llanma

Toshkent – 2019

UDK 15:656.2(07)

Kasbiy psixologiya. O'quv qo'llanma. **X.T.Cho'lponova**. ToshTYMI, T.: 2019, 190 bet.

O'quv qo'llanma 5111000 – Kasb ta'limi (5310600 - Yer usti transport tizimlari va ularning ekspluatatsiyasi (vagonlar)); 5111000 – Kasb ta'limi (5310600 - Yer usti transport tizimlari va ularning ekspluatatsiyasi (lokomotivlar)) ta'lim yo'nalishida tahsil olayotgan bakalavriat talabalari va professor-o'qituvchilar uchun mo'ljallangan. Qo'llanmada bo'lajak mutaxassis uchun yetakchi faoliyatda zarur bo'ladigan psixologik bilimlar, mutaxassislikka yonaltirish va unga moslashish hamda kasbkorlikning ilmiy-nazariy asoslari yoritilgan.

Institutning Ilmiy-uslubiy kengashi tomonidan nashrga tavsiya etildi.

Taqrizchilar: R.M. Abdullayeva – p.f.n.,dots.(TDIU);
M.U. Dexkanova – p.f.n.,dots. (TTYMI).

Kirish

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 1997 yil IX-sessiyasida qabul qilingan «Ta'lim to'g'risida»gi qonun va «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» dan kelib chiqqan holda, shaxsni barkamol inson, yetakchi mutaxassis qilib tayyorlashda barcha o'quv fanlari singari kasbiy psixologiya fanining ham o'zni beqiyosdir. Ijtimoiy hayotning barcha jabhalarida oila, ta'lim-tarbiya muassasalari, ishlab chiqarish korxonasi va jamoat tashkilotlarida mutaxassisning psixologik bilimlardan foydalanishi shaxslararo ijobiy munosabatlarni o'rnatishning va pedagogik faoliyat samaradorligini oshirishning garovidir.

O'zbekiston o'z mustaqilligini qo'lga kiritgan dastlabki kunlardan boshlab, jamiyatimizning barcha sohaları qatori, ma'naviy-mafkuraviy hayotimizda ham ulkan o'zgarishlar ro'y bermoqda. Mustaqil taraqqiyot yillarida to'plangan tajriba, dunyo jamoatchiligi «o'zbek modeli» deya e'tirof etgan o'zimizga mos va o'ziga xos rivojlanish yo'li, kelajagi buyuk davlat barpo etish borasida amalga oshirilayotgan barcha tarixiy o'zgarish va yangilanishlar yurtdoshlarimiz qalbi va ongiga ulkan ta'sir ko'rsatmoqda. Hozirgi davrda iqtisodiyot hamda madaniyatni tez va uyg'un rivojlantirish, ijtimoiy munosabatlarni va siyosiy ustqurmani takomillashtirish, jamiyatning asosiy ishlab chiqaruvchi kuchi va oliy boyligi bo'lmish insonning o'zini yanada kamol toptirish manfaatlari yosh avlodlarga ta'lim va tarbiya berishga yangicha, yanada keng ko'lamda yondashishni talab qiladi.

Kasbiy psixologiya fanini o'rganish davomida mutaxassislar mehnat jamoalarida yuzaga keladigan shaxslararo munosabatlarga kirishishning psixologik mexanizmlarini anglash bilan birga, shaxslararo munosabatlarning muammolari, mehnat jamoalarida muomala, uni o'rnatish qonuniyatlari va uslublarini ham keng o'rganishga erishadilar.

Kasbiy psixologiya fani talabalarni kasbiy faoliyatga doir bilimlar bilan qurollantirish hamda amaliy ko'nikma va malakalarni hosil qilishi lozim. Bu-ning uchun kasbiy faoliyatga doir qo'llanmalar, tarqatma materiallar bilan ta'minlash lozim. Shundagina bo'lajak mutaxassis kasbiy faoliyat jarayonida yuzaga keladigan turli qiyinchiliklar, ziddiyatlar va to'siqlarni oldini olgan holda, talaba-yoshlarga individual yondoshuvni amalga oshirish imkoniga ega bo'ladi.

Shuningdek qo'llanmada ta'lim jarayonidagi nizolarning yuzaga kelish sabablari, ularni bartaraf etishning psixologik yo'llari, mehnatni tashkil etish, mehnat jarayonida kadrlar qo'nimsizligini oldini olishning psixologik vosita va usullari haqida psixologik bilimlarga ham ega bo'ladilar.

O'quv qo'llanma kasbiy ta'lim yo'nalishidagi bakalavr talabalar, magistrleri va professor-o'qituvchilariga mo'ljallangan bo'lib, undagi asosiy masala kasbiy psixologiyaga oid bilimlarni o'zlashtirishga qaratilgandir.

I BOB

KASBIY PSIXOLOGIYA FANIGA KIRISH.

1.1. Kasbiy psixologiyaning muhim va xarakterli muammolari

Tayanch iboralar: *kasbiy psixologiya, ta'lim psixologiyasi, kasbiy rivojlanish, kasbiy shakllanish, kasbiy faoliyat.*

Kasbiy psixologiya fanini o'rganish davomida mutaxassislar mehnat jamoalarida yuzaga keladigan shaxslararo munosabatlarga kirishishning psixologik mexanizmlarini anglash bilan birga umuman olganda shaxslararo munosabatlarning muammolari, mehnat jamoalarida muomala, psixologiyaning umumiy qonuniyatlari va uslublarini ham keng o'rganishga erishadilar.

Kasbiy psixologiya fani talabalarni kasblar olamiga doir bilimlar bilan qurollantirish hamda amaliy ko'nikma va malakalarni hosil qilishi lozim. Buning uchun kasblarga doir qo'llanmalar, tarqatma materiallar bilan ta'minlash lozim. Shundagina kasb tanlash jarayonida yuzaga keladigan turli qiyinchilik, ziddiyat, to'siqlarni oldini olgan holda talaba-yoshlarni ongli ravishda kasbga yo'llash imkoniga ega.

Kasbiy psixologiya 1800-yillarda yaratilganidan buyon mustaqil fan sohasida ajoyib muvaffaqiyatlarga erishdi. 2-jahon urushidan buyon psixologiyaning talablarida olimlarning klinik amaliyotlari juda ham yaxshi muvaffaqiyatlarga erishdi. 1961-yillarda Amerika Psixologlari Assotsiyasining so'nggi prezidenti E.L.Kelly Professional psixologlar uchun 1-ruxsatnomani Amerika Qo'shma shtatlarida qabul qilingan.¹

Inson-tabiat munosabatini o'zida aks ettiradi, shaxs omili va uni hozirgi davrda ishlab chiqarishda hisobga olish mehnat samaradorligini oshirish, kasb mahoratini takomillashtirish uchun negiz bo'lib hisoblanadi. Kasbhunar mohiyatini ochib beruvchi professiogramma, professiografiya, psixogramma asosida mutaxassislarni tayyorlash uchun texnik oliy o'quv yurtlari intilmoqlari lozim.

1) Ulardagi ichki jihatlar farqlanishiga qaramay, asosiy darsliklar butunlay muqovasigacha hayratlanarli ravishda bir xil edi. Fakt shuki, mana shu darsliklarning umumiy katta hajmini yakka talaba yoki talabalar guruhining o'ziga xos qiziqishlari va ehtiyojlaridagi biron-bir kitobga maxsuslashtirishni qiyin qilib qo'ydi. Aksariyat hollarda darslik sotib olish faqatgina ma'lum bir qismlarini chindan o'qishni xohlaydigan yakshanba

¹ T. Melchert. Foundations of Professional psychology. 2011. 1-bet

kunidagi ulkan gazetani sotib olishga o'xshaydi. Shu kabi sotuvdagi ta'lim psixologiyasi darsliklari odatda siz shu sohada har qachongidan-da bilishni xohlaydigan yoki muhtoj bo'lgan ma'lumotlaringizdan ko'proq ma'lumot beradi. Kitob formatiga keladigan bo'lsak, darslik individualizatsiyaga yo'l qo'ymaydi.

2) Ta'lim psixologiyasi darsliklari doimo qimmat bo'lgan, ayniqsa kitoblar ko'p ishlab chiqariladigan Qo'shma shtatlarda ko'p yillar davomida ularning narxi inflyatsiyadan tez o'sgan. Hozirda ta'lim psixologiyasi haqidagi har bir asosiy matn \$ 100 AQSh dollaridan ko'proqqa sotilmoqda. Bu narxning eng yaxshi holatlarida esa bu talabalar byudjetiga yuklama bo'ladi. Narxning eng yomon holatlarida, ta'lim psixologiyasi darsliklari ko'plab erishib bo'lmaydigan holatga keltirib qo'yadi. Narx bilan bog'liq muammo butun dunyo bo'ylab tasavvur qilganda yanada yaqqol ko'zga tashlanadi; ba'zi davlatlarda bir dona darslikning narxi fuqarolarning o'rtacha yillik daromadiga deyarli yaqin bo'ladi.

3) Ta'lim psixologiyasi darsliklarini sotish raqobatida, muallif va nashrlar ta'limiy qiymatdagi ma'lumotlarsiz bosqichma-bosqich xususiyatlar qo'shib kitoblarning narxini oshirishadi. Ta'lim psixologiyasi nashrlari o'ziga xos ravishda illyustratsiya va rasmlarning miqdorini oshiradilar, to'liq-rangli nashrlarga e'tibor qaratadilar, o'quv qo'llanma va yordamchi tahrirlarning miqdori va qiyinligini oshiradilar hamda faqatgina o'zlarining kitoblari xaridorlari uchun foydali xususiy vebsaytlar yaratadilar. Bu xususiyatlar ba'zida jalb etuvchan bo'ladi. Mening o'qitish tajribam shuni ko'rsatadiki, talabalarni ta'lim psixologiyasi haqida asosiy g'oyalarga o'rgatishdan chalg'itishga qaramay, ko'pincha ular talabalarga o'qishga yordam beradi.

Mana shu darslikni onlayn ko'rinishdagi Global darslik loyihasi bilan birgalikda tahrir qilishda yuqoridagi muammolarni yechadigan chora-tadbirlarni qabul qildim. Muallimlar va talabalarning o'zlari foydali deb topgan va kerak bo'lgan joylariga istaganlaricha murojaat etishlari mumkin. Bunda ularning yumushlarining qiymati minimaldir. Pedagogik jihatlar amalda mavjud, lekin minimal miqdorda saqlangan va kitob formatga keltirilishi internetga kirgan har qanday insonning undan oson va bepul foydalanishiga imkoniyat tugdiradi. Kelajakda kitobni to'ldirish va o'zgartirishni amalga oshirish nisbatan oson va tez bo'ladi. Men ishonamanki, mana shular har kim uchun istalgan natija bo'ladi!²

Kasbiy psixologiya psixik hodisalarning odam hayoti va faoliyatining obyektiv shart-sharoitlariga bog'liq ekanligini: masalan, hayot va tarbiya sharoitlarining ta'siri bilan o'smir xarakterining qanday vujudga kelishini, unda mehnatsevarlik, o'qishga vijdonan yondoshish va shu kabilarning

² Kelvin Seifert Educational Psychology 2009 7-bet.

qanday tarkib topishini o'rganib boradi.

Kasbiy psixologiyani o'rganish odamni psixika haqidagi va psixik hayotning xilma-xil hodisalari haqidagi bilimlar bilan boyitibgina qolmay, shu bilan birga odam aqlini ham o'stirishga yordam beradi.

Talabani bilib olish – shu talabaning darslarni o'zlashtirish darajasini bilish demakdir, shuningdek, talabaning psixik xususiyatlarini bilish demakdir, uning qobiliyat va havaslari qanaqa ekanligini, uning diqqat – e'tibori, hislari, irodasi, xotirasi, tafakkuri qanday zohir bo'lishini bilish demakdir. Ta'lim – tarbiya ishida pedagog talabalarni bilimdan bahramand qilish, ularga ko'nikma va malaka berish bilangina kifoyalanib qolmay, shuningdek, talabalar shaxsining hamma tomonlarini, dunyoqarashi, xarakteri, irodasi, qobiliyati va havaslarini takomillashtirishi lozim. Buning uchun esa psixikaning ayrim tomonlari qanday sharoitda va qaysi pedagogik usullar yordami bilan o'zlashtirishini va takomillashuvini bilmoq kerak.³

Kasb psixologiyasining predmetini ta'rifiga asoslanib, uning quyidagi vazifalarini ajratib ko'rsatish maqsadga muvofiq:

1. Shaxsning kasbiy shakllanishi asosiy tushunchalari va tadqiqot tamoyillarini, o'zining faoliyatiga tegishli uslublarini asoslash;
2. Kasb psixologiyasi predmetiga mos bo'lgan tadqiqot usullarini ishlab chiqish va o'ziga xos uslublarini tuzish;
3. Kasblarning tavsifiy tuzilmasini psixologik tahlil qilish, kasblarni proektlash uslublari va tamoyillarini ishlab chiqish;
4. Shaxsning kasbiy shakllanishi qonuniyatlari va psixologik mexanizmlarini tadqiq etish. Bu jarayon dinamikasini determinantlovchi omillarni aniqlash, kasbiy shakllanishdagi inqirozlarni tahlil etish;
5. Mutaxassislikning kasbiy desturuksiyalarini, ya'ni shaxsning deformatsiyasi, kasbiy faoliyatga bo'lgan layoqatini pasayishi va boshqalar;
6. Shaxsning kasbiy rivojlanish monitoringni yuritish, bu borada psixodiagnostik vositalarni ishlab chiqish hamda mutaxassislarni attestatsiyadan o'tkazish;
7. Shaxsning kasbiy shakllanishiga psixologik yordam hamda insonning kasbiy hayoti davomida yordam berish, qo'llab-quvvatlash;
8. Kasbiy maslahat, kasbiy ma'lumotning shaxsiy rivojlantiruvchi psixologik jihatlari, attestatsiyadan o'tkazish, kasbiy rivojlanish psixotexnikasi, kasbiy korreksiya va rehabilitatsiya, kasbdan ketishga psixologik tayyorgarlik borasidagi bilimlar bilan qurollantirishdan iborat.

Kasb psixologiyasining metodologik asosi - bu shaxsning kasbiy shakllanish konsepsiyasidir. Mazkur konsepsiyaning asosiy mohiyati shundaki, kasb tanlash jarayonida shaxs miqdor va sifat jihatidan rivojlanib boradi,

³ T. Melchert. Foundations of Professional psychology. 2011. 2- bet.

ya'ni ular o'z yo'nalishini boyitib boradi, shu orqali tajriba va salohiyat shakllanadi. Kasbiy shakllanish jarayonida inqirozlar, to'qnashuvlar, destruktiv o'zgarishlar bo'lib o'tishi mumkin. Bu jarayonning tezligi biologik va ijtimoiy omillarga, shuningdek tasodifiy holatlarga, hayotiy muhim kasbiy voqealarga bog'liq bo'ladi.

Mavzu bo'yicha nazorat savollari:

1. Kasbiy psixologiya fanining paydo bo'lish tarixini ayting?
2. Kasbiy psixologiyaning predmeti nima?
3. Kasbiy psixologiyada yondoshuvlarni sanab o'ting?
4. Kasbiy psixologiyaning hozirgi kundagi ahvoli qanday?
5. Kasbiy psixologiyaning asosiy vazifalarini sanab bering?
6. Kasbiy psixologiyaning metodologik asosini ayting?

1.2. Kasbiy psixologiyaning nazariy va konseptual asoslari

Tayanch iboralar: *Psixik taraqqiyot, nazariy kontsepsiya, in'ikos, ong, asab xujayra.*

Kasbiy psixologiya talabalarni ushbu faoliyatga kirishlari uchun murakkab bo'lmagan savollarni qo'yadi, ammo ushbu kasbning nazariy va empirik asoslari kuch va hamjihatlik uchun. U balki muqarrar bolgandir ya'ni tez o'suvchi va psixologiyaning yangi yosh tartibini yaratish odami psixologiyasining turli nuqtayi nazarini xilma xillikda boshqarishdir. Ushbu perspektiv boshqalari bilan muvofiqlashtirilmagan va faqatgina tez tez qisqacha ilmiy asoslangan jarayonlarni qabul qiladi.

Kasbga doir ushbu muammolarni qayta ko'rish ushbu vaqtda amalga oshiriladi. Haqiqatdan ham, bir sabab bo'lishi kerak ya'ni ushbu muammolarni kritik rivojlanishida manzili va yechimi kerak. odatiy qovurgaga ega bo'lmaslik professional psixologik konseptual amaliyotga ega bolganlarni ham shoshirib qoyish uchun va talablar uchun unumsiz, akkredatsiya va tananing kafolati, professional birlashuv, universitetlar, hukumat a'zolari, sug'urtalar, yaxshiroq ommaviy jamoa.

Katta hajmdagi sa'y-harakat ko'rsatadiki psixologiyaning ilm fan va amaliyoti taraqqiy qilgan. Ushbu korsatilgan sabab ya'ni psixologik tajribani tushunishning nazariy yechimi va o'rni birlashgan mustahkamlikdan ibortdir.⁴

Hali bor bo'lmagan ekstensiv munozaralar ichida faoliyat bilan bogliq birlashmalar ya'ni ixtisoslashgan psixologlar va nazariy namoyondalar kasbiy psixologiyaning ilmiy va amaliy ustunini yarata olishgan. Natijada bu muammoni hal etishda odatiy amaliy tadbirlarni yaratishga erishildi. Qo'shimcha qilsak bu yerdagi ikki asosiy savollarni korib chiqish kerak.

⁴ T. Melchert. Foundations of Professional psychology. 2011. 3-bet.

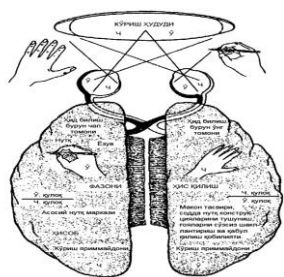
ushbu ikkita maxsus savollarni imtihonsiz tashkil qilish kelishilgan birlashgan faoliyat uchun yoqimsiz.

Ivan Mixaylovich Sechenov
(1829-1905)

Rus fiziologi, fiziologik maktab asoschisi

Aniqki ushbu faoliyat sohasiga doir savollar ahamiyatga ega. Tajribalarning qiyinchiliklari yuqorida korib chiqilgan ilmiy kasbiy psixologiyaning talablari ya'ni faoliyatning ushbu aniqlikdagi angloymaslikda tabiat, imkoniyat va maqsadi psixologiyaning professional tajribasidir. Bu yerda tez-tez kelishmovchilik deb hisoblanadi klinik konsepsiyaga muvofiq va turli munosabatlarni amalga oshirishdan iboratdir. Ushbu turdagi savollarga javoblar qiyin tarzda kichadi. Misol uchun talabalar bitiruvchi dasturlarni o'rganishadi ya'ni ma'lum bir teoretik oriyentatsiyada klinik konsepsiya holatiga mos keladi ammo ular boshqa kirish dasturlarini ham organishadi, ya'ni boshqa teoretik oriyentatsiyada ba'zi turdagi holatlarni o'rnatishga mos keladi. Boshqa talabalar kirish

dasturlarini orgatishda umumiy bilim va ko'nikmalarni yaratuvchanlik, mohirlik va bilimning katta hajmda qabul qilish, biblioterapiyaning nanopsixoterapik qabul qilishni, yoqlangan guruhlarda qatnashish, tibbiy mashq qilish, fizik mashqlar va dinlarning birlashuvi, aqliy, yoki madaniy tajribalarni o'z chiga oladi. Natijada u rozilik deb hisoblanmaydi ya'ni talabalar bitiruv mala-

kalarni bajarishda yetarli ma'lumotga ega bo'lishlari kerak. Faoliyatning aniqligi murosa qilishdan oldin ushbu savollar yaratilgan bo'lishi shart.

Kasbiy psixologiyaning yashirin ilmiy asosi faoliyat sohasiga oid boshqa kritik savollarni beradi. Bir qarashda ushbu savollar bajarilishini ko'rish shart emas, bu muammoning sababi ya'ni shak-shubhasiz kasbiy psixologiyaning ilmiy asosi va shak-shubhasiz kasb hunar amaliyotidir. Boshqalari, har qanday holatda shunga o'xshash g'ayri-tabiiy savollarni oshirib boradi. Haqiqatda bu yerda kichik sabab bo'lishi kerak, ya'ni biz egalik qiladigan, faqat to'liq bolmagan javoblar bu nuqtada yaratilgan psixologiyaning ko'pgina muhim nazariyalaridan biridir. Hozirda, kopgina psixologiyaning sindromlari tushunarsiz va kopgina psixologik jarayonlarining faqatgina etiborga molik jarayonlari tushunarlidir.⁵

Markaziy asab tizimi ikki qismdan – bosh miya va orqa miyadan tashkil topgan. Bosh miyaning yuqori qismi olti qavat (10 milliardga yaqin) neyronlar bilan qoplangan hamda po'stloq deb ataladigan katta

⁵ T. Melchert. Foundations of Professional psychology. 2011. 8-bet.

yarim sharlarni hosil qiladi. Po'stloq – psixik faoliyatning eng muhim (lekin yakkayu-yagona emas) organi. U yarim sharlardan pastroqda, ensa qismida miyada joylashgan bo'lib, uning funksiyalari hali yetarlicha o'rganilmagan. Po'stloqning mushaklar harakatini uyg'unlashtirishda muhim o'rin tutishi ma'lum. Katta yarim sharlar miya naychasiga kelib taqaladi. Naychaning yuqori qismi – talamus orqa miyadan yarim sharlarga boradigan barcha asab yo'llari uchun «oraliq stansiya» vazifasini bajaradi. Naychaning pastki qismi – gipotalamus suv almashuvi, ovqatlanish ehtiyojini va organizmning boshqa funksiyalarini boshqarib turadigan markazlardan tarkib topgan. Hozirgi zamon fanidagi mavjud tasavvurlarga qaraganda, orqa miya va miya naychasi reflektor faoliyatining asosan tug'ma (shartsiz reflekslar) hisoblangan shakllarini amalga oshiradi, katta yarim sharlarning qobig'i esa hayot kechirish jarayonida orttiriladigan va psixika tomonidan boshqariladigan xulq-atvor shakllari organi hisoblanadi. Tananing har bir sezuvchi a'zosi (teri, ko'zning to'r pardasi va shu kabilar) va har bir harakat a'zosi miyada o'zining xususiy markazlariga egadir. Insondagi katta yarim sharlar qobig'ining anchagina qismini qo'l barmoqlari, ayniqsa bosh barmoq faoliyati bilan bog'liq hujayralar, shuningdek nutq organlari va til mushaklari funksiyasi bilan bog'liq hujayralar egallaydi. Shunday qilib, odamning katta yarim shari qobig'ida mehnatda va muomalada asosiy funktsiyani bajaradigan harakat a'zolari ancha ko'p joylashgan.

Miya katta yarim sharlari ishining umumiy qonunlarini I. P. Pavlov aniqlab bergan. Psixikaning organi – bosh miya ham o'zgardi. Uning hayvonlar miyasidan sifat jihatdan farqi yuksak bilish jarayonlari, avvalo, tafakkur mexanizmlarini o'rganish paytida yaqqol namoyon bo'ladi. Bu jarayonlar sezgi va idrok jarayonlari singari miyaning muayyan qismlari doirasida cheklanib qolmaydi. Agar odamda qobiqning ensa qismi shikastlangan bo'lsa, u ko'rish sezgilarini yo'qotishi turgan gap. Odamning psixik hayotida katta yarim sharlar qobig'i sirtining 30 % ni egallaydigan peshana qismlari alohida o'rin tutadi.

Chap yarim sharining funksiyasi o'qish va hisoblashdan ko'ra ko'proq belgilarga asoslangan axborot (so'zlar, belgilar, raqamlar va shu kabilar)ga tayanishdan iborat. Chap yarim shar mantiqiy tuzilishlar imkoniyatini ta'minlaydi, busiz izchil analitik tafakkur bo'lishi mumkin emas. Chap yarim shar faoliyatining izdan chiqishi, odatda nutqning buzilishiga (so'zlash qobiliyatining yo'qolishiga) olib keladi, normal muomala imkoniyatini yo'qqa chiqaradi, asab to'qimalari og'irroq shikastlanganda, fikrlash faoliyatida jiddiyoq nuqsonlar sodir bo'ladi. O'ng yarim shar obrazi axborotni ishga solib, bo'shliqda mo'ljal olish, musiqani idrok

etilayotgan va tushunilayotgan obyektlariga nisbatan his-hayajonli munosabatda bo'lishga imkon beradi.⁶

Bosh miyaning yuqorida aytilgan hamma qismlari va orqa miya markaziy asab tizimining bosib o'tgan taraqqiyot yo'lining bosqichlaridir. Bosh miyaning taraqqiyotidagi har bir qismi (pastdan yuqoriga qarab hisob qilganda) o'zidan avvalgi qismning ustiga qoplangan. Orqa miya, undan keyin esa uzunchoq miya markaziyasab tizimining eng qadimgi qismlaridir. Oldingi miya va po'st genetik jihatdan miyaning eng yosh qismlaridir.

Markaziy asab tizimining yuqorigi qismlari taraqqiy qilgunicha pastdagi (qadimgi) qismlari murakkabroq psixik funksiyalarni ham bajargan deb o'ylash mumkin. Masalan, oldingi miyasi olib tashlangan baqa tamomila normal baqaga o'xshaydi. Bunday baqa odatdagicha o'tiradi; baqa turgan taxta ag'darila boshlasa, u ag'anab tushmaslikka harakat qiladi; agar baqa chalqancha ag'anab tushsa, o'nglanib oladi. Shunday qilib (baqa miya yarim sharlaridan mahrum bo'lsa ham harakat qilish va o'z harakatlarini muvofiqlashtirish qobiliyatini saqlab qoladi. Ba'zi fiziologlar maymunlarning yarim sharlarini olib tashlab tajribalar qilganlar. Maymunlar operatsiya qilingandan keyin psixik funksiyalari yo'qolishi bilan birga, harakatlar, harakatni muvofiqlashtirish ham buzilgan. Ular to'ppa-to'g'ri o'tirib tura olgan, shuningdek, narsalarni changallay olgan, ammo, murakkabroq harakatlar, ayniqsa yurish qobiliyati buzilgan, shunday qilib, evolyusiyaning yuqori bosqichlarida murakkab harakatlar va ularni muvofiqlashtirish funksiyalari ham miya po'stiga o'tadi.

Odamda miyaning quyi qismlari yuksak psixik funksiyalarni bajarishga mutlaqo qobil emas. Odam miyasining po'sti ostidagi qismlari po'st funksiyasini loaqal qisman ham bajara olmasa kerak. Yarim sharlarsiz tug'ilgan talabalar (anzitsefallar) ni kuzatish bu holni juda ravshan tasdiqlaydi.

Yarim sharlar po'sti o'z tolalari bilan bosh miyaning hamma qismlariga va orqa miyaga bog'langan. Shu bilan birga, yuqorida aytilganidek, orqa miyadagi asab hujayralarining tolalari va po'st ostidagi sohalarning tolalari yarim sharlar po'stining qismlariga bog'langandir. Shu sababli butun markaziyasab tizimi va uning faoliyati bo'lmasa, psixik hayot ham bo'lmas edi. Shu bilan birga, butunasab tizimining va butun organizmning faoliyatida bosh miya po'sti asosiy rol o'ynaydi. I.P.Pavlov ta'limotiga ko'ra, yarim sharlar po'sti organizmdagi hamma funksiyalarni idora etadi. I.P.Pavlov ta'limotiga ko'ra, katta yarim sharlar po'sti organizmning barcha funksiyalarini boshqaradi.

Periferiyadagi asab tizimi markaziy asab tizimi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, undan ajralmasdir. Periferiyadagi asab tizimi asablardan tu-

⁶ T. Melchert. Foundations of Professional psychology. 2011. 9-bet.

zilgan: bu asab lar markaziyasab tizimidan chiqib, butun organizmga tar-
moqlanib, organizmning har bir qismini bosh miya va orqa miya bilan bog'-
laydi. Bosh miyadan 12 juft asab, orqa miyadan 31 juft asab chiqadi (2- rasm).

Periferiyadagi asab tolalari orqa miya bilan bosh miyaning ichki
qismlariga kiradi. Ular bosh miyaning hamma qismlari bilan, jumladan,
bosh miya po'sti bilan bog'lanadi. Periferiyadagi asab tolalar bosh miya
bilan orqa miyadan chiqqanda hiyla yo'g'on (ba'zilar juda ham yo'g'on)
bo'ladi. Lekin bu asab tolalar organizmga yoyilib ketganda, ko'pgina juda
ingichka ip va tolalarga bo'linadi, chekka tarmoqlar deb shularga aytiladi.

I.P.Pavlov ta'limotiga ko'ra, periferiyadagi asab analizatorning bir
qismini, ya'ni uning retseptor qismini (chekka tarmoqlarini) va o'tkazuvchi
yo'lni tashkil etadi. Periferiyadagi asab tolalar ikki xil, ya'ni sezuvchi va
harakatlantiruvchi asab tolalarga bo'linadi.

Sezuvchi asab tolalar chekka tarmoqlarning qo'zg'atilishi natijasida
hosil bo'lgan qo'zg'alishni markazga, ya'ni orqa miya bilan bosh miyaga
o'tkazadi. Tevarak-atrofimizdagi voqe'likni ana shu asab tolalar yordami
bilan sezamiz va idrok qilamiz. Bu asab tolalar retseptor (sezuvchi),
markazga intiluvchi yoki afferent asab tolalar deb ham ataladi.

Harakatlantiruvchi (yoki motor) asab tolalar markazdan muskul va
bezlarga impuls o'tkazadi. Shu asab tolalar yordami bilan muskullarimiz
harakatga keladi, xilma-xil ish-harakatlar qilinadi, turli bezlar (masalan,
so'lak bezlari) ning faoliyati ham shu asab tolalar yordami bilan idora eti-
ladi. Bu asab tolalar markazdan qochuvchi yoki efferent asab tolalar deb
ham ataladi.

Periferiyadagi asab tolalardan ba'zilar qo'zg'alishi periferiyadan
markazga ham, markazdan periferiyaga ham o'tkazadi. Sezuvchi va
harakatlantiruvchi asab tolalardan qo'zg'alish bir xil tezlik bilan o'tmaydi;
sezuvchi asab tolalar qo'zg'alishni harakatlantiruvchi asab tolalarga
nisbatan sekinroq o'tkazadi.

Vegetativ asab tizimi

Vegetativ asab tizimini asab tugunlari va bu asab tugunlarini orqa
miyadagi hamda orqa miyadan tashqaridagi mahsus birikma va
chatishmalari tashkil etadi. Vegetativ asab tizimidagi asab hujayralarining
va asab tugunlarining ayrim birikmalari hazm organlarida, qon aylanish,
nafas olish organlarida va shunga o'xshash organlarda bo'ladi.

Vegetativ asab tizimi markaziy asab tizimi bilan bog'langan: vegetativ
asab tizimining asab tugunlari bosh miyaning gipotalamus (ko'ruv
do'mboqlarining pastki qismi), to'rt tepalik va uzunchoq, miya sohasida,
shuningdek, orqa miyaning ko'krak, yuqori bel va dumg'aza bo'limlarida
joylashgan.

Katta yarim sharlar po'stining peshona qismlarida periferikasab tizimining ham, vegetativ asab tizimining ham funksiyalarini birlashtiradigan yuksak markazlari bor. Bosh miya po'stidan periferik asab tizimiga ham, vegetativ asab tizimiga ham impulslar kelib turadi. Binobarin, vegetativ asab tizimini, shuningdek, boshqa qism va markazlarni bosh miya po'sti idora etadi.

Vegetativ asab tizimi umumiy asab tizimining bir qismi bo'lib, ichki organlar hazm, nafas, qon aylanish organlarining ishlarini va ichki secret-siya bezlarining faoliyatini idora qiladi. Vegetativ asab tizimi organismning umuman hamma hayotiy jarayonlarini idora etadi. Organizm jarayonlarining shu tariqa vegetativ asab tizimi tomonidan idora yetilishi organlar faoliyatining kuchayishi va susayishida, ortishi va kamayishida ko'rinadi.

Vegetativ asab tizimi ichki organlar bilangina bog'lanib qolmay, balki organizmning boshqa hamma qismlari bilan ham bog'langandir. Vegetativ asab tizimining markazdan qochuvchi tolalari hamma sezgi organlarida va teri hujayralarida bor. Vegetativ asab tizimi o'sha tolalar orqali sezgi organlariga ta'sir etib, ularning faoliyatini kuchaytiradi yoki susaytiradi. Jumladan, vegetativ asab tizimi sezgi organlarining adaptatsiyasiga (ya'ni moslanishiga) ancha yordam berar ekan. Vegetativ asab tizimi markaziy asab tizimining turli qismlariga, jumladan, bosh miya po'stiga ham ta'sir etadi. Shuning uchun ham vegetative asab tizimining ta'siri psixik jarayonlarda ham ko'rinadi.

Vegetativ asab tizimi ikki bo'lakdan: simpatik asab tizimi va parasimpatik asab tizimidan iborat.

Simpatik asab tizimining markazlari gipotalamusda, orqa miyaning ko'krak va yuqori bel bo'limlaridadir. Simpatik asab tizimining tolalari tanadagi hamma organlarga yoyiladi.

Parasimpatik asab tizimining markazlari to'rt tepalikda, o'rta miyada (Varoliy ko'prigi), uzunchoq, miyada va orqa miyaning dumg'aza bo'limidadir.

Simpatik va parasimpatik asab sistemalari ichki organlar faoliyatini idora etishda «antagonistlar» rolini belgilaydi.

Oliy asab faoliyati haqida tushuncha I. M. Sechenov «Bosh miya reflekslari» asarida ongli va ongsiz hayotning barcha harakatlari ro'y berish usuliga ko'ra reflekslardan iboratdir degan xulosaga kelgan edi. Shunday qilib, ongning harakati (psixik hodisa) ruhning tanasiz mohiyat xususiyati emas, balki I. M. Sechenov ta'biri bilan aytganda, ro'y berish usuliga ko'ra refleksga o'xshash jarayondir. Ma'lumki, psixik jarayon o'zicha emas, balki miyaning mohiyati, uning tegishli bo'limlari funksiyasi sifatida tashqi olam haqidagi axborotning qayerga ketishi, qayerda saqlanishi va

qayta ishlashini ko'rsatuvchi javob faoliyatining boshqaruvchisidir. Psixik hodisalar miyaning tashqi (tevarak atrofdagi muhit) va ichki (fiziologik tizimi sifatida organizmning holati) ta'sirlarga javobidir.

I.M. Sechenov psixikaning reflektorligi va faoliyatning psixik jihatdan boshqarilishi g'oyasini ilgari surdi. Bu muhim nazariy qoidalarni I. P. Pavlov tajriba yo'li bilan tasdiqladi va aniqlashtirdi.

Miya katta yarim sharlari ishining umumiy qonuniyatlarini I. P. Pavlov aniqlab bergan. Olim o'tkazgan klassik tajribalarda itlarda oldinlari faqat tegishli shartsiz qo'zg'atuvchi (masalan, ovqat)ning bevosita ta'siri ostida yuz beradigan fiziologik reaksiyaga (masalan, so'lak oqishiga) olib kela boshlaydigan juda ham xilma-xil signallar beradigan shartli reflekslar hosil qilingan edi. Lekin uning ta'limotini shuning o'zi bilangina cheklab qo'yish noto'g'ri bo'ladi. Real tarzda (laboratoriya sharoitida emas) hayvonlar ozuqa qachon og'ziga tushishini kutib turmaydi, balki uni izlashga urinadi, harakat qiladi, harakatining samaradorligini tekshiradi, xullas sharoitga faol muvofiqlashadi.

Kasbiy psixologiya fani nazariy asoslarida I. M. Sechenov va I. P. Pavlovlarning ta'limotlari chuqur iz qoldirdi. Hozirgi davrda psixik taraqqiyotning nazariy asoslari muammosi aniq va ijtimoiy fanlarning umumiy tadqiqot obyektiga aylanib bormoqda va o'z qadr-qimmatini yo'qotmagan, aksincha, yanada takomillashib bormoqda.

Mavzu bo'yicha nazorat savollari:

1. Kasbiy psixologiyaning tabiiy ilmiy asoslarini izohlang?
2. Psixik taraqqiyotning asab – fiziologik asoslarini ayting?
3. I. P. Pavlov qonuniyatlarini aytib bering?
4. I.P.Pavlov ta'limotiga ko'ra periferiyadagi asab analizatorning ishini izohlang?
5. I.M. Sechenovning «Bosh miya reflekslari» asarining mazmuni nimada?
6. Vegetativ asab tizimi markaziy asab tizimi bilan qanday bog'langan?
7. Psixika va ong rivojlanishining nazariy asoslari nimadan iborat?
8. Psixika va ong rivojlanishining konseptual asoslari nimadan iborat?

1.3. Kasbiy psixologiyaning asosiy metodlari.

Tayanch iboralar: *prinsiplari, kategoriyalari va ilmiy tadqiqot longityud, kesimli, eksperiment, kuzatish, kavzometriya, psixobiografiya.*

Hozirgi zamon kasbiy psixologiya fanining asosiy prinsiplari, kategoriyalari va ilmiy tadqiqot usullari 1923 yilda Psixonevrologlarning birinchi syezdida K.N. Kornilov (1879–1957) psixologiyani dialektika negizida tuzish masalasini ilgari surdi. Psixologlarning psixologiyani dialektik materializm negizida tuzish uchun olib borgan kurashining natijasi hisoblangan

g'oyaviy-nazariy kurash jarayonida psixologiya predmeti va uning metodlari haqidagi ilmiy tushunchalar tarkib topdi, psixologik tadqiqotlarning eng muhim prinsiplari va asosiy muammolari aniqlab olindi, bilimning turdosh sohalariga munosabat oydinlashdi. Psixologiya fanining taraqqiyotida buyuk o'rin tutgan B. G. Anan'ev, P. P. Blonskiy, L. S. Vigotskiy, A. V. Zaporozhets, K. N. Kornilov, G. S. Kostyuk, A. N. Leontev, A. R. Luriya, S. A. Rubinshteyn, A. A. Smirnov, B. M. Teplov, D. N. Uznadze va boshqa olimlar yetishib chiqdi. Psixologiya psixik jarayonlarni, shaxsning individual – tipologik xususiyatlarini o'rganar ekan, tekshirishning muayyan metodlarini o'rgatadi. Psixologiyada tekshirish metodlari obyektiv bo'lmog'i lozim. Insonning ish-harakatlari va xatti-harakatlarini tekshirish asosidagina uning niyatlari, fikrlari va hissiyotlari haqida to'g'ri ma'lumot olish mumkin.

Kasbiy psixologiya metodlari psixik hodisalarni o'rganishga obyektiv qarashni ta'minlabgina qolmay, balki shaxsning psixik jarayonlari va xususiyatlari nima uchun va qanday yuzaga keladi? Va qanday rivojlanadi va qanday o'zgarib boradi? degan savollarga javob bermog'i lozim.

Kasbiy psixologiya metodlari amaliyot bilan bog'liq ravishda olib borilishi kerak. Kasbiy psixologiya metodlariga tarixiy jihatdan yondashmoq lozim. Shu jihatdan psixologiya metodlari uning predmeti kabi tarixan anchagina o'zgarishlarga duch keldi. Psixologik tadqiqotlar predmetining alohida xususiyatga egaligi uning alohida tadqiqot metodlariga ega bo'lishi zarurligi haqidagi fikrni ilgari surmasdan qo'ymasdi. Idealistik psixologiya yagona bir metodni tavsiya eta olgan va shu metod yordamida kishi «ruhiga» kirib borishga uringan. O'zini o'zi kuzatish (introspeksiya, ya'ni ichkaridan ko'rish) ana shunday metod edi. Kasbiy psixologiyada tadqiqotning subyektiv va obyektiv metodlari bir-birini inkor etadi. Haqiqiy ilmiy psixologiya psixikani o'rganishning obyektiv metodlaridan foydalanish va fanda bundan boshqa metodlarning bo'lishi mumkin emasligini tushuntirishi kerak.

Psixik taraqqiyotining asosiy qonuniyatlarini, xususiyatlarini aniqlash, uning shu tarzda psixik taraqqiy etish sabablarini bilib olish hamda sinchiklab o'rganish asosida tarbiya va ta'lim jarayonlarini takomillashtirish uchun muayyan usullarni belgilash lozim.

Tadqiqiy metodlarning 2 ta turi mavjud;

1. Longityud
2. Kesimli

Longityud metodi – ma'lum kishilar guruhi yoki aniq kishilarning bir xil belgilariga ko'ra psixik xususiyatlarini davomli va muntazam o'rganishni nazarda tutadi.

Kesimli metod – ma'lumotlarni tadqiqotda qatnashuvchilarning turli

guruhlariga nisbatan taqqoslash xosdir. Bu metod orqali sinovdan o'tayotgalarning ko'p miqdorini qisqa vaqt ichida qamrab olishi mumkin. Kesimli tadqiqotlarni o'tkazishda savol-javob usullari, testlar tajribalar keng qo'llaniladi. Longityud metodi - kasbiy shakllanishda individual yo'lni o'rganishga yordam beradi. Mazkur metod yordamida shaxsning obro' orttirishi uning faoliyatidagi turli xildagi tanqidiy holatlarini aniqlaydi. Barcha tadqiqotlarda keng doirada metodlarni qo'llash o'ziga xos tadqiqiy metodlarni yaratilishiga olib keladi. Kasb psixologiyasi tadqiqot metodlarining tizimlanishi, ularning qo'llanishi sohasini aniqlash shuningdek, sifat, xususiyatini ko'rib chiqish zaruriyatini keltirib chiqaradi.

Tadqiqotni tashkillashtirish va rejalashtirish metodlari, ya'ni tashkiliy metodlar. 2. Dalillar to'plash, ilmiy ma'lumotlar olishga qaratilgan empirik metodlar(usullar). 3. Ma'lumotlarni qayta ishlash usullari 4. Interpretasion metodlar(usullar). Boshqa bir qator psixolog-olimlar psixologiyasining quyidagi usullarini ajratishadi: 1. Subyektiv metodlar (o'zini o'zi kuzatish); 2. Obyektiv metodlar (kuzatishning xar xil turlari; eksperimental, testlar, savol-javob, so'rovnomalar). Afsuski, bu metodlar muallifi psixologiya metodlarining tasniflanishini (klassifikasiya) taqdim etmay, faqatgina psixologiya fanidagi mavjud metodlarini sanab o'tish bilan chegaralanadilar. Bu esa o'z navbatida aniq ilmiy tasniflanishning mavjud emasligi, psixologiyada metodlarning ko'pligi hamda bir tizimga solinmaganligi bilan izohlanadi.⁷

Kasbiy psixologiyaning metodlarini tahlil etib, tadqiqiy metodlarni tasniflashning asosi sifatida muhim jihatlarini ajratib olish kerak. Bu masalalar 4 xil shaklga ega: tasvirlash, o'lchash, tushuntirish va psixik hodisani shakllantirishdan iborat. Shunga muvofiq metodlarning 4 ta guruhi taklif etiladi: noeksperimental (klinik), diagnostik, eksperimental va shakllantiruvchi. Shunday qilib kasb psixologiyasi oldida quyidagi tadqiqiy masalalar turibdi: 1 guruhi - shaxsning kasbiy shakllanishi bu murakkab, ba'zida esa dramatik jarayonning psixologik xususiyatlarini tasvirlashdan iborat. Bu jarayonni tadqiq etish uchun longityud, savol-javob, psixobiografiya, tanqidiy voqealar metodlarini qo'llash to'g'ri bo'ladi. Bu metodlar guruhini genetik metodlarga kiritishi mumkin. 2 guruhi - kasblarning psixologik tavsifi, kasbning psixologik mazmunini tadqiq etish, faoliyat mahsuldorligini o'rganish, mehnat metodi, hujjatlarni o'rganish, kuzatilayotganlarni savol-javob orqali o'rganish metodi, shuningdek, professiografiya yo'li bilan amalga oshirilishi mumkin. Bu uslublar guruhi praksimmetrik uslublarga tegishlidir. 3 guruhi - muhim kasbiy ko'rsatkich faoliyat va shaxs belgilarini o'lchash. Bu tadqiqiy

⁷ T. Melchert. Foundations of Professional psychology. 2011. 10-bet.

masalani hal qilish uchun maxsus qobiliyat testlari, muvaffaqiyat va ta'lim testlari qo'llaniladi. Bu psixometrik usullar guruhidir. 4 guruhi - kasbiy shakllanishning xususiyatlarini, qonuniyat va mexanizmlarini tushuntirishdan iborat. Bu vazifani bajarish usullari eksperimental usullardir: ya'ni laboratoriya, modellashtiruvchi va tabiiy eksperimentlardir. 5 guruh – usullari tadqiqiy ma'lumotlarga miqdoriy ishlov berishga yo'naltirilgan. Ularga matematik ishlov berish usullari kiradi: ya'ni korrelyatsion, faktorli tahlil va boshqalar.

Kavzometriya - Ye.I.Golovaxa va A.A.Kromiklar tomonidan taklif etilgan usul bo'lib, u shaxsning psixologik vaqti va hayotiy subyektiv holatlarini tahlilini tadqiq etish metodi hisoblanadi. Bu intervyu quyidagi jihatlarni o'z ichiga oladi: biografik savol-javob, muhim voqealar ro'yxatini tuzish, voqealarni keltirib chiqargan sabablarini aniqlash va boshqalardir. Intervyu natijalari kavzometriya shaklida tasvirlanadi. Kavzometriya kasbiy muammo va inqirozlarni yechish uchun qo'llaniladi. Psixobiografiya – shaxslarning hayot yo'lini psixologik o'rganish metodi hisoblanadi. Avval psixobiografiya siyosatchilarining obro'-e'tiborini, kishilarning individual kasbiy biografiyalarini o'rganish maqsadida qo'llanilgan. Kasb psixologiyada psixobiografiyani qo'llash orqali shaxsning kasbiy maqsadlarining paydo bo'lishi, kasbiy shakllanishdagi inqirozlar haqida qimmatli ma'lumotlarni olish imkonini beradi.

Anamnez metod - bu insonning mehnat subyektini sifatida rivojlanish tarixi haqidagi ma'lumotlarni yig'adi. Bu usul Ye.A.Klimov tomonidan batafsil ko'rib chiqilgan. Kasbiy anamnez mehnat motivlarini o'rganish, tanqidiy voqealarni aniqlash, kasbiy faoliyatda obro'-e'tibor qozonishni oldindan tashxis qilishda qo'llaniladi. Anamneztik tadqiqot o'z ichiga suhbat tizimini olgani uchun, suhbat metodiga qo'yiladigan talablar bu usulga ham tadbiq etiladi.

Kasbiy psixologiyaning asosiy metodlari: kuzatish va eksperiment metodidir. Xususiylar metodlari: suhbat, so'rov, faoliyat mahsuli va jarayonini tahlil qilish hamda test metodlari.

Psixologiyada tekshiriladigan psixik hayot hodisalari juda xilma-xil va murakkab hodisalardir. Bu hodisalar qanday metodlar bilan, ya'ni qaysi yo'llar bilan, qanday usullar bilan tekshiriladi, degan savol tug'iladi. Psixologiyada chinakam ilmiy bilimga ega bo'lmoq uchun psixikani tekshirish metodlarini bilish va shu metodlardan foydalana bilish kerak. Har bir pedagog kishilar psixikasini tekshirish uchun loaqal eng oddiy usullarni bilishi lozim.⁸

Kuzatish metodi.

Psixologiyada kuzatish odamning psixik hayotini o'rganish metodi

⁸ T. Melchert. Foundations of Professional psychology. 2011. 12-bet.

sifatida keng suratda qo'llaniladi.

Kuzatish metodining o'ziga xos xususiyati shuki, odamning tashqi ko'rinishi (ish-harakatlari, qanday so'zlashishi, kishilar bilan bo'lgan munosabati, psixik holati va faoliyati) tabiiy hayot sharoitida o'rganib boriladi.

Psixologik kuzatishning maqsadi bo'lishi shart. Psixologik kuzatish muayyan reja yoki dastur asosida olib boriladi. Odatda psixologik kuzatuv uzoq vaqtni talab qiladi. Kuzatish qancha uzoq davom etsa, kuzatuvchi shuncha ko'proq dalillar to'plashi, uning psixologik xulosalari chuqur va ishonchliroq bo'ladi.

I.P.Pavlov o'z-o'zini kuzatish yo'li bilan aniqlab olishi mumkin bo'lgan subyektiv psixik hodisalar haqida gapirar ekan, bunday deb yozgan edi: «Albatta, bu (subyektiv – P.I.) hikmatlar biz uchun birinchi darajali voqe'likdir, ular kundalik hayotimizni yo'lga soladigan, inson jamiyatining taraqqiy etishiga sabab bo'ladi. Ammo subyektiv holatlarga qarab yashash boshqa-yu, ularning mexanizmini chinakamiga ilmiy tahlil qilish boshqa».

O'z-o'zini kuzatish yo'li bilan subyektiv ravishda ko'ngildan kechadigan faktlarni aniqlash, tasvirlash mumkin, ammo ularni har tomonlama tushuntirish mumkin emas.

Tadqiqot obyekti va predmetini aniqlash: Ko'pincha mehnat jamoalari obyekt bo'lib xizmat qiladi. Obyekt qanchalik aniq bo'lsa, metod shunchalik to'g'ri tanlangan bo'ladi. Emperik tadqiqot tipik obyektlari odamlar fikri, jamoadagi munosabatlar, siyosiy jarayonlar. Obyekt - bu haqiqiy mavjud bo'lgan tuzilma bo'lib, predmet - abstrakt qo'yilgan tadqiqot muammosidir.

4. Muammoni nazariy tahlil qilish va asosiy tushunchalarni ishlab chiqish.⁹

a) defetsiyalashni (ta'riflash), ya'ni ilm-fanda ishlab chiqilgan nazariy va metodologik nuqtai nazaridan muammoning asosiy tushunchalarini aniqlash, nazariy asoslar bo'lmaganda esa tadqiqotchi o'z konsepsiyasini mustaqil yaratish kerak. b) tadqiqot tushunchalariga bog'liq, ya'ni muammoning nazariy tahlili bevosita tushuncha bilan dialektik uzviylikda rivojlanadi. Bunda nazariy va empirik ko'rsatkichlar o'zaro aloqada bo'ladi. 1. Tadqiqot obyektining taxminiy, tizimli tahlili: O'rganilayotgan obyekt tiimli tahlil qilinadi. Bu obyekt, ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va ma'naviy bog'liqlikda o'rganishdir. 2. Tushunchalarni nazariy va empirik interpretatsiyasi: Dasturni tuzishdagi keyingi qadam, bu interpretatsiyadir. Interpretatsiya - sharhlash, izohlash, tushuntirib berish, talqin qilish

⁹ Davis S. F. Handbook of Research Methods in Experimental Psychology. – Blackwell Publishing Ltd, 2003.46-49-bet.

natijasida olingan tushunchalar elementidir.

Mavzu bo'yicha nazorat savollari:

1. Kasbiy psixologiyaning metodlarini ayting?
2. Metodlarning klassifikatsiyasini ajratib ko'rsating?
3. Asosiy metodlarni "Venn" diagrammasida tahlil qiling?
4. Psixik hodisalarni o'rganishga oid obyektiv metodlarni sanang?
5. Longityud metodini "SWOT" tahlilda izohlang?
6. Kesimli metodlarning vazifalarini sanang?
7. Tadqiqotning obyekti va subyekti nima?
8. Kavzometriya nima? "T"-jadvalda izohlang.
9. Interpretatsiya-qanday jarayon?

1.4. Kasbiy psixologiyaning klassifikatsiyasi va ularni tanlash

Tayanch iboralar: *Kasb, kasbshunoslik, kasbiy sifatlar, kasbiy ko'nikmalar, professionalizm.*

Kasb tushunchasi - kasbshunoslikning asosiy konseptual bosh tushunchasi - bu kasb tushunchasidir. Kasbshunoslik adabiyotlarida kasb tushunchasining tavsifi juda ko'p. Avvalambor bu maxsus tayyorgarlikni talab etuvchi, inson doim tajribadan o'tkazuvchi va unga yashash uchun manba bo'lib xizmat qiluvchi mashg'ulotdir. Keyin kasb bir xil faoliyat bilan shug'ullanuvchi kishilarni birlashtiradi. Bu faoliyat ichida ma'lum aloqalar va axloq normalari o'rnatiladi. Kasb jamiyatning mehnatga layoqatli a'zolarini ijtimoiy tashkillashtirishning alohida shakli bo'lib, bunda a'zolar faoliyatining umumiy turi va kasbiy ongi bilan birlashgan.

B.Shouning fikri buyicha "Kasb - mutaxassislarning chetdagi odamlarga qarshi fitnasidir".

"Kasb - jamiyat uchun zarur va qadriyatli soha bo'lib bunda asosiy jismoniy va ruhiy kuch talab etiladi" bu kuchlar unga sarflangan mehnat o'rniga yashashi va rivojlanishi uchun muhim vositalar omili sifatida namoyon bo'ladi. Bu ta'rifni yanada batafsil yoritib, E.A.Klimov kasbiy faoliyatning sifatli tarixiy rivojlanuvchi tizim va shaxsning o'zini namoyon etish sohasi deb ta'riflaydi. Yana bir ta'rifni keltiramiz. "jamiyat nuqtai nazaricha kasb bu kasbiy masalalar, kasbiy faoliyat shakllari va turlari, shaxsiy kasbiy xususiyatlari tizimi bo'lib, ular ish uchun muhim bo'lgan natija mas'uliyatlarni etkazishni ta'minlab berishi kerak bo'ladi".

Nisbatan tor ta'rifni esa V.G.Makushin keltiradi, "Kasb - bu shunday faoliyatki, uning yordamida shaxs jamiyat hayotida ishtirok etadi va uning yashashi uchun moddiy vositalar asosiy manbasi bo'lib xizmat qiladi". Mavjud ta'riflarni umulashtirib, quyidagilarni xulosa qilish mumkin. Kasb mehnat faoliyatining paydo bo'lgan shakllari bo'lib, ularni bajarish uchun

inson albatta ma'lum bilimlar va ko'nikmalarga maxsus qobiliyatlar va rivojlangan muhim kasbiy sifatlarga ega bo'lishlari kerak. "Kasb" atamasi kasbiy faoliyatning faqatgina yuqori statusli turlariga nisbatan ishlatiladi. Boshqa faoliyat turlari mutaxassisliklarga yoki ish, mashg'ulot turlariga tegishli bo'ladi. Milliy kasbshunoslikda "kasb" va "mutaxassislik" tushunchalari farqlanadi.

Kasb mutaxassislikka ko'ra kengroq tushuncha, kasbiy salohiyatidan tashqari, uning muhim sifatlari - ijtimoiy - kasbiy salohiyat, kasbiy avtonomiya, o'zini nazorat qilish, guruhli mezonlar va qobiliyatlar hisoblanadi. Kasb odatda yaqin mutaxassisliklar guruhini birlashtiradi. Masalan, kasb-shifokor, mutaxassisliklar - terapevt, pediatr okulist, urolog, va hokazo, kasb - muxandis, mutaxassisliklari - konstruktor, texnolog, metallurg va hokazolar. Mutaxassislik — kasbiy ta'lim, tayyorgarlik yo'li bilan ish jarayonidagi maxsus bilimlar, ko'nikma va malakalar kompleksi bo'lib, ular u yoki bu kasb doirasida ma'lum faoliyat turini bajarish uchun zaruriy hisoblanadi. Shunday qilib, mutaxassislik - kasb ichidagi kasbiy faoliyat turi bo'lib, u shaxsiy yutuqlarga yoki o'ziga xos vaziyatlar orqali umumiy natijalarga erishishga yo'naltirilgan bo'ladi.

Insoniyat rivojlanishida kasbiy faoliyat turlari uning eramizgacha Misrda qadimiy Gretsiya (Yunoniston), Rim imperiyasi va boshqa rivojlangan davlatlarda ko'zda tutilgan. Bugungi kunda mehnatning paydo bo'lishi sanoat inqilobi davrida boshlandi. Keyingi, ilmiy-texnik rivojlanish kasblar ro'yhatini yangilashga va kengayishiga olib keladi. AKD rasmiy ma'lumotlarida 1965 yilda alifbo tartibida 21741 ta kasbga va 400 mutaxassisliklarning ta'riflari keltirilgan. Xalqaro kasblarni tizimlash standarti bo'yicha 1988 yilda 9333 kasb ro'yxatga olingan. Yagona ta'rif malaka ma'lumotnomasi 7000 ga yaqin kasb va mutaxassisliklarni birlashtiradi. Bu maxsus hujjatlar ularning tizimli paytidagi kasbiy vaziyati aks ettiriladi. Nashrdan chiqqan ma'lumotnomalar esa korrektirovkaga muhtoj bo'ladi, chunki kasblar dunyosi doim o'zgarib turadi. Yangi kasblar paydo bo'ladi, kasblarning xarakteri mehnat mazmuni yangilanib turadi, past malakali mehnat kasblari yo'qolib boradi. Kasb nomi ko'pincha o'tgan yillarda shakllangan mehnat xarakterini aks etadi. Va quyida o'qituvchilar haqida lavhalarni ko'rib chiqamiz:¹⁰

O'qituvchi sifatida siz shularni qila olishga asos qo'yib, butun umr davomida o'qishga tayyor bo'lishingiz kerak. Siz hech qachon biron-bir talabani hamisha o'qitmaysiz albatta, lekin siz ular bilan yetarli darajada tez-tez uzoq ishlashingiz, xal qiluvchi xabarni yetkazishingiz kerak: hayotda o'rganiladigan narsalar ko'p- undanda yuqori; aslida biron-bir o'qituvchi

¹⁰ Kelvin Seifert Educational Psychology 2009. 9-bet

yoki maktab butun hayoti davomida ta'minlay oladi. Har qanday siz o'rgatayotgan bilim o'lchovga ega bo'lmaydi va samimiylik, junbushga keltiruvchi va hayron qoldiruvchi manba bo'la oladi. Hayot haqida va xususan talabalarinigiz haqida gap ketganda bu optimistik sabab bo'la oladi. O'rganish kerakligicha tushunarli bo'ladi agarda u hech qachon tugamasa, hatto ki agar qisqa muddatga yo'naltirilgan bo'lsa ham tezda tegishli bo'ladi. Muallimga keladigan bo'lsak, jamiyatning har bir a'zosiga berilmagan ustunliklar sizda bor, aynan qimmatbaho bilimlarni va qobiliyatlarni o'qitayotganingizga sabab emas, balki talabalarni sizdan o'rgansa bo'ladigan yo'nalishlar bo'ylab yo'naltirishingiz sabab. "Dunyo bunday narsalarga nihoyatda to'la, Ishonamanki, biz barchamiz qirollar kabi baxtli bo'lamiz".

Jennifer Fyuller, uchinchi o'qituvchi shunday dedi: "Yaxshi", dedi u to'satdan ovozida tadbirkorlik bor edi. Bu mening o'ninchi darajani o'rgatuvchi odatiy kunim: Men 6:30da uyg'onaman, tezda nonushta qilaman, maktabga 7:45 da boraman agar ko'chalar tirband bo'lmasa. Keyin e-mail pochtamni tekshiraman- odatda unda asosiy yoki boshqa administratorlardan kichik xabar bo'ladi, balki bitta-ikkita ota-ona bolalaridan havotirlanar, negaki ularning farzandlari darslarimdan birida o'zini yomon tutgani uchun, yoki bitta-ikkita talabalarimdan – Ms. Fyuller men bugun o'zimni yomon his qilyapman mazmunidagi xatlarni olishim mumkin. Hozir soat 8:15 va birinchi darsim boshlanishidan avval menda 2 soat vaqt bor- bu semestrda men faqat biologiyani o'qityapman va faqat 2,3 va 5 soatlarda darsim bor. Balki dars o'tishdan avval baho qo'yarman yoki laboratoriyani ko'rstishga tayyotlarman. Yoki hammamiz guruh bilan kutubxonaga xodimlar yig'ilishi uchun tusharmiz (og'ir nafas oldi...). Nima bo'lgan taqdirda ham ertalabki ishlar tugamadi, maktabdan so'ng tugatishim kerak. Lekin, bugun Ekologiya klubi (men u yerda fakultet konsultantiman) dajilar bilan uchrashganimda, balki men ishlarimni kechqurun tugatishim kerak. Men keyin ularni qilishga harakat qilmayman, lekin ko'pincha qilaman. Lekin har doim 9:00 da chiqib ketaman – Bu har doim bir soat televizor ko'rish uchun yoki kitob bilan birga o'sish uchun vaqt ajrataman degani".

O'qituvchilar g'oyalarni qanday qilib tushunarli tushuntirishni, yangi materiallarni tog'ri ketma-ketlikda va muvofiq tempda berishni, avval bilganlari va yangi o'rganganlari orasidagi aloqalarni yo'naltirishni bilishda sizga muhtojdirlar. Shunga qaramay, bu qobiliyatlar mutaxassisdan butun umrini talab etadi, ular hatto boshlang'ich o'qituvchilar tomonidan muvaffaqiyatli mashq qilinishi mumkin va ular o'qitishning darsdan tashqari vaqtida davom ettirilib bir maromda rivojlantiriladi. Boshlanishidan keyin to'g'ri bo'lishiga qaramay, o'quv kursining aloqasi va loyihasidagi mahorat ishning asosiy "daromad"laridan biridir.¹¹

¹¹ Kelvin Seifert Educational Psychology 2009 10-bet

Maxsus maqsadli o‘qitishni o‘rgatishdan so‘ng, siz buni avvalgi o‘ylaganlarizga qaraganda farqli tushunganingizni va hokazolarni bir necha marotaba tasavvur qildingiz. Ish har doim bir xil bo‘lib qolavermaydi; u davomli ravishda rivojlanib boradi. O‘qitishda qanchalik uzoq qolsangiz, yangiliklar bilan bog‘liq kasbingiz bo‘ladi.

O‘qituvchilarning o‘sayotgan professionalizmi

Dastlabki uchta yo‘nalishga munosabatingiz qanday bo‘lishidan qat’iy nazar, ular to‘rtinchi yo‘nalishning, ya’ni o‘qituvchilarning o‘sayotgan professionalizmi amalga oshishiga hissa qo‘shishgani muhimdir. Ko‘plab aniqliklar, sohalar (tibbiyot yoki huquqni o‘qitish misolida) kasblarning egalari agar o‘zlarining ishlari sifati uchun shaxsiy javobgar bo‘lsalar, uning sifati uchun boshqa har bir mas’uliyatni o‘z zimmalariga olsalar hamda uni amaliyot qilish uchun maxsus ko‘nikmani talab qilasalar tan olinadi.

Shu o‘rinda o‘qitish avvalgiga qaraganda, ancha professionallikka yo‘g‘rildi (Koxran-Smit va Frays, 2005). Talabalar tomonidan erishilgan yutuqlarning oshib borayotgan ishonchi shuni bildiradiki, o‘qituvchilar na-faqat o‘zlarining talabalarining o‘quv yutuqlaridan tashqari ularning o‘qituvchi sifatidagi o‘z rivojlanishlariga bo‘lgan ma’suliyat ham ortdi. Hozir-da yangi o‘qituvchi bo‘lish avvalgiga qaraganda, ko‘proq maxsus bilimlar-ni talab qilmoqda shuning uchun ko‘plab hudud va jamiyatlarda sertifikat-lash va litsenziyalashga bo‘lgan talablar oshib bormoqda. O‘sayotgan talablarning asosiy qismi talabalarning o‘sgan xilma-xilliklariga va auditoriyalarda qo‘llanilayotgan texnologiyalrning o‘shishiga yo‘naltirilgandir.

Yuksak professionalizm ta’lim beruvchilar tomonidan ularning ta’lim olishlari va o‘z amaliyotlarini yaxshilashlari bo‘yicha tashabbuslariga yo‘naltirilgan. Shunday qilish **tadqiqot harakatlari** (ba’zida **o‘qituvchi tadqiqoti** deb ataladi) o‘qituvchi va ularning talabalari yoki ularning o‘qitishlarida o‘qib-o‘rganish shakli bo‘lib qoladi.¹²

Jadval 1.

Tadqiqot loyihasi xatti-harakatlariga misollar

Tadqiqot loyihasi xatti-harakatlaridagi qadamlar	1-namuna: talaba internetdan foydalanadi	2-namuna: O‘qituvchining ingliz tilini ikkinchi til sifatida o‘rgangan talabalarga yordami
Tadqiqot masadi (tadqiqotni qilayotgan o‘qituvchi tomonidan izhor qilinadi)	“Vazifalarni bajarishda, mening talabalarim yuqori sifatli, tegishli ma’lumotlarni topishda nechog‘lik muvaffaqiyatli bo‘ladilar?”	“Ingliz tilini ikkinchi til sifa-tida o‘rgangan talabalarga ingliz tilida so‘zlovchi talaba-larga kabi to‘liq va foydali javob beryapmanmi, nega unday yoki nega unday emas?”

¹² Kelvin Seifert Educational Psychology 2009 11-bet

O'rganishni kim amalga oshirmoqda?	Auditoriya o'qituvchisi (oddiy darajadagi) va maktabdagi kompyuter mutaxassisligi o'qituvchisi	Auditoriya o'qituvchisi (katta yuqori daraja) – o'zi o'qiydi; Ehtimol, boshqa o'qituvchilar bilan yoki Ingliz tilini ikkinchi til sifatida o'rgangan mutaxassis bilan hamkorlik qiladi.
Axborot qanday to'planadi va qayd etiladi?	Talabalarning topshiriqlarini baholash; Talabalar internetda qidirayotgan paytda ularni kuzatish. Talabalarning qidiruv tajribalari haqida intervyu olish.	Auditoriyadagi munozaralar davomida o'zining o'zaro ta'sirini videoga olish; Ingliz tilini ikkinchi til sifatida o'rganganlar va boshqa talabalar o'rtasidagi tajribalarni o'qituvchi tomonidan kundalik jurnalga qayd etilishi; O'qituvchining ingliz tilini ikkinchi til sifatida o'rgangan talabalaridan intervyular olish
Axborot qanday tahlil qilinadi?	To'siqlarni qidirish va bir necha talabalar tomonidan izhor etilgan "maslahatlarni topish"	Turdagi farqlarni va Ingliz tilini ikkinchi til sifatida o'rgangan talabalar va boshqa talabalar o'rtasidagi o'zaro ko'plab bog'liqliklarni qidirish; Farqlardagi shakllarni qidirish;

Tadqiqot xatti-harakatlarining boshqa ikki yanada to'liq namunalari 1 jadvalda izohlab berilgan. Shunga qaramay, bu namunalar ko'plab fan tadqiqoti xatti-harakatlariga o'xshaydi, "yaxshi o'qitishning asosiy amaliyoti"ga o'xshaydi, ular odatdagiga qaraganda o'ylab rejalashtirilgan, yanada tizimli ravishda ishlab chiqilgan va ro'yhatdan o'tqazilgan hamda ishchi personal o'qituvchilar bilan yanada to'liq va ochiq ulashilgan. Shu tariqa, ular o'qituvchilarga huddi professionallar kabi maxsus afzalliklar keltirishganligiga qaramay, ular maxsus muddat va intilishni ham talab qilishgan. Hozirda, tadqiqot xatti-harakatlarini birvaqtda o'qituvchilarning o'sib borayotgan professionalizmi bilan tasavvur qilish muhim jihatdir, lekin ayni paytda o'qituvchilar o'rgatayotganlarida ular uchun yuqoriroq standartlarni yaratish ham huddi shunday muhimlikni kasb etadi.¹³

Mavzu bo'yicha nazorat savollari:

1. Kasb haqida tushuncha bering?
2. Sharq mutafakkirlarining kasb haqidagi fikrlarini izohlang?
3. Mutaxassisning kasbiy tayyorligi deganda nimani tushunasiz?
4. Kasblarni psixologik tizimlang?
5. E.A.Klimovning kasb haqidagi fikrlarini ayting?

¹³ Kelvin Seifert Educational Psychology 2009, 15-bet.

6. V.G.Makushinning nazariyasini ayting?
7. Kasb haqidagi nazariyalarni “Venn” diagrammasida tahlil qiling?
8. Tadqiqot loyihasi xatti-harakatlariga misollar keltiring.
9. Professionslizm haqida “Esse” yozing.

1.5. Kasbga o‘qitishning psixologik asoslari

Tayanch iboralar: *O‘quv faoliyati, ta’lim, o‘qish, o‘rganish, o‘qituvchi, talaba, kasbiy ta’lim psixologiyasi.*

Hozirgi davrda kasbiy psixologiyaning muhim vazifalaridan biri - o‘quv maskanidagi ta’lim jarayonini yanada takomillashtirishning psixologik asoslarini ishlab chiqishdan iborat bo‘lib, bu xil yangi ta’lim dasturiga o‘tish munosabati bilan bog‘liqdir. Kasbiy ta’lim psixologiyasi shu bilan birga talabalar shaxsining tarkib topish jarayonini turli tarbiyaviy tadbirlarning talabalarga ko‘rsatadigan ta’sirini o‘rganadi hamda talabalarning o‘z-o‘zini tarbiyalashning psixologik asoslarini tadqiq etadi. Suningdek, kasbga o‘qitishning asosida o‘qituvchi shaxsini, uning pedagogik faoliyat xususiyatlari ham o‘rganiladi. Bunda o‘qituvchining ta’lim–tarbiya ishlaridagi yutuqlarni ta’minlovchi sifatlariga urg‘u berish bilan birga, uning bilim, ko‘nikma, malaka va qobiliyatlarining tarkib topishi hamda taraqqiyotining psixologik jarayonlari aniqlanadi. Kasbiy psixologiya fanini o‘rganish ham nazariy, ham amaliy ahamiyatga ega bo‘lib, u boshqa fanlar singari taraqqiyotning umumiy tamoyillariga: oliy asab faoliyati va psixofiziologiya qonunlariga, bu sohada to‘plangan ilmiy ma’lumotlarga tayanib, inson psixikasining kechishi, rivojlanishi, o‘zgarishi yuzasidan bahs yuritadi.

Ta’lim va tarbiya bilan bog‘liq dastlabki pedagogik-psixologik mazmundagi asarlar XIX asrning boshlarida vujudga kelgan bo‘lishiga qaramay, uning mustaqil fan sifatida rivojlanishi va qaror topish yo‘li ancha murakkab kechgandir. O‘tmishda ajdodlarimiz insonning psixologik qonuniyatlarini, muayyan ilmiy yo‘nalishda o‘rganmagan bo‘lsalar-da, biroq allomalarning qo‘lyozmalarida mazkur holatlarning namoyon bo‘lishi, inson kamoloti borasidagi qimmatli fikrlari hozirgacha yuksak ahamiyat kasb etadi. Jumladan, Abu Nasr Forobiy pedagogik faoliyat masalalarini va ular bilan bog‘liq bo‘lgan psixologik, fiziologik muammolarni ijobiy xalq etishda insonni har tomonlama yaxlit va o‘zaro uzviy bog‘liq bo‘lgan qismlardan iborat, deb aytadi. Forobiy mavjudotni bilishda ilm–fanning rolini hal etuvchi omil deb biladi, uning fikrlariga ko‘ra inson tanasi, miyasi, sezgi organlari tug‘ilishda mavjud, lekin aqliy bilimi, ma’naviyligi, ruhi, intellektual va axloqiy xislatlari, xarakteri, dini, urf-odatlarini, ma’lumoti tashqi muhit, boshqa insonlar va shu kabilar bilan muloqotda vujudga keladi, inson o‘z faoliyati yordamida ularni egallaydi, ularga yerishadi. Uning aqli, fikri,

ruhiy yuksalishning eng yetuk mahsuli bo'ladi, deb ta'kidlaydi.

O'qitishning afzallik jihatlari

Nega o'qituvchi bo'lmoqchisiz? Javoblar qisqa va oson:

- yoshlardagi o'sishning turli-tumanligi va o'rganishdan ularning quvonchlariga guvoh bo'lasiz;
- o'zingiz va boshqalar uchun butun hayot davomida o'qib-o'rganishni ta'minlash;
- fikrlash va qiziqarli qilish, yoshlar uchun hayot faoliyatini yuzaga keltirish uchun bo'lgan chaqiriqlarni o'z tajribasiga ko'ra bilish.

Abu Rayxon Beruniy ta'lim va tarbiyaning maqsadi, vazifalari va mavqei, inson, yosh avlodning rivojlanishi haqidagi fikrlari chin ma'noda insonparvarlik va insonshunoslik zahirida yaratilgan. Bilim va tarbiyaning tabiatga uygunlik tamoyillarini mutafakkirning barcha asarlarida kuzatish mumkin. U insonni tabiatning bir qismi deb ta'kidlaydi.

Beruniy ta'lim jarayonining mohiyatiga chuqur kirib borib, talabalarning yosh xususiyatlarini hisobga olish asosida qurilgan o'qitish samarali bo'lishini uqtiradi. Beruniy pedagog ijodida inson va uning baxt-saodati, ta'lim-tarbiyasi, kamoloti bosh masala bo'lgan. O'rta asrda yashab, ijod etgan donishmand, tabobat ilmining dahosi Abu Ali ibn Sino inson ruhiyati, tana va qalbning birligi, inson organizmining tuzilishi, undagi asab faoliyati va ularning tarmoqlanishi, holatlari haqidagi qimmatli ma'lumotlari hozirga qadar tibbiyotning muhim negizini tashkil etadi. Abu Ali ibn Sinoning fikricha: —...O'qituvchi matonatli, sof vijdonli, rostgo'y va talabani tarbiyalash metodlarini, axloq qoidalarini yaxshi biladigan odam bo'lmog'i lozim. O'qituvchi talabaning butun ichki va tashqi dunyosini o'rganib, uning aql qatlamlariga kira olmog'i lozim.

Yusuf Xos Xojib ijodining bosh masalalaridan biri - komil insonni tarbiyalashdir. U o'z asarlarida eng komil, jamiyatning o'sha davrdagi talablariga javob bera oladigan insonni qanday tasavvur qilgan bo'lsa, shu asosda u o'z tamoyillarini izchil bayon etadi. «Qutadg'u bilig» («Saodatga yo'llovchi bilim») asari ta'lim va tarbiya, ma'naviy kamolotning yo'l-yo'riqlarini, usullarini, chora-tadbirlarini o'zida mujassamlashtirgan, axloq va odobga doir ma'naviy manbadir. Abduraxmon Jomiyning «Bahoriston», «Xirandnomai Iskandari», «Tuhfat-ul-axror» va boshqa asarlarida ilm-ma'rifat, ta'lim-tarbiya, kasb-hunar o'rganish, inson ijobiy fazilatlarini haqidagi fikrlari ifodalangan. Ta'lim va tarbiya jarayonida tarbiyachi va o'qituvchi shaxsi eng muhim omil bo'lganligi tufayli Nasriddin Tusiy – O'qituvchilarni tarbiyalash to'g'risida degan asarida shunday ifodalaydi: – O'qituvchi munozaralarni olib borishni, rad etib bo'lmaydigan darajada isbot qilishni bilishi, o'z fikrlarining to'g'riligiga ishonishi, nutqi esa mutlaqo toza,

jumlalari mantiqiy ifodalanadigan bo'lishi lozim... O'qituvchi nutqi hech qachon va hech qayerda zaharxandali, qo'pol yoki qattiq bo'lishi mumkin emas. Dars paytida o'qituvchi o'zini tuta olmasligi ishni buzishi mumkin....

Alisher Navoiyning «Xazoyin-ul-maoniy», «Maxbub-ul-qulub» va boshqa shu singari asarlarida yetuk, barkamol insonning axloqi, ma'naviyati, o'zgalarga munosabati, iste'dodi va qobiliyati to'g'risida qimmatli mulohazalar yuritilgan. Ana shu psixologik mezonlar ijtimoiy adolatning qaror topishi uchun muhim ahamiyatga ega ekani ta'kidlangan. Shu bilan birga o'qituvchi mehnatini xolisona baholab: —Agar shogird podsholikka erishsa ham, unga (muallimga) qulluq qilsa arziydi, deydi, bu orqali ta'lim va tarbiya jarayonidagi o'qituvchi shaxsini markaziy shaxs sifatida ko'radi. Shuningdek, bu borada Mahmud Qoshg'ariy, Ulug'bek, Naqshbandiy, Ogahiy singari buyuk sharq mutafakkirlarining yoshlar tarbiyasiga, o'qituvchi, tarbiyachining jamiyatdagi o'rni, axloq-odob, fe'l-atvor, oilaviy hayot, shaxslararo munosabatlarga doir qarashlari ularning asarlarida ravon va ixcham bayon etilganligini ta'kidlash mumkin.

O'quv faoliyati insonning butun hayoti davomida namoyon bo'luvchi uzluksiz jarayondir. Rus psixologi A.N.Leontev inson faoliyatining psixik va amaliy shakllari mavjudligini, talaba ongi aynan o'quv faoliyatida o'sishini ta'kidlaydi. D.B.Elkonin esa o'quv faoliyatining xususiyatlarini ko'rsatib, uni mohiyatiga, mazmuniga va o'zini namoyon bo'lish shakliga ko'ra ijtimoiyligini ta'kidlaydi. O'quv faoliyati bu shunday faoliyatki, uning natijasida avvalo talabada o'zgarish yuz beradi. Uning mahsuli turli motivlar asosida, qurilgan bo'lishi darkor. Bu motivlar bevosita talaba shaxsining o'sishi va rivojlanishi bilan bog'liq bo'lishi kerak.

D.B.Elkoninning ta'kidlashicha, o'quv faoliyatining shakllantirilishi bu faoliyat ayrim kishilar bajarilishini asta -sekinlik bilan talabaning o'ziga o'qituvchining ishtirokisiz mustaqil bajarish uchun o'tkazilishidir.

P.Ya.Galperin nazariyasi bo'yicha bilimlarni o'zlashtirish jarayoni olti bosqichni boshidan kechirib, ularga: 1. Motivatsiya. 2. Tushuntirish. 3. Moddiy formadagi xatti-harakatlarni bajarish. 4. Baland ovozda xatti-harakatlar va vazifalarni bajarish. 5. Bajariladigan xatti-harakatlarni ichki rejada ovoz chiqarmay bajarish. 6. Faoliyatni fikran bajarish kiradi. Ushbu nazariyada ta'limning uchta asosiy turlari ajratiladi: - birinchi turda - xatti-harakatlarni o'zlashtirish xatolar bilan kechadi, berilayotgan material yetarli darajada anglanilmaydi, ta'lim oluvchi ta'limning asl mohiyatini tushunib yetmaydi; - ikkinchi turda - materialni nisbatan dadil va to'la tushunilishi va material bilan bog'liq tushunchalarni ajratilishi bilan xarakterlanadi; - uchinchi tur - tez, samarador va bexato xatti-harakatlarni o'zlashtirilishini ta'minlab beradi.

V.V.Davidov nazariyasi. Ushbu nazariya kichik maktab yoshidagi talabalarni ilmiy tushunchalarni o'zlashtirilishini targ'ib qiladi. Bunda talabalar tomonidan ta'lim jarayonida nazariy tushunchalar tizimini o'zlashtirilishi lozim bo'lib, bu o'z o'rnida xususiyan umumiy bilimlarga o'tilishni ta'minlaydi. Qator nazariyalar muammoli ta'lim bilan bog'liq bo'lib, L.V.Zankov va A.M.Matyushkin tomonidan olib borilgan tadqiqotlar ta'limda muammoli darslarni tashkil etishga qaratilgan.

Ta'limning psixologik asoslari muammosi ko'pgina masalalarni qamrab oladi. Ta'limning muvaffaqiyati bir qator psixologik omillarga bog'liq bo'ladi. Avvalo talabaning o'qishga bo'lgan munosabatiga to'xtaylik.

O'qitish(ta'lim)da muammolar mavjudmi?

Ta'limot o'tmishdan farq qiladimi? Qanday? Bu muammo juda muhim ahamiyatga ega. Chunki, birinchidan, ta'limning mazmuni nihoyatda murakkablashib, xajmi esa g'oyat kattalashib ketgan. Uning muvaffaqiyatli o'zlashtirilishiga erishish uchun talabalarning o'quv faoliyatini kuchaytirishi lozim. Ijobiy tuyg'ular o'quv mehnatining samaradorligiga kuchli ta'sir etadi. Hafsala bilan bajarilgan beg'araz bahs-munozaralar paydo bo'ladi, befarq qaragan yoki undanda o'ta salbiy munosabatda bo'lgan ishga esa hech qanday hafsala bo'lmaydi. Jamiyatimizdagi mehnat - ijod, quvonch manbai. O'quv maskani talabalarida o'quv mehnatiga ijodiy munosabat uyg'otib, mehnatning xaqiqiy ijodga, quvonch manbaiga aylanishiga ko'maklashishi kerak.

Qadimda greklar juda ajoyib iborani qo'llaydilar: "Talaba - to'ldirilib turilishi kerak bo'lgan idish emas, balki yoqib turilishi lozim bo'lgan mash'aldir". Bu fikrning tagida chuqur ma'no bor. Zero, o'qituvchi biz yuqorida ta'kidlab o'tgan ta'lim metodlari muammoli ta'lim, qisman izlanish metodi va tadqiqot metodlaridan keng qo'llanishi kerak. Ta'lim jarayonini bugungi kundagi asosiy talabalaridan biri erkin fikrlovchi, mustaqil tafakkurga ega bo'lgan shaxsni shakllantirish bo'lib, yuqorida aytib o'tgan metodlardan foydalanish uchqunlardan katta mash'allar paydo bo'lishini ta'minlab beradi.

O'qitish uchun boshqa chaqiriqlar ham bormi?

Bu yerda ham oddiy javob "ha". O'qitishning har bir quvonchi ehtimolli ko'ngilsizliklarga aloqadordir. Siz talabalar hayotida ijobiy farqlanishni yaratishni xohlarsiz, lekin yakka-yakka talabalarni yetarli pog'onaga tortishda tashvishlarga ham ega bo'lishingiz mumkin. Talabalar qanday bo'lishlaridan qat'i nazar, ko'p o'rganishni xohlamaydigan, motivlashtirilmagan yoki nodo'stona kayfiyatda bo'lib ko'rinishlari mumkin. O'qitishning ba'zi muammolari ko'rimsiz bo'lishi mumkin, bular: siz bilimlarning ajoyib cheksiz sohasiga diqqatingizni jalb qilganingizda, siz tasodifan

chekingan talabani “yetarli” darajada hech qachon o‘rgana olmaydigan talabadek nazarda tutishingiz mumkin. O‘qitishni loyihalashtirish va bajarish qiyinchiligi ko‘pincha, qoniqtirish o‘rniga qilib bo‘lmaydigan vazifa bo‘lib ko‘rinadi. Auditoriyadagi kutilmagan hodisalar jozibador yangilikdan ko‘ra tartibsizlik bo‘lishi aniqrog‘dir. Shaxsiyatni rivojlantiruvchi kitob haqida gapirib berish, ba’zida “yaxshi o‘qituvchilar bilan yomon hodisalar ro‘y berishi”ga sabab bo‘ladi (Kushner, 1983). Lekin hayotning osuda damlariga to‘xtaladigan bo‘lsak, o‘rgatishning yomon jihatlari uning yaxshi jihatlari yo‘q qilib yubora olmaydi. Agar noxush hodisalar “yahshilik”ni yarata oladi deb hisoblasak, xush keluvchi hodisalar yanada ko‘proq qoniqtiruvchi bo‘ladi va o‘qitish ishini butunlay qadrini oshiradi. Ko‘rib turganingizdek bu kitobda yaxshi xislatlarni maksimallashtiruvchi qimmatli va qoniqarli resurslar mavjud. Siz bu resurslarni o‘zingiz bilan mashg‘ulotingizga va o‘sayotgan professional bilimlaringizga, umumiy ma’noda sog‘lom ulushlarda olishingiz mumkin. Shu munosabatda siz yaxshiroq o‘qitishni o‘rganishingizda yolg‘iz o‘zingiz harakat qilishingizning hojati yo‘q. Balki yolg‘iz o‘zingiz harakat qilishingiz mumkin ammo, ehtimol siz zo‘r o‘qituvchi bo‘lishingiz va shunday bo‘lib qolishingiz uchun shaxsiy javobgarlik bo‘lishi kerak va bu hodisani sodir etuvchi yagona shaxs bu sizning o‘zingiz. Bu hodisani amalga oshirish uchun ko‘plab resurslar shu kitobning keyingi boblarida tasvirlangan.

Ta’limot o‘tmishdan farq qiladimi? Qanday?

So‘nggi bir yoki ikki o‘n yillikda o‘qitish sezilarli darajada o‘zgardi, aslida hozirgi maktablar oramizdagi ayrimlarimiz talabaligimizni eslatadigan maktablarga umuman o‘xshamaydi. O‘qitishning qulay imkoniyatlari va qiyin masalalaridagi o‘zgarishlar xususiyatiga o‘rgatish faoliyatiga tayyorlanishda kerak bo‘ladigan munosabat, bilim va mahoratlarni muvafaqqiyatli shakllantirishga ta’sir qildi. O‘zgarishlar shu kitobning mundarijasiga ham ko‘p ta’sir qildi.

Biz nimani nazarda tutayotganimizni ko‘rish uchun, ta’limdagi to‘rtta yangi yo‘nalishga va ular o‘qituvchilar qilayotgan ishini qanday o‘zgartirganini qisqacha ko‘rib o‘ting hamda o‘rgatishga tayyorlanayotganlar nimaga muhtojligini bilasiz:

- **rivojlanayotgan xilma-xillik:** bu yerda, talabalar o‘rtasida avvaldan mavjud xilma-xillikdan ko‘ra ko‘proq farq mavjud. Xilma-xillik o‘qitishni nafaqat faoliyat sifatida to‘ldirdi, balki muayyan vaziyatlarda uni yanada o‘ziga jalb qildi.
- **rivojlanayotgan o‘quv texnologiyasi:** hozirda barcha ta’lim muassasalarida ishlatadigan kompyuterlar avvalgi davrga qaraganda, ko‘proq o‘tkazilgan tadqiqot ma’lumotlarni saqlash uchun ko‘proq

foydalanilmoqda. Texnologiya talabalarni o'qishi uchun yangi yo'llarni yaratmoqda (masalan, mana shu darslik internet texnologiyasiz yozilishining iloji yo'q edi). U yana o'qituvchilarning qanday yo'llar bilan yanada samarali o'qitishini o'zgartirdi va hatto, "to'g'ri" o'qitish va o'rgatish to'g'risida tuzilgan tadqiqotlarni ham ko'paytirib yubordi.

- **ta'limdagi katta mas'uliyat:** pedagoglar va jamoatchilikning ikkisi ham o'rganish va o'qitishning yaxshi sifatini baholash yoki asoslarni ta'minlashga avvalgiga qaraganda ko'proq o'zlarining e'tiborlarini qaratmoqdalar. Omma uchun ta'limning muhimligiga bo'lgan diqqat oshib bormoqda va ba'zi talabalar uchun ta'lim mukammallashtirilmoqda. Ammo, bu yondoshuv o'qituvchilarning talabalarga bo'lgan yangi bosimini vujudga kelishiga olib keldi.

Ta'limda texnologiyalarni qo'llash.

Ko'p o'qituvchilar uchun "texnologiya" kompyuterlarni internetda ishlatish, o'qitish va bilim berish zaxirasi sifatida belgilanadi. Bu uskunalar axborotning sonini va diapazonini sezilarli ko'paytirdi, talabalar uchun ochiq agar OAVining o'rnini oshirib ko'rsatilsa, ularning imtiyozlari kengayadi (Kuba 2001). Internet yordamida bu endi xohlagan mavzu bo'yicha dolzarb axborotlarga osonroq va tezroq ega bo'lish uchun, ularni amalda rasmlar orqali, videofilmlar va audio kuzatish bilan bog'liq bo'lgan texnologiyalarni qo'llash maktab hayotida an'anaviy ta'limni ko'chirishda imkoniyatlarini amalga oshiradi. Har xil sabablarga ko'ra, biroq bu texnologiyalar har doim o'qituvchilar tomonidan amaliyotga puxta tadbiriq etilmagan bo'lishi mumkin (Vosita Haertel 2003). Bunga sabab ta'lim muassasalaridagi kompyuterlarning kamligi(foydalanuvchilar sonining ko'pligi) va internetga kirishning chegaralangaligi (internetga ulanishni kutish,), bunda yoki umuman yo'qligidadir.

Shunday qilib, ishlab turgan kompyuter yangi vazifalarni qo'yishda talabalar egiluvchanligini yaratish imkoniyatini beradi. Yana bitta kompyuter ayrim talabalarni o'qitishda maxsus qiziqishlarini va motivatsiyalarini boyitish mumkin. Va qo'shimcha yordamga muhtoj bo'lgan talabalarni sharhlarini boyitish va uni asoslashga xizmat qiladi. Bu o'zgarishlar fojia emas, lekin ular o'qituvchilarning ahamiyatini qat'iy ko'rib chiqishga olib keladi. Ular o'qituvchilardan uzoqlashadi, talabalarga ma'lumot yetkazib beradi, shu bilan birga talabalarni shaxsiy bilimni konstruksiya qilishga yordam beradi.

O'qitish kompyuterlaridan faol foydalana bilish va uni oson ishlatish son jihatidan Internet texnologiyasini ko'paytiradi. Agar talaba maktab kompyuterlarida kun davomida to'liq internetga kirish imkoniyatiga ega bo'lsa, talabalar o'zining maxsus ta'lim olishini mustaqil olib boradi.

Kompyuterlar yetishmagan holda o‘qituvchilar o‘quv rejalarni ishlab chiqishda va uni tayorlashda nisbatan yetarli texnologiyalarga muhtoj bo‘ladilar.¹⁴

Mavzu bo‘yicha nazorat savollari:

1. Kasbga o‘qitishning rivojlanish tarixini aytng?
2. Farobiyning o‘quv faoliyati haqidagi nazariyasini izohlang?
3. Kasbga o‘qitishning V.V.Davidov nazariyasi aytib bering?
4. Kasbga o‘qitishning D.B.Elkonin nazariyasini aytib bering?
5. O‘qitishning afzalliklarini sanab bering?
6. Professionalizm deganda nimani tushunasiz?
7. Kasbga o‘qitishni “O‘quv loyiha”si texnologiyasida o‘rganing?
8. Ta’limda texnologiyalarning o‘rnini izohlang.

¹⁴ Kelvin Seifert Educational Psychology 2009 14-bet

II BOB.

O'QITISH JARAYONIDA O'QITUVCHINING IMKONIYATLARI

2.1. Ta'lim jarayonini tashkillashtirishda o'qituvchining imkoniyatlari

Tayanch iboralar: o'qitish maqsadlari, konstruktiv faoliyat, tashkilotchilik, kommunikativ faoliyat, gnostik faoliyat, operant mustahkamlash.

O'qitish jarayonini amalga oshirish maqsadlari quyidagilardan iborat: ta'lim olayotgan va tarbiyalanayotgan shaxslarga ta'sir etish mexanizmini ochib berish; ta'lim olayotganlar tomonidan ijtimoiy madaniy tajribalarni o'zlashtirish; ta'lim olayotganlarda turli vaziyatlardan chiqib ketish yo'llarini o'rgatish; pedagogik faoliyatning o'ziga xosligini o'rganish. o'qitishning qonuniyatlarini, mexanizmlarini o'rgatish va hokazo. Ta'lim-tarbiya jarayoni bir maqsadga qaratilgan ijtimoiy jarayon bo'lib, quyidagi to'rt qismga bo'linadi. – birinchisi, tarbiyalash ta'lim jarayonida olib boriladi va uning barcha shakl va usullari, mazmunini yoritishga xarakat qiladi. S.L.Rubinshteynning fikriga ko'ra – “Biz o'qitish orqali tarbiyalaymiz,

tarbiyalash orqali o'qitamiz”; – ikkinchisi, ta'lim ma'lum bir muassasa, tashkilotda olib boriladi hamda tarbiyaning mazmuni va mohiyatini ochib berishga xizmat qiladi; – uchinchisi, tarbiya ta'lim jarayonidan tashqarida – oila, mehnat jamoasi, guruh va jamoat muassasalarida amalga oshiriladi; – to'rtinchisi, tarbiya jarayoni klublar, madaniyat uylari, har xil to'garaklarda, ta'limning epizodik jihatlariga asoslangan holda olib boriladi.

Ta'lim jarayonini tashkillashtirishni o'qituvchi amalga oshiradi. O'qitish - bu o'qituvchining ko'p qirrali, bosqichma-bosqich kasbiy pedagogik faoliyatidir. Unga o'qituvchining konstruktiv, tashkilotchilik, tadqiqotchilik, kommunikativ va gnostik kabi turli-tuman faoliyati kiradi:

1.**Konstruktiv** faoliyat samarali ishlashi uchun har bir o'qituvchi pedagogik maho-ratga ega bo'lishi kerak: o'quv predmetining har bir mavzusi optimal mazmun, vaqt hamda savollar bo'yicha aniq, mantiqiy taqsimlanishi; mashg'ulotda o'z harakatining ketma-ket va tizimlilikini qayta ko'rib chiqish, shuningdek har bir mashg'ulotni o'tkazish uchun reja asosida (ishchi reja) stenariy tuzish; ta'lim oluvchilarning mash-g'ulotga munosabatini belgilash (barcha o'quv guruhleri va ayrim tinglovchilar): kimni chaqirish, nimani so'rash, kimga qanday muammolar qo'yishni bilish va hokazo; o'qi-tuvchi o'z faoliyatida mashg'ulotdagi mavjud qiyinchiliklarga oldindan ko'zi yetishi (mashg'ulotga o'quv guruhining tayyor emasligi, me'yoriy hujjatlar, adabiyotlar hamda tarqatma materiallarning yetishmasligi) va ushbu holatdan chiqish yo'llarini izlash;

2.O'qituvchining **tashkilotchilik** faoliyati quyidagilarda namoyon

bo'ladi: har bir mashg'ulotni o'tkazishda har qanday to'siqqa qaramay, o'zining oldindan o'ylab qo'ygan rejasini amalda joriy etish; ta'lim oluvchilarni mashg'ulotlarda uzluksiz boshqarib turish va ularda har doim o'quv materiallarini idrok qilishlari uchun qiziqish uyg'otish; tinglovchilarda darsdan tashqari vaqtlarda turli xil o'quv- tarbiyaviy ishlarni o'tkazish va tashkillashtirish shakllarini tanlash.

3.Kommunikativ faoliyati - o'quv-tarbiyaviy jarayonda o'qituvchi va ta'lim oluvchining o'zaro munosabati quyidagicha izohlanadi: o'qituvchi nutqining mashg'ulotlarda har doim ta'lim oluvchilarga qaratilgan bo'lishi; o'qituvchi yangi saboqni tushuntirayotgan, talabaning javobini tahlil qilayotgan yoki tanqid qilayotgan bo'lsa ham, uning nutqi hamisha o'zining ichki kuchi, ishonchi, o'zi gapirayotgan narsaga qaratilganligi bilan ajralib turishi; har bir talabaga individual yo'l topishi va ular bilan hamkorlik darajasida ishonchli munosabat o'rnatishi; pedagogik jamoadagi jamoadoshlar va talabalar bilan muloqotdagi pedagogik ritmni kuzatish.

4.O'qituvchining gnostik faoliyati quyidagilarni ko'rib chiqadi: tinglovchilarni o'rganish; tinglovchilarni o'rganish uchun pedagogika va psixologiyaning tavsiya qilingan vosita va uslublari, usullari, shakllarining mazmunini yoritish; o'z bilim va tajribalarini oshirish maqsadida pedagogik faoliyat va shaxsiyatining yutuq va kamchiliklarini tahlil qilish. O'qituvchilarning yuqorida ko'rsatilgan barcha turdagi pedagogik faoliyati didaktik (ta'lim oluvchi), tarbiyaviy, tashkilotchilik, o'quv- uslubiy, o'quv-tadqiqot, ijtimoiy-pedagogik vazifalar orqali joriy etiladi. Bu vazifalar ichki ishlar organlari uchun oliy va o'rta ma'lumotli mutaxassislar tayyorlash jarayonida ta'lim va tarbiya tamoyillarini joriy etish bo'yicha o'qituvchilarning ishlash texnologiyasini tavsiflaydi.

Skinner va boshqa xulq-atvorni tadqiq qiluvchi psixologlar turli xildagi mustahkamlovchi eksperimentlar o'tkazishgan. Shu bilan birga ular turli xil zigzagli qaytar aloqa, hamda mustahkamlash mumkin bo'lgan vaqtda turli xil ovozli belgilar (signallar) yoki xulq-atvorga nisbatan beriladigan signallar ustida eksperimentlar o'tkazishgan. Ma'lum bo'lishicha, barcha ushbu omillar ya'ni javob berish, kuchaytirish (qo'llab-quvvatlash), chizmalashtirish (grafik) kabilar asosida javob berishni mustahkamlash oson va puxta amalga oshiriladi. Masalan, agarda javob ushlanib qolmay, to'xtab-to'xtab, tanaffuslarsiz(vaqtning ma'lum bir qismida) kelmasdan, balki birdan hal qiluvchi javob (operant) hulqdan keyin kelsa xulqni mustahkamlash samarali bo'ladi (amalga oshadi).¹⁵

Talabalar xulqiga ta'sir etuvchi, javoban xulqni mustahkamlovchi yo'llar to'g'risida hisobsiz ko'p misollar mavjud. Albatta, bu jarayon talabalarni o'qitishning barcha shakllarini hisobga olmaydi (Alberto &

¹⁵ Kelvin Seifert Educational Psychology 2009 26- bet.

Trutmen, 2005). Quyidagi misolarni ko'rib chiqamiz. Bularning ko'pchiligida operant hulq tez-tez va bir necha marta takrorlanishga moyil.

Umid qilamizki, javoban mustahkamlash asosida to'rt ochko qilish uchun ushbu misollar yetarli. Birinchidan, auditoriyalarda tarqalgan jarayon - mustahkamlashga javobgarlikka qaraganda kengroqdir. Ta'limi-ning xususiyatlarini hisobga olganda ushbu faktning ma'nosi mavjudligi: ahamiyatli darajada, talabalar uchun ma'lum oqibatlar (masalan, maqto'v yoki belgilar) talabalarga bog'liq, "ma'lum faoliyat bilan shug'ullanishiga" (masalan, ma'lum materialni o'qishi yoki vazifa bajarishi) kuzda tutiladi. Ikkinchidan, javoblarni mustahkamlash jarayonidagi ta'limda qandaydir aniq namuna, fan sohasi yoki o'qitish usuli chegaralanmaydi, ammo o'z tabiatiga ko'ra deyarlicha barcha auditoriyalarda sodir bo'ladi. Uchinchi-dan, o'qituvchilar nafaqat mustahkamlashni boshqaruvchi inson, ba'zida ular ham pedagogik faoliyat nazorati ostida bo'ladilar (jamoadagi yetakchilar misolida). Yuqorida sanab o'tilgan barcha qismlarning natijasi to'rtin-chisi hisoblanadi: javobni mustahkamlashning bir nechta misoli ko'pincha bir paytda sodir bo'ladi.

Chunki javobli (operant) asoslash shunchalik keng sodir bo'ladiki, uning motivatsiyaga ta'siri mustahkamlashga javobgarlik effektiga qaraganda birmuncha murakkabdir. Mustahkamlashga javobgarlik singari operant asoslash shunday darajada ichki motivatsiyani kuchaytirishi mumkinki, xatto faoliyat uchun kuchayish ba'zida o'z-o'zidan faollashishi mumkin. Talaba kitobni o'qishdan rohatlanish uchun o'qisa, masalan, u o'qishning o'zi bilan kuchayadi; bunda, ko'pincha o'qish "ichki motivatsiyalantirilgan" deyishadi. Ammo, ko'pincha, operant asoslash bir vaqtning o'zida ham ichki ham tashqi motivatsiyani kuchaytiradi.

Operant mustahkamlash bilan mustahkamlashga javobgarlikni solishtiramiz: Operant mustahkamlash ancha murakkab, ammo ancha real ishlangan, shu tushunchalardan ko'pchiligida mustahkamlashga javobgarlik tushunchasi ham ishlatiladi. Ko'pgina holatlarda qo'shimcha tushunchalar xar bir o'qitish modelida biroz boshqacha ma'noni anglatadi. Ushbu holat sharoitni chalkashtirishi mumkinligi uchun menga ikkalasida ham ishlatiladigan asosiy uchta – so'nish, umumlashtirish va ajratish (diskriminatsiya) modellari tushunchalarining farqini tushuntirib berishga ijozat bering. Bunda men ikkita qo'shimcha chizma (grafikli) kuchaytirish va qo'zg'atuvchi (kiu) konsepsiyalarini sharxlayman, ular ba'zan mustahkamlashning xar ikkala shakli xaqida so'z ketganida ishlatiladi, ammo birinchi navbatda operant mustahkamlashni tushunish-da muhim ahamiyat kasb etadi. 2-jadvalda tushuntirish va sharxlar umumlashmasi keltirilgan.

Operant mustahkamlashga taaluqli bo'lgan atamalarni taqqoslash

Atama	Mustahkamlash uchun javobgarlikka berilgan ta'rif	Operant mustahkamlashga berilgan ta'rif
Chidamlilik	shartli qo'zg'atuvchi bilan shartli javob o'rtasidagi bog'liqlikning yo'qligi	kuchaytirishning mavjud bo'lmanligi sababli operant xulqning yo'qolib ketishi
Umumlashtirish	shartli reaksiyani chaqirish uchun shartli stimulg'a o'xshashlik qobiliyati	Sof operant xulq-atvorning o'xshash operantga moyilligi
Ajratish (diskriminatsiya)	dastlabki shartli qo'zg'atuvchilarga o'xshaydigan qo'zg'atuvchilarga javob bermaslikka o'rgatish	Dastlabki mustahkamlangan operantga o'xshash xulq atvorni saqlab qolishga o'rgatish
Kuchaytirish	O'qitish vaqtida juftlikda bo'lishiga yordam beruvchi qolip yoki tebranishlar	O'qitish jarayonida kuchaytirish operantining oqibatini yuzaga kelishiga yordam beruvchi tebranishlar
Qo'zg'atuvchi	Yaroqsiz	Operantgacha bo'lgan stimul, kuchaytirishning mavjud yoki mavjud emasligi to'g'risida signal beradi

Mustahkamlashning ikkala shaklida ham, umumlashtirish jarayoni “nimagadir” o'xshatilsa mustahkamlashda “ortiqcha” nimanidir olsa bo'ladi. Javobli tayyorgarlik jarayonida qo'shimcha mustahkamlash sof javobli xulq atvorga o'xshash bo'ladi. Agar men talaba bo'lsam va ustozimning jilmayishiga men ham mamnunlik bilan javob bersam, shunda men o'zimda boshqa odamlarga ma'lum darajada baxtlilik javobini berishim mumkin. Umumlashtirish muhokama qilgan axborotni uzatish kontsepsiyasiga o'xshaydi, endi gap ta'limning yangim vaziyatlariga tayyorlash haqida ketadi. Javobli mustahkamlash nuqtai nazaridan, bilim yoki malaka emas, balki xulq-atvor umumlashtirilgan holda kengaytiriladi deb hisoblanadi.¹⁶

Mustahkamlashning har ikkala shaklida, ta'limni umumlashtirmaslik, balki ajratishni talab qiladi. Javobli mustahkamlashda, javobli xulq-atvor umumiy xulosa bermaydi. Agar men hozirgi vaqtda munozaraga qo'shgan xissam uchun rag'batlantirilgan (kuchaytirilgan) talaba bo'lsam, unda qaysi ondan og'zaki xissa qo'shishni, qachon og'zaki xissa qo'shmaslikni ajratishni o'rganishim kerak. Shartli javob chaqiradigan mustahkamlashga javobgarcha shartli qo'zg'atuvchilarning umumiy xulosalari xar doim ham talabga javob bermasligi mumkin. Agar men talaba sifatida jilmayib turgan o'qituvchimning qiyofasini o'zimning baxtli, mamnun xulqim bilan qiyoslashga o'rgansam, bunda men ushbu baxtli javobni o'xshashi bilan bog'lamaslikka, munosib farqlashga o'rganishim kerak.

Talabani gapirishga chaqirish, masalan, kinoya orqali amalga

¹⁶ Kelvin Seifert Educational Psychology 2009 28- bet.

oshirilishi mumkin, agar talaba shu paytda nimadir qilayotgan bo'lsa, unda rag'bat yoki tan olish (priznanie) bu holatni yanada kuchaytirishi mumkin. Agar talaba rag'batlantirilmasa va u javob bermasa kinoya amalga oshmaydi. Nobexevioristlarning fikricha imo-ishora talabaga qachon buni gapirish ma'qul va qachon mumkin emasligini o'rganishga ruxsat beradi.¹⁷

Piaje fikri bo'yicha, na faqat yangi ma'nodagi xulq-atvor (Skinner "operantdan" javobni (operant) mustahkamlash), balki obyekt yoki tajriba xaqida ham taassurotlar o'tkaziladi.

Piaje qo'llab-quvvatlash jarayonini va ijtimoiy uzatishga nisbatan yordamni yoqlab, o'zining ishlarida va nazariyasida boshqalarning (o'zgalarning) foydasi muhimligini tan oladi. Piajeni ko'proq qiziqtirgan tomoni shundaki, o'qituvchi va ota-onalar yoshlarga yordam berish holatida bo'lgunga qadar, talabalar va yoshlar sodir bo'layotgan voqea va hodisalarni o'zlari o'z bilganlaricha tushunishlari mumkin

Shu sababli uning nazariyasida ko'pincha ta'lim jarayoniga nisbatan ko'proq rivojlanish jarayoniga ahamiyat beriladi, hamda ko'p sonli tajribalar natijasida insondauzoq muddatda sodir bo'ladigan o'zgarishlar ko'rib chiqiladi. Shu sababga ko'ra, pedagoglar Piajening nazariyalarini talabalarning ta'lim olishga tayyorgarlik ko'rishi jihatlarini yoritishda ayniqsa foydali deb topishgan. Piaje rivojlanish masalasini ta'lim olish uchun ahamiyatligini asoslaydi.

Piajega asosan ta'lim olish:

O'zlashtirish + boshdan kechirish → mutanosiblik → jadvalida;

Vigotskiyda esa ta'lim olish:

Boshlovchilar → yaqin rivojlanish zonasi ← Ekspert

Baxtimizga, talabalarga turli tarzdagi yordam ko'rsatishda foydalanish mumkin bo'lgan strategiyalar mavjud, aslida ular ushbu kitobning katta bir qismini tashkil qiladi va pedagogik ta'lim dasturining asosiy mavzusi hisoblanadi.

Strategiyalardan birini o'qituvchilar ko'pincha foydali deb bilishadi, u o'qituvchilarga samarali o'quv tadbirlarini tanlash va ishlab chiqish, o'quv mazmunini tizimli tashkil etish imkonini beradi. Ta'lim jarayonini tashkil etishda keng qo'llaniladigan ramka(chegara)lardan biri, masalan pedagog Bendjamin Blum tomonidan taklif etilgan tasniflash jadvalidir. U ta'limiy maqsadlar taksonomiyasi degan ancha salmoqli nom bilan ataladi.

Blum taksonomiyasi, buni odatda shunday atashadi, ta'lim maqsadlarining olti turini yoritadi, oddiy bilimlar taqrizidan boshlab, bilimlarni kompleks baholashgacha o'qituvchilar talabalardan nimani kutishi mumkinligi haqida ma'lumot beriladi.

¹⁷ Kelvin Seifert Educational Psychology 2009 29- bet.

Blum taksonomiyasi talabalarga muhim bilimlar turlari o'rtasida foydali farqlarini ishlab chiqadi, demak xaqiqatdan ham talabalarning "yaqin rivojlanish zonasi"ga yo'naltirilgan faoliyatni tanlashga yordam beradi.¹⁸

3-jadval

Blumning ta'limiy maqsadlar taksonomiyasi: Kognitiv soha

Tafakkur toifasi yoki tipi	Ta'rif	misol (o'zgarishlar bilan)
bilim	Faktlarni, ma'lumotni yoki bajariladigan ish tartibini eslash	Ro'yxatda uch narsa Zlatovlaska uchta ayiqlar uyiga kirdi
tushunish	Faktlarni tushunish, ma'lumotni izoxlash, talqin qilish (interpretatsiya)	Nima uchun Zlatovlaskaga kichik ayiqning stuli yoqqanini tushuntiring.
Talabnoma	Tushunchalarni yangi vaziyatlarda qo'llash, aniq masalalarni yechish	Zlatovlaska foydalanishi mumkin bo'lgan ba'zi narsalarni oldindan bashorat qiling
Tahlil	Ma'lumot, g'oya yoki bajariladigan ish tartibi qismlarini farqlang.	Voqeaning Zlatovlaskaga ancha qulay bo'lib tuyilgan qismini tanlang
Sintez	Element yoki qismlarni yangi obyekt, g'oya yoki bajariladigan ish tartibini birlashtiring.	Voqea boshqacha bo'lganida nima bo'lar edi, aytib bering, agar uchta baliq bo'lganida-chi?
Baholash	Aniq vaziyatdagi materiallarni baholash	Pozitsiyangizni asoslang

Ikkinchi strategiya birinchisi bilan birlashtirilishi mumkin. Qanday qilib talabalar talaba sifatida mehnat tajribasiga ega bo'ladilar, ular qanday qilib o'zlari yaxshiroq ta'lim olishlari mumkinligi xaqida o'ylash qobiliyatiga ega bo'lib boradilar, ularga ta'lim berish maqsadlaridan biri sifatida bunday refleksiya siz (o'qituvchi sifatida) turtki bo'lasiz. Bu o'zgarishlar talabalar ta'lim olishini tashkil etish bo'yicha sizning ba'zi vazifalaringizni ularga yuklash imkonini beradi. O'z-o'zini baholash va ta'lim olishni mustaqil yo'naltirish natijasi ko'pincha **metabilish** nomi ostida chiqadi, metabolish – o'z shaxsiy tafakkurini o'ylash va boshqarish (nazorat qilish) qobiliyati demakdir (Izrail, 2005). Metabilish ba'zan talabalar uchun murakkab bo'lishi mumkin, uni egallash, ammo bu ijtimoiy konstruktiv ta'lim uchun zarur maqsad, chunki u asta-sekin talabalarni tajribali o'qituvchilarga bog'liqlikdan xalos etadi, ularning ta'lim olishini yo'naltirish uchun. O'qituvchilar talabalarning chiroqlari-ekspert gidlari bo'lib qoldi. Blum taksonomiyasi singari metabolish va mustaqil ta'lim olish ham o'ta muxim hisoblanadi.

Ta'lim jarayonini tashkil etishda o'qituvchining imkoniyatlari quyidagi qonuniyatlarni aks etgan holda belgilanadi:

- o'qituvchilik kasbini va talabalarni sevish;
- o'qituvchi o'zi dars beradigan fanni, uni o'qitish nazariyasi va

¹⁸ Kelvin Seifert Educational Psychology 2009 30- bet.

metodikasini, pedagogika, psixologiya va mafkuraga doir chuqur bilimga, yuksak ma'naviy madaniyatga ega bo'lishi;

- o'qituvchi shaxsining axloqiy pokligi;
- jamiyat oldidagi burchni, pedagoglik mas'uliyatini yuksak darajada anglash, axloqiy e'tiqodli bo'lish;
- o'zi bajarayotgan ishning haqligiga va o'z kuchiga, talaba-talabalarning har birining kelajakda jamiyat uchun foydali inson bo'lishiga ishonch;
- pedagogik takt, muomala odobi qoidalariga amal qilish;
- o'qituvchining yaxshilik qilish istagi, xushmuomaliligi va amaliy ishlarining, ya'ni so'zi bilan ishining birligi;
- hamma talaba-talabalarga nisbatan xolis niyatli, obyektiv, talabchan, adolatli bo'lish;
- pedagogik faoliyatning axloqiy xarakteri bilan pedagogik ijodkorlikning uyg'unligi.¹⁹

Mavzu bo'yicha nazorat savollari:

1. Ta'lim oluvchilarni psixik holatlarini boshqarish imkoniyatlari qanday?
2. Ta'lim jarayonini tashkil etishda o'qituvchining qobiliyatlarini sanang?
3. Operant mustahkamlash nimani anglatadi?
4. Blumning ta'limiy maqsadlar taksonomiyasini ayting?
5. Psixologik konstruktivizm nima?
6. Konstruktiv ta'limning mazmuni va oqibatlarini tushuntiring?
7. O'qituvchining imkoniyatlari qonuniyatlarni sanang?
8. O'qituvchining qobiliyatlarini "Venn" diagrammasida tahlil qiling?

2.2. O'qitishning asosiy nazariyalari va modellari

Tayanch iboralar: *O'quv motivlari, topshiriqlar, harakatlar, nazorat, baholash, o'zlashtirish.*

O'quv faoliyati shunday faoliyatki, unda shaxsning psixik jarayonlari shakllanadi va rivojlanadi, uning asosida yangi faoliyatlar yuzaga keladi. O'quv faoliyati insonning butun hayoti davomida namoyon buluvchi uzluksiz jarayondir. Rus psixologi A.N.Leontev inson faoliyatining psixik va amaliy shakllari mavjudligini, talaba ongi aynan o'quv faoliyatida o'sishini ta'kidlaydi. D.B.Elkonin esa o'quv faoliyatining xususiyatlarini ko'rsatib, uni mohiyatiga, mazmuniga va o'zini namoyon bo'lish shakliga ko'ra ijtimoiyligini ta'kidlaydi. O'quv faoliyati bu shunday faoliyatki, uning natijasida avvalo talabada o'zgarish yuz beradi. Uning mahsuli turli motivlar asosida, qurilgan bo'lishi darkor. Bu motivlar bevosita talaba shaxsining o'sishi va rivojlanishi bilan bog'liq bo'lishi kerak. O'quv faoliyati ta'lim, o'qish va o'rganish degan tushunchalar bilan bevosita

¹⁹ Kelvin Seifert Educational Psychology 2009 23-bet.

bog'liqdir. Ta'lim o'qituvchi va talaba hamkorligidagi o'quv faoliyati, o'qituvchining bilim, ko'nikma va malakalarini talabalarga o'rgatish jarayonidir. Ta'lim jarayoni bevosita muayyan axborotni, harakatlarni, xulq-atvorning shakllarini o'zlashtirishga qaratilgandir. O'qish va o'rgatish tushunchalari o'quv faoliyati bilan bog'liq bo'lib, ular bilim, ko'nikma va malakalarni o'zlashtirishga, o'rgatishga xizmat qiladi.

O'quv faoliyatining besh elementi mavjud: 1. O'quv motivlari. 2. O'quv topshiriqlari. 3. O'quv harakatlari. 4. O'qituvchining nazorati. 5. O'qituvchining baholashi. D.B.Elkoninning ta'kidlashicha, o'quv faoliyatining shakllantirilishi bu faoliyat ayrim kishilar bajarilishini asta-sekinlik bilan talabaning o'ziga o'qituvchining ishtirokisiz mustaqil bajarish uchun o'tkazilishidir. Ta'lim jarayoni alohida tashkil etiladigan hamda boshqariladigan faoliyat bo'lib, u talabalarning o'quv faoliyatlarini tashkil etadi va ularni boshqaradi. Ta'lim jarayoni besh elementdan iborat: 1. Ta'limning maqsadi - nima uchun o'qitish kerak? 2. Ta'limning mazmuni - nimaga o'qitish kerak? 3. Ta'limning metodlari, usullari va pedagogik muloqot yo'llari. 4. Ta'lim beruvchi. 5. Talaba. Ta'lim jarayonini tashkil etish faoliyatning u yoki bu turini muvaffaqiyatli tashkil etish uchun zarur bo'lgan tashqi olamning muhim ahamiyatli xossalari xususidagi axborotning o'zlashtirilishi: - faoliyatning ana shu barcha turlari tarkib topgan usullari va jarayonlarining o'zlashtirilishiga; - maqsadga muvofiq keladigan usullar va jarayonlarni to'g'ri tanlash va foydalanishga bog'liq.

Ta'lim jarayonining muvaffaqiyati quyidagilar bilan belgilanadi: 1. Motivatsiya. 2. Ma'lumot usullari. 3. Ma'lumotning tushunarliigi. 4. Xotira. 5. Ma'lumotni qo'llash. Ta'lim va ta'lim jarayonida talabani rivojlanish muammosi psixologik markaziy masalalardan biridir.

Ta'lim va rivojlanish muammosiga doir qator nazariyalar ishlab chiqilgan bo'lib, ulardan biri: 1. Aqliy xatti-harakatlar, bilimlar, malaka va ko'nikmalarni bosqichma – bosqich rivojlantirish nazariyasi (P.Ya.Galperin). P.Ya. Galperin nazariyasi bo'yicha bilimlarni o'zlashtirish jarayoni olti bosqichni boshidan kechirib, ularga: 1. Motivatsiya. 2. Tushuntirish. 3. Moddiy formadagi xatti-harakatlarni bajarish. 4. Baland ovozda xatti-harakatlar va vazifalarni bajarish. 5. Bajariladigan xatti-harakatlarni ichki rejada ovoz chiqarmay bajarish. 6. Faoliyatni fikran bajarish kiradi. Ushbu nazariyada ta'limning uchta asosiy turlari ajratiladi: - birinchi turda - xatti-harakatlarni o'zlashtirish xatolar bilan kechadi, berilayotgan material yetarli darajada anglanilmaydi, ta'lim oluvchi ta'limning asl mohiyatini tushunib etmaydi; - ikkinchi turda - materialni nisbatan dadil va to'la tushunilishi va material bilan bog'liq tushunchalarni ajratilishi bilan xarakterlanadi; - uchinchi tur - tez, samarador va bexato xatti-harakatlarni o'zlashtirilishini ta'minlab beradi.

V.V.Davidov nazariyasi. Ushbu nazariya kichik maktab yoshidagi talabalarni ilmiy tushunchalarni o'zlashtirilishini targ'ib qiladi. Bunda talabalar tomonidan ta'lim jarayonida nazariy tushunchalar tizimini o'zlashtirilishi lozim bo'lib, bu o'z o'rnida xususiyan umumiy bilimlarga o'tilishni ta'minlaydi. Qator nazariyalar muammoli ta'lim bilan bog'liq bo'lib, L.V.Zankov va A.M.Matyushkin tomonidan olib borilgan tadqiqotlar ta'limda muammoli darslarni tashkil etishga qaratilgandir. Ta'limning psixologik asoslari muammosi ko'pgina masalalarni qamrab oladi. Ta'limning muvaffaqiyati bir qator psixologik omillarga bog'liq bo'ladi. Avvalo talabaning o'qishga bo'lgan munosabatiga to'xtaylik. Bu munosabat diqqatda, his-tuyg'ularda, qiziqishlar va irodada, shuningdek, shaxsning tutgan yo'lida namoyon bo'ladi.

Motivatsiyaning yaqinda yuzaga kelgan nazariyasining o'zini iroda qilishga ehtiyoji asoslanadi. Buni Edvard Dechi va Richard Ryan kabi psixologlari asoslaydilar. Bu nazariyada shu narsa taklif qilinadiki motivatsiyaning tushunishni 3 bosqichga bo'linishini talab qildi:

- avtonomiya – xulqda tashqi majburlikning erkin his qilish ehtiyoji;
- istedod – mahoratli yoki uddalay olishni his qilish ehtiyoji;
- qarindoshlik – boshqalar bilan bog'langan yoki inkor qilingan hissiyotlarga ehtiyoj.²⁰

Ta'lim jarayonida talabalarning bilishga qiziqishlari g'oyat katta rol o'ynaydi. Ma'lumki, qiziqish talabalarning emotsional bezagi, biror buyumni, biror faoliyatni tanlash munosabati va yo'nalishidir. Ma'lumki, psixologiyada qiziqishning ikki turi talabalarning ta'lim jarayonida aniqlanadi. Birinchisi, bevosita qiziqish, ikkinchisi bilvosita qiziqish. Har bir o'qituvchi o'z talabalarida o'z faniga nisbatan bilvosita qiziqishni tarkib toptirishga harakat qiladi. qiziqishlar orqali talabalarda ta'limga aktiv munosabat namoyon bo'ladi. Psixologiyada qiziqish - bu shaxsning o'zi uchun qimmatli yoki yoqimli bo'lgan muayyan narsa yoki hodisalarga munosabatidir. Qiziqishlar shaxsning muhim va individual xususiyatlaridan biri bo'lib hisoblanadi. Qiziqishlar talabalar hayotida katta rol o'ynaydi. Ular o'quv faoliyatini faollashtiruvchi asosiy turtkilar - motivlaridir. Qiziqishlar ta'lim maskanlari talabasiga fan asoslarini durustroq o'zlashtirib olishlariga, aqliy qobiliyatlarning o'sishiga, bilim doirasining kengayishiga imkon beradi. O'qituvchilarning vazifasi talabani dastlab qiziqtirib qolgan ishning o'zi bilan shug'ullanishga majbur qilish emas, balki undagi qiziqishlarni chuqurlashtirish va kengaytirish, ta'sirchan qilish, qiziqishlarining markaziga aylanib qolgan faoliyat bilan shug'ullanish istagiga, mayliga aylantirishdir.

²⁰ Kelvin Seifert Educational Psychology 2009 25-bet.

Talabalarning muayyan maqsadni ko'zlab ish tutishida, qiyinchiliklarni yenga olishida, ishdan chalg'itadigan narsalar bilan shug'ullanishdan o'zini tiya olishida, unda o'qishga ishtiyoq tarkib toptirishda namoyon bo'ladigan iroda ta'lim jarayonida alohida ahamiyat kasb etadi. Umumiy psixologiya kursidan ma'lumki, iroda bu shaxsning o'z oldiga qo'ygan maqsadining aniqligi, uni amalga oshirish uchun intilishi, maqsad yo'lida ma'lum bir qarorga kelish tezligi va uni o'z vaqtida ijro etishi bilan belgilanadigan sifatidir.

Ta'lim bir odamning boshqasiga bilim va ko'nikmalar berishidir. Bilim, ko'nikma va malakalar ta'lim jarayonining natijasidir. Bilimlarni o'zlashtirish jarayoni muammosi P.YA.Galperin va N.F.Talizina tomonidan o'rganilgan. Ular aqliy xatti-harakatlarni bosqichma-bosqich shakllantirish nazariyasini ishlab chiqqanlar. Mualliflar aqliy xatti-harakatlarni moddiy holda tashqi nutq yordamida hamda aqliy shaklda, fikrda namoyon bo'lishini izohlab berdilar. Aqliy xatti-harakatlarning birinchi bosqichi rasm, sxema, diagramma va shartli belgilar tarzida uz ifodasini topadi. Aqliy xatti-harakatlarning ikkinchi bosqichi ko'rgazmalardan olgan tasavvurlari to'g'risida talabalarning ovoz chiqarib, fikr yuritishidan iboratdir. Uchinchi bosqich esa, subyekt ongida tasavvur, tushuncha, qonuniyat, xossa, xususiyat, operatsiya, usul tariqasida namoyon bo'ladi.

O'qituvchi o'zining pedagogik vazifalarini bajarishda o'quv materiallar turlarini tizimlashtirish uchun maqsadli shakllar, samarali usullar, oqilona uslublar va ta'limning kengroq maqsadga yo'naltirilgan vositalaridan foydalanadi. Shunday qilib u ta'lim oluvchilarni o'quv materialini qabul qilishga tayyorlaydi, ularni to'liq mutaxassislik va o'quv fanlariga kasbiy qiziqishi va bilish faolligini rivojlantiradi. Bir vaqtning o'zida o'qituvchi talabalarning mustaqil ravishda bilimlarga erishishlarini, shuningdek, oldilarida turgan kasbiy faoliyatdagi ko'nikma va malakalarni egallashga o'rgatadi. U ta'lim oluvchilarning ishlarini tahlil qiladi, o'zining pedagogik faoliyati natijalarini tanqidiy baholaydi va dasturiy materiallarni o'zlashtirishni tekshirishni amalga oshiradi. Bu kompleks o'zaro bog'liq vazifalarni hal etishda o'qituvchi talabalarning emotsional holatlarini hisobga olishi ko'zda tutiladi.

O'qitishning emotsionalligi ta'limning muvaffaqiyatliligini ta'minlovchi omillardan biridir. Ta'lim berish jarayoni emotsional jarayon. Agar talabalarga berilayotgan axborot ularda hech qanday his-tuyg'u uyg'otmasa, uni talabalar yaxshilab esda olib qolmaydilar. Gap talabalarning psixik holatlari, ya'ni ularning muayyan bir paytdagi kechinmalari haqida ham bori-shi kerak, albatta. Ulardagi quvonchli, optimistik kayfiyat o'quv faoliyatini juda samarali qiladi. Talabalar emotsional ruhdagi materialni durustroq o'zlashtirib oladilar. O'tkazilgan tajribalar talabalar hech qanday his-tuyg'u uyg'otmaydigan materialga qaraganda, emotsional ruhdagi materialni yaxshiroq eslab qolishlarini ko'rsatadi.

O'qituvchi o'quv jarayonining emotsional tomoni haqida g'amxo'rlik qilishi kerak. Bu muammo juda muhim ahamiyatga ega. Chunki, birinchidan, ta'limning mazmuni nihoyatda murakkablashib, hajmi esa g'oyat kattalashib ketgan. Uning muvaffaqiyatli o'zlashtirilishiga erishish uchun talabalarning o'quv faoliyatini kuchaytirishi lozim. Ijobiy tuyg'ular o'quv mehnatining samaradorligiga kuchli ta'sir etadi. Hafsala bilan bajarilgan beg'araz munozara paydo bo'ladi, bahs olib boriladi, befarq bo'lish yoki salbiy munosabat ishga bo'lgan ishtiyoqni sondiradi. Tasavvur qiling, sizda ikkita topshiriq bor: biri insho, ikkinchisi ilmiy laboratoriya hisoboti bir kunda va oxirgi sanaga yaqinlashganingiz sari o'sha vaziyat hayotingizda muhim o'rin egallaydi. Agar ikkala topshiriqni bajara olishingizga ishonsangiz siz o'zingizdagi stressni yengishni uddasidan chiqqan bo'lasiz. Siz shuningdek omadsizlikdan ham qutulgan bo'lasiz.

Yordamga muhtojlikni va samaradorlikni o'rganish

Agar shaxsni o'ziga nisbatan ishonchi past bo'lsa, unda yordamga muhtojlik kuchayib boradi. Bu ko'proq depressiyaga yaqinroq. Psixolog Martin Seligman (1995-y.) yordamga muhtojlikni o'rgangan. Tadqiqotlar davomida tushkunlik hayvonlarda ya'ni kalamush va kuchuklarda o'tkazil-di. Qafasda takroran ularga ruhiy zarba berildi. Jarayonning keyingi bosqi-chida holat bir muncha o'zgardi. Hayvonlar qafasning bir joyidan boshqa joyga qochishdan o'zlarini chetga oldi. Ammo birozdan keyin bunday qo'lishni to'xtatishdi. Seligman bunday harakatni yordamga muhtojlik deb nomladi.

Odamlarda yordamga muhtojlik muammolar bilan shug'ullanishda turli xil xarakter yo'llariga olib boradi. Ular muammoni manbayini, sababini qidirishni boshlaydilar, hayotiy muammolarni umumlashtirib ularni vaqtinchalikmi yo davomiy ekanligini ko'rishlari kerak. Optimist shaxslar ularga qarama-qarshi sifatida muammoni tashqaridan hal qilishga ishonishadi.

Idrok haqidagi farqlar haqida diqqatga sazovor so'zlar shundan iboratki, ushbu idroklar qancha kelajak uchun umidli bo'lishga yuqori darajada samarali bo'lib o'xshasa, shuncha yordamga muhtojlik undan farq qiladi yoki qarama qarshilikni ifodalaydi. Ustozlar talabalardagi yordamga muhtojlikni pasaytirishlari mumkin, buning uchun ular o'ziga bo'lgan ishonchlilik hissini ruhlantirishlari kerak. Bu yerda biz keyin tushuntiradigan bir qancha ushbu ishni amalga oshirish yo'llari mavjud.

O'z kuchiga ishonish samaradorligi.

O'z kuchiga ishonish samaradorligini o'rgangan psixologlar to'rtta ushbu holatni keltirib chiqaruvchi manbalarni muhimligiga qarab asoslab beradilar:

- 1) Vazifalarni bajarishdagi muhim ko'nikmalar;
- 2) Boshqalarning vazifalarni bajarishini kuzatish;
- 3) Boshqalardan xabar olish yoki ularni ko'ndirish;

4) Noqulaylikka bog‘liq bo‘lgan his-tuyg‘ular

Asosiysi shundan iboratki, birinchi 3ta jarayon ustozlar tomonidan singdirilishi mumkin, xattoki 4-manbani ham ustozlar va boshqa shaxslardan sharhlar va maslahatlar orqali qo‘lga kiritish mumkin.

Mohirlikning muhim ko‘nikmalari

Hammaga ayonki, oldingi muvaffaqiyatlar talabalarni kelajakda muvaffaqiyat qozonishlariga turtki bo‘ladi. Bu holatga urg‘u shundan iboratki, ustozlar talabalarning muvaffaqiyatlar tarixini qurishga yordam berishlari kerak. Bu muammolar matematika muammolari, o‘qishlarni baholash, jismoniy faoliyat kabilar muvaffaqiyasizlikdan ko‘ra omadli yakun topgani ma’qul. Shunga qaramay, muvaffaqiyat raqobatdoshlik va o‘ziga xoslik holatini mohirlik bilan namoyish etishlari kerak. Muhim bo‘lmagan yoki bog‘liq bo‘lmagan muvaffaqiyatlar o‘ziga xos samaradorlikni ta’minlab bermaydi, yoki talabalarga biror narsani yaxshilashda imkon bermaydi (Erikson, 1968/1994).

Boshqalarning vazifalarni boshqarishini kuzatish

O‘ziga ishonish samaradorligining ikkinchi manbasi sifatida boshqalarning vazifalarni boshqarishini kuzatishdan yoki boshqalar muvaffaqiyatini kuzatishdan kelib chiqadi (Shunk, Zimmerman, 1997). Boshqacha qilib aytganda, boshqalarning muvaffaqiyatga erishishini kuzatish sizni ham muvaffaqiyatga erishishingizni ta’minlashi mumkin. Ushbu kuzatishning natijasi kuzatuvchi tomonidan ko‘nikma etishmasligi va o‘z qobiliyatiga ishonchsizlikda yana ham samaraliroq hisoblanadi. Agar kuzatuvchi tomonidan kuzatiluvchi holat uning ustoziga yoki do‘stiga tegishli bo‘lsa, unda ushbu omilning samarasi yanada ortadi. Hatto ushbu holatlarda ham ko‘nikmalarni kuzatish shaxsiy tajriba kabi ta’sirchan emas. Sabablar esa tushunish uchun juda ham qiyin emas. Tasavvur qiling, sizning ustozingiz yoki hurmat qiladigan do‘stingiz biror kuyni o‘xshatib ijro etishni uddaladi, lekin siz o‘zingiz buni qila olishingizga ishonmaysiz. Bu holatda siz o‘zingizning ichki kuchingizga ishonishingiz kerak, lekin biroz o‘z samaradorligingizga shubha bilan qarashingiz mumkin.²¹

Mavzu bo‘yicha nazorat savollari:

1. O‘quv faoliyatining psixologik mohiyati nima?
2. A.N.Leontevning o‘qitish modelini izohlang?
3. Bilimlarni o‘zlashtirish jarayonining tarkibini ayting?
4. O‘qitishning psixologik asosi nimadan iborat?
5. Ta’lim berish jarayoni – emotsional jarayonmi?
6. O‘qish faoliyatini boshqarish mumkinmi?
7. O‘qitish modellarini “T” jadvalda tahlil qiling?

²¹ Kelvin Seifert Educational Psychology 2009 29- bet.

III BOB.

PROFESSIOGRAMMA

3.1. Professiografiyaning psixologik asoslari.

Tayanch iboralar: Professiografiya, psixogramma, psixogramma, 1920 yillarning ikkinchi yarmida rus psixotexniklari tez suratlarda kasbiy faoliyatning tamoyil va usullarini ishlab chiqdilar. Shu tadqiqotlarni umumlashtirishi natijasida psixotexnikada maxsus yondoshuv professiografiyani shakllanishiga olib keldi. Bu yondashuvning mohiyati-kasblar tasviri umuman olganda professiografiyani o'rganish, kasbning psixologik tavsifi va loyihalashtirishini o'z ichiga oladi. **Professiografiya** - deganda kasblar va ularning bir – biridan farqlanuvchi ixtisoslar tomonidan inson oldiga qo'yiladigan talablarni bayon qilish majmuasi tushuniladi. Professiografiya – bu biror bir soha egasining shaxsiy xislatlariga, psixologik qobiliyatlariga, psixologik va fiziologik imkoniyatlariga qo'yilgan talablarni o'rganish usullari. Professiografiya natijalari professiogrammada aks etadi, u mehnat sharoitlari tasviri, ishchi huquq va majburiyatlari, muhim kasbiy sifatlari shuningdek, sog'lig'iga qarshi ko'rsatmalarni o'z ichiga oladi. Professiogrammaning muhim tarkibiy qismi - psixogramma bo'lib, u mutaxassisning motivatsion, iroda va emotsional sohasining tavsifi hisoblanadi. Psixogramma - kasbning psixologik portreti bo'lib, u aniq kasbda dolzarb bo'lgan psixologik funktsiya guruhi bilan namoyon bo'ladi.

Professiografiyada ma'lum mehnat jarayonini tashkil etuvchi obyektlar belgilari, mehnat subyekti, mehnat predmeti vazifalari, vositalari va sharoitlari o'rganiladi. Professiografiyaning asosiy tamoyillaridan biri kasbiy faoliyatni o'rganishda differensial yondashuv tamoyili hisoblanadi. Bu tamoyilning mohiyati professiografiyaning aniq amaliy masalalarini yechishga bo'ysunishidir. Masalan, kasbiy konsultatsiya va kasbiy tanlov uchun shunday kasbiy muhim belgilarni ajratish kerakki, ular sinovdagilarning kasbiy layoqatiga ko'ra farqlanishi lozim. Malaka darajasini aniqlash uchun mehnat vazifalari, kasbiy bilim, malaka, ko'nikma tavsifi muhim ahamiyatga ega. Kasbiy toliqishni o'rganish uchun shunday belgilardan foydalanildiki, ular yordamida kasbiy toliqishning keltirib chiqaradigan omillarini aniqlaydi. Shunday qilib, professiografiyaning differensial tamoyili kasbning o'rganish usullarini, uning tavsifi, mazmuni, shuningdek, qo'llanilish sohasi ya'ni professiografiya o'tkazish xususiyatlari uning maqsadlari bilan belgilanadi. Maqsadlari quyidagi faoliyat sohalari bilan bog'langan bo'lishi mumkin: 1) Ishchilar attestatsiyasi. 2) Yangi kasblar mutaxassisliklarni loyihalashtirish. 3) Optantlar profkonsultatsiyasi va mutaxassislar tanlovi. 4) Kasbiy ta'lim malaka tayyorgarligi va malaka oshirishni

takomillashtirish. 5) Shaxs kasbiy rivojlanishi bo'yicha ilmiy tadqiqotlar.

E.M.Ivanova professiografiyaning 4 ta guruhini taklif etadi: ma'lumotli, diagnostik, prognostik va metodik. Informatsion (ma'lumotli) professiografiya oktantlar, ya'ni, kasb tanlash zaruriyati oldida turgan shaxslar bilan kasbiy maslahat ishlari uchun mo'ljallangan. Ular qatoriga talabalar, kasb bilim yurtlari bitiruvchilari, ishsizlar va kasblarni almashtirmoqchi bo'lganlar kirishi mumkin. Informatsion professiografiya ishlari maxsus kasbiy adabiyotlarni tahlili va hujjatlarni o'rganish orqali amalga oshiriladi.

Diagnostik professiografiyalash mehnat samaradorligining pastligi mahsulot sifatining pastligi, avariya holati, travmatizm, kadrlar qo'nimsizligi sabablarini aniqlash uchun o'tkaziladi. Diagnostik professiografiyalash quyidagi masalalarni o'z ichiga oladi. I. Faoliyat mazmuni: 1) Mehnat predmeti va masalalari. 2) Ish natijalari sifatiga qo'yiladigan talablar. II. Mehnat qurollari: 1) Ish turi va tartibi. 2) Boshqarish organlari. 3) Ish joyini tashkil etish. III. Mehnat subyektining faoliyati: 1) Harakat turlari va ularning tavsifi. 2) Ishni rejalashtirish va bajarish xarakteri. 3) Kasb faoliyatiga xalaqit beruvchi omillar. 4) Mehnat jarayonida uchraydigan xatolar, brak, travmalar turi. IV. Mehnat subyektining faoliyati: 1) Ishchilarning o'zaro aloqalari tuzilmasi. 2) Ishni rejalashtirish va nazorat.

Professiografiyada ekologik, huquqiy va iqtisodiy madaniyat masalalari ham nazarda tutiladi. Maxsus psixofiziologik talablar bloki - ishchining kasbiy faoliyati jihatdan psixofiziologik xususiyatlariga qo'yiladigan talablarni aks ettiradi. Bunga tibbiy ko'rsatmalar, jinsiga, yoshga bo'lgan va sanitariya-gigienik talablar kiradi.

Mazkur sohada psixologik izlanishlar olib borgan K.K.Platonov muayyan sxema ishlab chiqqan bo'lib, u «Kasb tanlashga yo'naltirish uchburchagi» deb nomlanib, o'zining ixchamligi bilan boshqalardan ajralib turadi. Xuddi shu bois kasb tanlashga yo'llashda, reoriyentatsiyalashda undan unumli foydalanish mumkin.

Kasb tanlashga yo'naltirish uchburchagining muhim bir tomoni – bu har xil kasb – hunar egasiga nisbatan qo'yiladigan talablar yuzasidan muayyan bilimning mavjudligidir. Uning ikkinchi bir xususiyatli tomoni shuki, u yoki bu mutaxassislikka nisbatan jamiyat (viloyat, shahar, tuman)ning mehnat imkoniyatiga ehtiyoji bo'yicha bilimlar mujassamlashganligidir. Yana bir o'ziga xos tomoni shundan iboratki, kasbga yo'naltiruvchining qunti, qobiliyati, shaxsiy xususiyatlari bo'yicha bilimlar umumlashtirilgan bo'lib, kasb tanlashga oid barcha jihatlar majmua holiga keltirilgandir. Kasb tanlashga yo'naltirilgan uchburchak shaxsning qiziqishi, mayli, xohishi, o'zini o'zi baholashi, nufuzi kabilarga oid materiallarni o'zida mujassamlashtiradi.

Bizningcha, yuqoridagi mulohazalardan tashqari professiogramma oldiga quyidagi talablarni qo'yish maqsadga muvofiq: 1. Ishning qanday nomlanishi va uning nimalardan tuzilishi (ishning nomi, mutaxassislik, kasb – hunar, lavozim, ishchi o'zni imkoniyati, mehnatning turdosh xususiyatlari va uning muhim tavsiflarining bayoni); 2. Ishning maqsadi, samaradorligi xususida ma'lumotlar; 3. Mehnat quroli sifatida nimalar qo'llanilishi; 4. Mehnat predmetining tarkiblari va ularning o'ziga xos jabhalari; 5. Mehnat faoliyati qaysi usullar yordami bilan bajarilishi; 6. Nimalarning negizida ish (mehnat, faoliyat; amalga oshirilishi); 7. Mehnat mahsullarini baholash mezonlari; 8. Ishning qanday ixtisoslik talab qilishi xususiyatlari. 9. Ish qanday vositalar yordami bilan bajarilish imkoniyati va uning motivirovkasi. 10. Ishning bajarilish shart va sharoitlari; 11. Mehnatni (faoliyatni) tashkil qilish shakllari; 12. Mehnatning kooperatsiyasi (Kim?, Nima?, Kim bilan hamkorlikda?); 13. Mehnatning jadalligi (intensivligi) to'g'risida ma'lumotlar; 14. Mehnat faoliyatida mas'uliyatning va xavf – xatarning qaysi daqiqalari (holatlari) uchrashi; 15. Mehnat uning subyektiga qanday foyda, naf keltirishi (ish haqi, mukofot, ma'naviy ozuqa, imtiyoz, ijtimoiy moyillik, altruizm xislati, maqtov, jamoatchilik bahosi va boshqalar); 16. Ish yoki faoliyatning o'ziga xos xususiyatlariga ko'ra qanday talablarga va cheklanishlarga ega ekanligi.

G'arb psixologlaridan V.Vrum va e.Disi mehnat faoliyati motivasiyasini tarkibiy qismlarini ajratadilar. Unga ko'ra insonlar qanchalik o'z ishidan qoniqsa, shunchalik ular o'z ishlarini bajarishga kuchliroq harakat qiladilar. Ularni faoliyat jarayonida rag'batlantirib borilsa, shunchalik qattiqroq ishlaydilar. Bunday yondashuvda amalga oshiriladigan rag'batlantirish ishchilar faoliyatining mahsuldorligi bilan belgilanadi. Bu mahsuldorlikning ishchilar faoliyatidagi obyektiv va subyektiv ko'rinishlari ajratiladi. Obyektiv sabablarga sog'lig'ning yomonligi va jismoniy holati, turar joyini o'zgarishi, ta'lim olishni davom ettirish, tuqish va talabani parvarishlash kabilar kiradi. Obyektiv – subyektiv sabablarga mehnat shartnomasining shartlari, kasbiy o'sish, yuksalish imkonining yo'qligi va boshqalarni kiritishimiz mumkin.

A.K.Baymetov pedagogik faoliyat motivlarini o'rganib, ulardan 3 ta asosiylarini birlashtiradi: a) muqarrarlik motivi (burchli); b) o'qitilayotgan predmetlarning qiziqarliligi va e'tiborni tortish; v) talabalar bilan muloqatga kirishish. Bu motivlarning ustunlik qilish xarakteriga ko'ra mualliflar 4 guruhga mansub o'qituvchilarni ajratadilar: Burch hissining ustunligi bilan 43 %; o'qitilayotgan fanlarga qiziqishning ustunligi 39 %; talabalar bilan muloqotga kirishish ehtiyojining ustunligi 11 %; o'zi hohishlarini ruyobga chiqarish motivining ustunligi 9% ni tashkil etadi.

A.K.Baymetov ta'kidlab o'tganidek, avtoritarlikka moyillik motivining ustunligi avtoritar o'qituvchilarda muloqot motivining ustunligi liberal o'qituvchilar u yoki bu motivlardan hech birining ustun bo'lmasligi demokratik uslubli xos o'qituvchilarga xos jihat hisoblanadi.²²

Pedagog kasbini o'zlashtirishda kasbiy bilimlarga bo'lgan ehtiyoj oshadi. V.N.Nikitenko va B.Fidlerlarning ma'lumotiga ko'ra 25-30 yoshli o'qituvchilarda oliy o'quv yurtida o'qiyotgan chog'ida unchalik ahamiyat bermagan pedagogik va psixologik bilimlarni egallashga bo'lgan ehtiyoj uyg'onar ekan N.V.Jurinin o'qituvchilarning pedagogik faoliyatidagi turli xil omillarga munosabatini o'rgangan. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'qituvchilarning o'z kasbi va ish joyidan qoniqishi ba'zilarida birinchi navbatda maktabning moddiy bazasiga bog'liq bo'ladi, boshqalarida esa pedagogik faoliyatda yaxshi natijalarga erishishga, uchinchi xilida ma'muriyat bilan o'zaro aloqa o'rnatishga, to'rtinchi kishida oylik olish bilan bog'liq bo'ladi.

G.A.Myurrey hokimiyatga intilishning asosiy motivlarini ularning faoliyati bilan bog'lagan holda ajratadi. Ehtiyojning belgi yoki samaralari quyidagi istaklarda namoyon bo'ladi; 1. O'z ijtimoiy olamini boshqarish; 2. Boshqalar xulqiga ta'sir o'tkazish va o'z maslahatlari bilan yo'lga solish, buyurish, o'z so'ziga ishontrish; 3. O'z e'tiqodiga yo'naltirish. Motivatsiyaning barcha omillarini moddiy va nomoddiy stimullarga ajratish mumkin: - hayot faqat yeb ichishdan iborat emas. Boshqa so'z bilan aytganda pul bilan xodimlarni jalb etishning o'zi yetarli emas.

Kasbning ijtimoiy psixologik ahamiyati va tavsifi Kasbiy jihatdan o'z o'zini aniqlash katta maktab yoshiga kelib inson uchun dolzarb mazmun kasb etadi va bir qancha bosqichlarni o'z ichiga qamrab oladi. Biz quyida shu bosqichlarga qisqacha to'xtalib o'tamiz. Bundan ko'zlangan maqsad shundaki, biz ko'rib chiqayotgan mavzuni, ya'ni shaxsning kasb tanlashi, kasbiy shakllanishi va kasbiy faoliyati muammolarini chuqurroq yoritish orqali shaxsni aynan kasbiy o'z o'zini aniqlash jarayonini bosqichma bosqich ko'rib chiqishimiz zarur bo'ladi.

Kasbga oid olib boriladigan maslahat ishlariga oid zamonaviy maslahatlar shakllanishiga katta hissa qo'shgan olim Brayan Torn juda ko'p publikatsiya, tanqid, loyiha va patentlar egasidir. Rochesterda ishlagan Rodjersning t'ariflashicha psixolog to'rtta asosiy xislatga ega bo'lishi kerak:

- 1. Obyektiv baholash xususiyatga ega, har qanday vaziyatda ham ma'lumotni to'g'ri eshitib, to'liq qabul qilib, qiziqish bildirib shok holatiga tushmay sovuqqonlik bilan vaziyatni baholash.*
- 2. Shaxsni, u kim bo'lishidan qat'iy nazar hurmat qilish kerak, maqsad-*

²² David G. Myers Psychology.2010.485-bet

talabada ma'suliyatni his qilishini uyg'otib, mustaqqil fikrlashga undash.

3. *Shaxsni tushunish, o'zaro bitim tuzib birgalikda ongli ravishda tushunib qaror qabul qila olishga undash.*
4. *Psixologik bilimlarga, inson fe'l atvori, uning jismoniy, ijtimoiy psixologik determinantlarga ega bo'lish. Rodgers uchun birinchi uchtasi to'rtinchisidan ustunroqdir. Munosabatlar, emotsiyalar va xulosalar olamida kuchli bilimlar yuqori intellekt bilan har doim ham kafolat garovi bo'la olmaydi. DJ. Shtrasser va X.Gruber o'z tadqiqot xulosalarida psixologiya fanidan yaxshi o'rganilmagan tuzilmalarga e'tiborini qaratgan. Bulardan bittasi kongnitiv aspektlarni fanga yo'naltirilgan tahlillardir.*
1. *Ekspertlar tomonidan muammolarni mental tassavuri.*
2. *Narsalarga qaratilgan muammolarni echimini topishda fikrlash jarayonlari.*²³

O'z-o'zini nazorat qilish savollari:

1. *Professiografiya nima?*
2. *Psixogramma nimani o'rgatadi?*
3. *Kasb va uni ixtisosliklarining psixologik tavsifini bering?*
4. *Kasb-korlikning (hunarning) mamlakat iqtisodiyotida o'rnini izohlang?*
5. *E.M.Ivanovning professiografiyasini ayting?*
6. *Kasb va ixtisoslikning bog'liqligini tavsiflang?*
7. *Kasbiy o'z o'zini aniqlash bosqichlarini sanang?*
8. *Kasbning ijtimoiy psixologik ahamiyati qanday?*

3.2. "Psixologik tanlov"

Tayanch iboralar: *tanlov, prognozlash, baholash, kasbiy tanlov natijasi, tanlov xulosasi.*

Mutaxassisni tanlash (baholash) fikri bugungi kundagi kashfiyot emas. Zamonaviy tanlov tarixi asrlar davomida shakllanib kelgan. A.A.Bodalyov va V.V.Stolinning fikricha, u turli qobiliyatlar, bilim, ko'nikma va malakalarni sinash bilan bog'liq. Eramizgacha 3 ming yillik o'rtalarida qadim Vavilondagi bitiruvchilarda sinovlar o'tkazilgan. Qadim Misrda din peshvolarida bir qator sinovlardan o'tkazishgan. Suhbat olib borish ko'nikmalari, tashqi ko'rinishi, mehnat qilish ko'nikmalari, tinglash, olov, suv bilan sinashdan iborat bo'lgan. Bu sinovlar o'zida ishonchi bo'lmagan, ta'limning uzoq muddatligiga dosh bera olmaydiganlarni xatto o'ldirish bilan qo'rqitishardi. Shuning uchun har bir nomzodga ibodatxonaga kirishdan avval yaxshilab o'ylab ko'rish tavsiya etilgan. Bu sinovlar

²³ David G. Myers Psychology.2010.485-bet

tizimini buyuk olim Pifagor yengib o'tgan. Gretsiyaga (Yunonistonga) qaytib o'zi yengib o'tgan qiyinchiliklarga o'xshash sinovlardan o'ta oladigan kishilarni o'zi asos solgan maktabga qo'ygan. Pifagor intellektual qobiliyatlilarga katta e'tibor bergan. Shuningdek, u yoshlarning kulishi va yurishiga e'tibor bergan.

Faoliyat muvaffaqiyatini prognozlash psixologik ko'rsatkichlar asosida olib boriladi. U faoliyatda o'rgatish jarayonini optimallashtirish uchun muhim o'quv guruhlarini tuzishda, individual yondashishni tashkil etishda va boshqa hollarda qo'llaniladi.

Ko'pincha faoliyat muvaffaqiyatini prognozlash insonning u yoki bu faoliyatga to'g'ri kelishi psixologik tanlov o'tkazish yo'li orqali amalga oshiriladi. **Psixologik tanlov** professional tanlovning komponentlaridan biri bo'lib, u tibbiy, ta'limiy, ilmiy bilish darajasi bo'yicha tanlovlarni o'z ichiga oladi. Aniq faoliyat turida inson qobiliyatlarni son va sifat ko'rsatkichlari bo'yicha baholash eng oddiy, ammo unchalik mukammal bo'lmagan usuldir.

Psixologik tanlov shundayki, bugungi qabul qilgan qarorlarimiz kelajakdagi tanlovlarimiz uchun asos bo'lishi mumkin. Insonlar ko'p hollarda allaqachon qilingan tanlovlarga amal qilishda davom etishadi. Siz studentlik paytingizdan boshlab sotib olgan tish pastaning savdo belgisi sizning butun hayotingiz mobaynida siz tanlaydigan brend bo'lishi osonroq. Bu yerda siz haliyam o'sha savdo belgisini tanlayotganingizning bir nechta sababi bor. Birinchidan, siz o'sha mahsulotni avval iste'mol qilib ko'rgansiz, bu sizni o'sha mahsulot uchun yana qo'shimcha harajat qilishga undaydi. Ikkinchidan, brendlarning foydalilik darajasi o'rtasidagi farq judayam kam. Shu sababli, siz aynan nimani tanlayotganingizni ahamiyati yo'q va iloji boricha avval sinovdan o'tgan mahsulotni tanlash samaraliroq.

Yosh mutaxassislarni tanlovdan o'tkazish 2-3 yildan keyin amalga oshiriladi. Bunda yosh mutaxassisning egallab turgan lavozimiga mosligi va uning kasbiy rivojlanishini istiqbolli rejalari nazarda tutiladi. Mutaxassisning egallab turgan lavozimiga mosligini aniqlash zaruriyati shuningdek, ish stajiga ega bo'lgan talab ishchining shaxsga nisbatan ham kelib chiqishi mumkin.

Psixologik tanlovning yana shunday xususiyati borki, tanlanayotgan obyektlar orasida biri boshqalaridan nimasi bilandir ustunlik qilsa o'sha obyektini tanlanish ehtimolligi ko'proq bo'ladi. Yaqinda, Chikago universiteti talabalari tomonidan psixologik tadqiqot o'tkazilgan. Qatnashuvchilar ikki guruhga ajratilgan va guruhlardan ikkita dam olish joyidan birini tanlash so'ralgan. Birinchi guruhga tanlash oson bo'ldi. Chunki, ularga joylardan biri dengiz bo'yida joylashganligi aytilgan edi. Ikkinchi guruh bu borada qiynaldi,

sababi ularga hech narsa aytilmadi va tanlash imkoniyati teng edi.

Erik Erikson kasb rivojlanishning 8 ta vaziyatini keltirgan. Vaziyatlarning har biri dilemma yoki psixologik tanlovni o'z ichiga oladi. Ular ham foydali yoki xavfli ham bo'lishi mumkin va albatta bittasi boshqasiga qaraganda manfaatliroq bo'ladi. Ular quyidagilar:

- ishonish va ishonmaslik;
- o'zini harakatlarini erkin boshqarish va uyalish;
- o'zini harakatlarini baholay olish va aybdorlikni his qilish;
- ishchanlik va ishda o'zini ko'rsata olmaslik;
- o'zini anglash va boshqalar tomonidan tan olinmaslik;
- odamlar bilan aloqada bo'lish va odamlardan ajralib qolish;
- o'zidan nasl qoldirish va yolg'iz o'tish;
- o'sishda davom etish va umidsizlikka tushish.²⁴

Kasbiy tanlov natijasi – ishchiga malaka toifasini berishdir. Shaxs faoliyati va xulqiga kishi hayotining birinchi kunidanoq baho beriladi. Atrofdagilar uni anglagan yoki anglamagan, tizimli, tizimsiz baholashadi. Baholash bizning kundalik aloqalar odamlar bilan muloqatlarning tarkibiy qismi hisoblanadi. Bu baholashdan farqli ravishda tanlov tashkilot a'zolarining (baholovchi) shu tashkilot a'zolarini (tanlovdan o'tuvchilar) standartlashgan baholash shaklidir. Bunday farq baholash shaklidir. Kadrlarni baholash masalalari bo'yicha adabiyotlar tahlili asosida barcha tanlov usullarini ikki guruhga bo'lish mumkin: erkin va parametrlari berilgan guruh tanlov jarayoni muhim ahamiyatga ega. Rahbar tanlovdan avval ishchilarni ularni tanlovdan o'tishi haqida ma'lum qilishi lozim: toifa talablari, baholash usullari, tanlovning o'tish muddati va x.k.

Tanlov natijalari bo'yicha suhbat o'tkazish ham muhim ahamiyatga ega. Shuning uchun rahbarlarni tanlov yuzasidan suhbat olib borishga o'rgatish lozim. Tanlov shaxsning qaysi asosiy muhim kasbiy sifatlari hisobga olinadi? Buning uchun tanlov so'rovnomasidan namuna keltiramiz. Bu so'rovnomaning rahbar to'ldiradi.

Tanlov xulosasi- bu mutaxassislariga ular kasbiy darajalariga muvofiq malaka toifalarini berish to'g'risidagi qarorni qabul qilishdir. Toifa berish-fikrimizcha, tanlovning maqsadlaridan biri xolos. Tanlov bir martalik hodisa yoki navbatdagi kompaniya sifatida ko'rilmaligi kerak.

Tanlovning obyektivligiga attestatsiya komissiyasi a'zolarining ishchilarga bo'lgan simpatiya va antipatiyalari ta'sir etadi. Shuning uchun kimlargadir baholar ko'tarilib qo'yadi, kimgadir pasaytirib qo'yiladi. Tanlov natijalariga rahbarlar tomonidan ekspertlarga berilgan xulosalar ta'sir etadi. Tanlov natijalari bo'yicha mutaxassislariga oshirilgan yoki

²⁴ Kelvin Seifert Educational Psychology 2009 51-bet.

aksincha pasaytirilgan og‘zaki tavsiflar beriladi.

Kasbiy tanlash – kasb talablaridan kelib chiqib, bir qancha variantlar orasidan shaxsiy xususiyatlari va xislatlari ustuvorligiga ko‘ra munosibrog‘ini tanlashni bildiradi. Kasb tanlash kasbiy yo‘nalganlikka nisbatan bir muncha murakkabroq jarayon.

O‘z-o‘zini nazorat qilish savollari:

1. Kasbiy tanlov deganda nimani tushunasiz?
2. Erik Eriksonning kasb rivojlanishi haqidagi fikrini izohlang?
3. Kasbiy tanlov natijasi nimadan iborat?
4. Kasbiy o‘zini anglash nima?
5. Kasbiy o‘z o‘zini aniqlash bosqichi haqida nimalarni bilasiz?
6. Tanlov xulosasining mazmuni nimadan iborat?
7. Tanlovning obyektivligini belgilovchi mezonlarni sanab bering?
8. Kasbiy tanlov masalasini “Nima uchun”, “Baliq skeleti” va “Qanday” diagrammasida o‘rganing?

3.3. Kasbiy faoliyat psixodiagnostikasi

Tayanch iboralar: *Psixodiagnostika, diagnoz, psixologik tashxis, baholash strategiyalari, yaroqlilik, ishonchlilik.*

Psixodiagnostika so‘zini asl mohiyati “psixologik tashxis qo‘yish” yoki kishining mavjud psixologik holati va xususiyati haqida qaror qabul qilishni anglatadi.

Psixodiagnostika – amaliy jihatdan deyarli psixologning barcha faoliyat doiralarida, ya’ni psixologik-pedagogik tadqiqotlarda muallif yoki ish-tirokchi sifatida qatnashayotganda, psixologik maslahat hamda psixologik korreksion ishlarni amalga oshirayotgan jarayonda qo‘llanadi. Ammo ko‘pincha amaliy psixologning ishlarida psixodiagnostika – faoliyatning alohida mustaqil turi sifatida namoyon bo‘ladi. Uning maqsadi psixologik tashxis qo‘yish, ya’ni kishini mavjud psixologik holatini baholash orqali ifodalanadi.

“**Psixodiagnostika**” atamasi “**psixologik tashxis qo‘yish**” degan ma’noni anglatib, shaxsning ruhiy holatida to‘liq yoki biror bir alohida xususiyati haqida xulosa chiqarishdir, bunda “tashxic” shaxsning taraqqiyot ko‘rsatkichi va tavsifnomalarni birgalikda tahlil qilish asosida sinaluvchining holat va xususiyatlari haqidagi xulosalardan iboratdir. «Psixodiagnostika» atamasi ilk bor **Rorshaxning «Psixodiagnostika»** asarining chop yetilishidan so‘ng psixiatriyada tarqalgan bo‘lib, u tez orada tibbiyotdan tashqarida ham keng miqyosda ommalasha boshlandi. «Diagnoz», yani «tashxis» esa shaxs rivojlanishidagi har qanday og‘ishlarni, hattoki uning holat va xususiyatlarini aniq taraqqiyot darajasini aniqlash, demakdir.

Psixodiagnostika – bu maxsus bilimlar sohasi bo‘lib, individ yoki

guruhni psixologik taraqqiyot ko'rsatkichlarini, holat va xususiyatlarini

baholash uchun metodika va metodologiyalar nazariyasi ishlab chiqish bilan bog'liqdir. Psi-xodiagnostika baholash obyekti, psixologiya fani o'rganayotgan har qanday jarayon bo'lishi mumkin. Masalan, o'zaro hamkorlik qilayotgan shaxslarning bir-biri bilan kechayotgan xatti-harakati va muloqotida yuzaga keladigan, alohida bir odam sezgisidan boshlab, murak-

kab ijtimoiy - psixologik jarayon bilan tugatish mumkin.

O'qituvchi tomonidan yaratilgan baholash strategiyalari

Yaroqlilik

Yaroqlilik bu berilgan individuallar guruhi uchun "baholash natijalarining qo'llanilishi va izohlari yetarliligi va munosibligi" tahlilidir (Linn & Miller, 2005, p. 68). Misol uchun, emigrantlarga berilgan matematik kasr bo'yicha test natijalari ularning kasrni tushunganligini anglatadi deya xulosa qilish o'rinlimi? O'qituvchi o'z kuzatuvlaridan kelib chiqqan holda, bog'cha talabasi Jasmin, o'qituvchining og'zaki ko'rsatmalariga tshunmasligi uchun, e'tibor tanqisligi kasalligiga chalingan deb xulosa qilishi o'rinlimi? Har ikkala vaziyatda ham boshqacha mulohazala bo'lishi mumkin, masalan, emigrantlar matematikaga qaraganda ingliz tilidan sustroq bo'lishlari va Jasminning eshitish qobiliyati zaiflashgan bo'lishi mumkin.

Shuni tushunish kerakki, yaroqlilik talqinga ham aloqador va u baholash protsedurasidan emas, balki, uning natijalaridan foydalanadi. Yaroqlilik tahlillar va baholash natijalari tasdiqlanganligi darajasi haqida umumiy qaror chiqarishni o'z ichiga oladi. Yaroqlilik bu daraja masalasidir (masalan, yuqori, o'rta yoki past yaroqlilik), u keskin rad yoki qabul emas (masalan, butunlay yaroqli yoki yaroqsiz) (Linn & Miller, 2005).

Yaroqlilikni baholashda uchta dalil manbaalari hisobga olinadi – mazmun, konstruksiya va taxminiy. Mazmun yaroqlilik dalili quyidagi savol bilan bog'liq: Baholash tizimi o'z ichiga mazmun va vazifalarni qanchalik yaxshi qamraydi? Masalan, tasavvur qiling, sizning ta'limiy psixologiya instruktoringiz oraliq test o'ylab topdi va sizga bu test o'z ichiga qo'llanmadagi birdan yettigacha bo'lgan bo'limlarni qamrashini aytdi. Aniqki, testdagi barcha mavzular sizning metodlaringiz yoki madaniyat darsliklaringizdan emas, balki ta'limiy psixologiya mazmuniga asoslangan bo'lishi kerak. Shuningdek, mavzular barcha yettita bo'lim mazmunini qamrab olishi kerak, faqatgina uchdan yettigacha bo'lganlarini emas – agar instruktoringiz shu bo'limlar muhimroq ekanligini aytmasa.

Konstruksiya yaroqlilik dalili mazmun yaroqlilik dalilidan ancha murak-

kabroq. Odatda biz talaba ishlari borasida kengroq qarorlar qabul qilishga qiziqamiz va kasr kabi aniq qobiliyatlari bizni unchalik qiziqitirmaydi. E'tibor asosan matematik mulohaza yoki o'qish mashqlariga qaratilgan bo'lishi mumkin. Konstruksiya bu biz xulq-atvorni tushuntirib berish uchun yaratilgan deb hisoblovchi odam xarakteristikasidir. Misol uchun, biz xavotirlanish testi konsepsiyasini ishlatamiz, va bunda nima uchun individual test paytida e'tiborlarini bir yerga jamlashda qiynalishlarini, terlash kabi fiziologik reaksiyalarga uchrashlarini hamda testni oddiy auditoriya vazifasiga qaraganda yomonroq bajarishlarini tushuntirib beramiz.²⁵

Ishonchlilik

Ishonchlilik o'lchamning barqarorligini anglatadi (Linn & Miller 2005). Tasavvur qiling, janob Garsiya o'zining o'ninchi auditoriya talabalariga ozuqa kimyosi bo'yicha dars o'tmoqda va dars so'nggida u o'qituvchilar qo'llanmasidan test mavzular bo'yicha baholash o'tkazadi. Ishonchlilik quyidagi savollarga asoslangan: Agar talabalar vazifani Juma yoki Dushanba kuni olganlarida ularning baholari qanchalik o'xshash bo'lardi? Agar janob Garsiya boshqa turdagi testlarni tanlaganida yoki boshqa o'qituvchi testni tekshirganida, baholar o'zgargan bo'larmidi? Baholash talabalarning bir paytdagi mehnatining aniq o'lchamlaridan foydalangan holda ular haqda ma'lumot beradi. Toki baholashdagi natijalar turli vaziyatlarda, turli baholovchilarda yoki turli vazifalarda (xuddi bir mazmunli sohada) barqarorligicha qolmasa, natijalardagi ishonch pasayadi va talabaning bilimini oshirishda u foydali bo'la olmaydi.

Eslatmalarni qayd etib borish

Kuzatuv jarayonlarini qayd etib borish ishonchlilikni oshiradi va har bir talaba, guruh yoki butun auditoriyaga ta'sirini tushunishni osonlashtiradi. Ba'zan bu narsa boshqa o'qituvchilar yordamini talab etishi mumkin. Masalan, endigina aniq fanlar bo'yicha o'qitishni boshlagan Aleksis o'ylash uchun beriladigan vaqt ko'proqligi talabalarning bilimini oshirishga yordam berishidan xabardor (Rowe, 2003), ammo o'z xulq-atvoridan ko'ngli hotirjam emas, shuning uchun hamkasbidan darsini kuzatishni va kutish vaqtlarini qayd etib borishni so'raydi. Aleksis kutish vaqti barcha talabalar uchun kamligini bilib oldi, shuning uchun har safar talabadan savol so'raganida, ichidan beshgacha sanashni mashq qila boshladi.³⁰

Tanlovli tetslar eng ko'p foydalaniladigan xolisona test mavzulardan biridir, chunki uning boshqa testlarga qaraganda ustun taraflari ko'p. Asosan, ularni yuqoriroq bilimni baholashda va shuningdek, quyi faktga asoslangan bilimlarni baholashda ham qo'llash mumkin. Quyida beriladigan birinchi namuna aniq bir faktga asoslangan bilimni, ikkinchisi

²⁵ Kelvin Seifert Educational Psychology 2009 247-bet

esa og‘irroq bilimni baholashga misol bo‘la oladi.

Adolat ilmi rivojlanishi borasidagi asari uchun mashhur bo‘lgan shaxs kim?

1. Gerald Ford
2. Vigotski
3. Maslow
4. Kohlberg

Quyidagilardan qaysi biri qisqaruvchi kirimlar qonunini izohlaydi?

- a) Firma o‘z ishchi kuchlarini ikki martaga oshirdi va mahsulot hajmini 50 foizga ko‘tardi.
- b) Elektron mahsulotga bo‘lgan talab uni yetkazib berishga qaraganda ko‘proq oshdi
- c) Mamlakat aholisi qishloq xo‘jaligi sohasiga qaraganda ko‘proq oshdi
- d) Mashinaning qismlari ajratib tashlangandan so‘ng uning samaradorligi pasaydi.²⁶

Tanlovli testlarning yana bir qancha afzalliklari bor. Talabalar faqatgina noto‘g‘ri javoblarni bilmasdan (xuddi to‘g‘ri/xato testidagidek), ular to‘g‘ri javobni ham taniy olishlari kerak. Shuningdek, taxmin qilish imkoniyati ham kamayadi, chunki to‘rt yoki beshta alternativlar beriladi va to‘g‘ri/xato testlarda esa talabalar atigi ikkita javobdan birini tanlaydi. Shuningdek, tanlovli testlarda xuddi ulash testlaridagidek bir turdagi materiallarga hojat yo‘q.

Biroq yaxshi tanlovli test tuza olish juda murakkab va talabalar (balki, siz ham) yomon tanlovli test topshirayotganlarida qiynalishadi. Tanlovli test tuzayotganda uchta narsaga ahamiyat berish lozim: aniq ko‘rsatilgan muammoni tayyorlamoq, haqiqatga yaqin variantlar tanlamoq va javobga nomunosib ishoralarni olib tashlamoq. Bu pog‘onalarda uchraydigan umumiy muammolar 38-jadvalda berilgan.

Qurilgan javob mavzulari

Rasmiy baholash o‘z ichiga qurilgan javob mavzularini ham qamrab oladi va bunda talabalardan ma’lumotlarni eslab, javob yaratish so‘raladi – faqatgina to‘g‘ri javobni tanish emas – shunday qilib taxmin kamaytiriladi. Qurilgan javob mavzulari turli-tuman shakldagi bilimni baholashda qo‘llaniladi va asosan ikkita tur muhokama qilinadi: to‘ldirish yoki qisqa javob va keng javob.

To‘ldirish va qisqa javob

To‘ldirish va qisqa javob mavzulari bitta so‘z, ibora, raqam yoki belgi bilan javob berilishi mumkin. Bu turdagi mavzular asosan bir xil bo‘ladi, faqatgina muammo jumla shaklidami yoki savol shaklida berilganligida farq bo‘lishi mumkin (Linn & Miller 2005). Masalan:

²⁶ Linn and Miller 2005, 193-bet

To'ldirish: AQSHda birinchi svetofor tomonidan kashf etilgan.

Qisqa javob: AQSHda birinchi svetoforni kim kashf etgan?

Bu mavzular ko'pincha matematika testlarida beriladi, masalan:

$3 + 10 = \dots\dots\dots?$

Agar $x = 6$ bo'lsa, $x(x-1) = \dots\dots\dots?$

Bu mavzularning asosiy afzalligi shundaki, ularni yaratish oson. Biroq, matematikada ishlatilishidan tashqari, ular murakkab bilim natijalarini o'lchashga nomunosib va bunda baholash qiyin. To'ldirish va qisqa javobli testla odatda xolisona tes deb ataladi, sababi, u yerda faqat bitta to'g'ri javob mavjud, shuning uchun ham baholashda turli xillik bo'lmaydi. Ammo savol ehtiyotkorlik bilan iboraga keltirilmasa, to'g'ri javoblar soni ham ko'payishi mumkin. Misol uchun, quyidagi olaylik:

Prezident Linkoln qayerda tug'ilgan?

O'qituvchi "yog'och kabinada" degan javobni kutishi mumkin, ammo to'g'ri javoblar "Sinking Spring Fermasida" yoki "Xardin Kauntida" yoki "Kentukkida" bo'lishi ham mumkin. Bu mavzuga taalluqli asosiy muammolar 4-jadvalda xulosa qilingan.

4-jadval

Qurilgan javob mavzularidagi asosiy xatoliklar

Mavzu turi	Asosiy xatoliklar	Namuna
To'ldirish va qisqa javob	Birdan ko'p ehtimolli javoblar mavjud	Masalan, AQSH prezidenti Linkoln qayerda tug'ilgan? To'g'ri javob yog'och kabina, Kentukki va hk bo'lishi mumkin.
	To'ldirishda juda ko'p bo'sh joylar mavjud va bu testni murakkablashtiradi yoki bundan ma'no chiqmaydi.	Masalan, teoriyasida, ilk bosqich,da go'daklar o'zlarining va orqali jarayonga kirishadi.
	To'ldirish testlarida bo'sh joylarning kattaligi bilan ishora beriladi.	Masalan, Nyu Xempshirga uchta shtat qo'shni: g'arbdan, ... sharqdan va ... esa janubdan.
Keng javob	Dudmal, ikki ma'noli savollar	Masalan, AQSH Fuqarolar Urushining oldini olsa bo'larmidi? <i>Talabalar bu savolni turlicha tushunishlari mumkin, ehtimol faqat "ha" yoki "yo'q" deyishlari ham mumkin. Qaysidir talaba faqat siyosiy taraflarini muhokama qilsa, yana biri aqliy, siyosiy va iqtisodiy tomonlarini ko'rishi mumkin. Savolda talabalarga yo'llanma berilmagan.</i>
	Baholashda yomon ishonchlilik	O'qituvchi baholashda qandaydir ko'rsatmalardan foydalanmaydi, shuning uchun u kutilmagan javoblarni, nomunosib ma'lumotlarni va grammatik xatolarni qanday baholashni bilmay qoladi.
	Talaba ta'sirini baholash tushunchasi	Bahorgi semestr gacha o'qituvchi har bir talabaning mehnati haqida tushunchaga ega bo'ladi bu esa baholashga ta'sir qiladi (nomlar o'rniga raqamlar qo'yilishi mumkin). Test uchta qurilgan javoblardan iborat bo'ladi va

		o'qituvchi har bir talabaning varag'idagi uchta javobni tekshirib, keying varaqqa o'tadi. Bu degani 2- va 3-savollarni baholashga birinchi savolning javobi ham ta'sir qiladi (o'qituvchilar barcha birinchi savollarni, keyinchalik ikkinchi va hk savollarni baholashlari kerak.
	Tanlovlar testda berilgan, va ba'zi testlar boshqalaridan osonroq.	Test tuzuvchi mutaxassislar testda tanlov bermaslikni tavsiya qilishadi, chunki bunday holatda talabalar bir testni olmayotgan bo'lishadi va bu tenglik muammolarini keltirib chiqaradi.

Yangi savollarga javob bo'la oladigan tadqiqotni rejalashtirib oling.

Reja quyidagilarni o'z ichiga olishi kerak:

- Tadqiqotning natijasi haqida taassurot.
- Tadqiqot uchun kerak bo'lgan materiallar.
- Jarayon quyidagilarni o'z ichiga olishi kerak.
- Tadqiqotni olib borish uchun mantiqiy choralar
- Bir o'zgaruvchi bir xil saqlanadi (nazorat ostida)
- Bir xil o'zgaruvchi o'zgaradi (o'zgartirilgan)
- Har qanday o'zgaruvchilar o'lchanadi va qayd etiladi
- Necha marotaba o'lchangan va qayd etilgan (2004-yil Vashington ta'limda baholash)²⁷

Tez yozish

Ba'zilar maktabda talabalarga qanday qilib ovqat tayyorlash usullarini o'qitilish kerak deb o'ylaydilar. Boshqalar esa ovqat pishirish uyda o'rgatilishi kerak deb hisoblaydilar. Siz nima deb o'ylaysiz? Nima uchun bunday deb o'ylashingizni tushuntirib bering.

Mavzu bo'yicha nazorat savollari:

1. Psixodiagnostika nima?
2. Psixologik tashxis qanday bosqichlarni o'z ichiga oladi?
3. Psixodiagnostikaning yaroqliligini izohlang?
4. Tashxisning ishonchliligini aniqlang?
5. O'qituvch tomonidan ishlangan strategiyalarni sanab bering?
6. Baholash mezonlari va turlarini aytib bering?
7. Tashxisni "Keys" stadi texnologiyasida o'rganing?

3.4. Kasbiy faoliyat darajalari va ularni aniqlash yo'llari

Tayanch iboralar: ijtimoiy intilishlar, izlanish, to'xtab qolish, kasbiy shakllanish, shaxs yetukligi.

Kasbiy faoliyat san'at darajasigacha ko'tariladi va shaxsning zaruriy ishtiroki natijasiga ko'ra predmetli yoki to'liq predmetli ko'rinishlarga ajratiladi. Shunga muvofiq tarzda, hech qanday faoliyat motivga ega emas,

²⁷ <http://www.k12.wa.us/assessment/WASL/default.aspx>

chunki hech qanday motivning o'zi yo'q, faqatgina muayyan faoliyatga egalik qila olinsa bo'ldi. Bu bosqichda ham boshqalar singari ikkita chiziqni ajratib ko'rsatish mumkin, ulardan biri kasbiy faoliyatni endi o'zlashtirayotgan insonlarga xosdir. Bu shunday holatki, bunda shaxs muayyan bir bosqichni bosib o'tgan, lekin yuqoriroq darajaga erishmagan. Birinchi chiziq o'zining natijasiga ko'ra ikkita imkoniyatga ega. Ulardan biri - bu keyingi bosqichga (ijtimoiy intilishlar moduliga) o'tish. Ikkinchisi - bu bosqichda izlanish va "to'xtab qolish"dan bosh tortishdir. Shaxsning kasbiy shakllanishini boshqa vektor inson allaqachon o'zini "topganligi", uning o'zini va o'z faoliyatini o'zgartirishni istamasligi bilan yakunlanadi. Shaxs faoliyatga nisbatan o'z ehtiyojlarini qondiruvchi vosita sifatida qaraydi.

Shaxsning faoliyat xarakteri bilan bog'lik ravishda rivojlanish jarayoni qator shaxsiy va faoliyat omillarini o'ziga xosligidan kelib chiqadi. Bu taraqqiyot shaxsning aniq, tipik hayotiy va kasbiy sharoitlarda adekvat hamda ishonchli xarakterlarini ta'minlashga, faoliyatni jadallashtirish uchun zarur bo'lgan shaxs tuzilishi va barqaror sifatlarning shakllanishiga yo'naltirilgan bo'ladi.

"Shaxs yetukligi" tushunchasi yuqori darajada shaxsiy, psixologik, ijtimoiy va kasbiy rivojlanganlik bilan tavsiflanib, uning tashqi voqelikka nisbatan adekvat munosabatida, ma'naviy-axloqiy, etnik, madaniy, kasbiy va boshqa me'yorlarni o'zlashtirishi hamda jamiyatdagi xulq-atvor me'yorlari, muloqot va ong, pozitiv motivlarning namoyon bo'lishida, qadriyatlar tizimi, mazmuni hamda organizm va psixikaning funksional resurslarida aks etadi. Bu tushuncha shaxsning individ, shaxs, mehnat subyekti sifatidagi taraqqiyotining o'ziga xos xususiyatlariga asoslangan aniq bir yosh davrini tavsifnomasi uchun keng qo'llaniladi.

Yetuklik - bu shaxs rivojlanishining shunday darajasiki, bunda shaxs o'zining fuqarolik, oilaviy, kasbiy va boshqa majburiyatlarini to'liq bajarishga qodir bo'ladi, qolaversa, jamiyatning aniq sohalarida va mehnat faoliyatida samarali ishtirok etadi. Madaniyat insonlarning bir-biridan farq qiladigan hayot yo'lini qonunlashtiradigan harakatlar, ishonchlar va xulq-atvorlarning yagona bir tizimidir. Ba'zida bu atama artistik, intellektual va hayotning ilmiy faoliyatini nazarda tutishiga qaramasdan, men bu yerda uni hayot yo'lini xarakterlovchi umumiy hamma narsani nazarda tutadigan simfoniya yoki umumiy atama sifatida ishlataman.

Auditoriya sharoitida oqibatlar va jazolar farqlari juda ko'p. Agar talaba o'qituvchining tushuntirishini eshitolmay qolsa, oqibatda u kerakli bo'lgan ma'lumotlarni o'tkazib yuborishi mumkin. Lekin jazolash bu o'qituvchining talabaga bo'lgan tanqidi va xayfsanida o'z aksini topishi mumkin. Agar talaba o'qituvchiga qo'pollik bilan gapirsa, oqibati bu

o'qituvchining javobgarligi bo'yniga olmasligi yoki oddiygina qilib muomala bilan gapirishini talabaga ta'kidlashi yetarli. Jazolash esa o'qituvchining boshqa talabalar orasida uni urushishidir va xattoki talabani olib qolishdir (darsdan keyin 15 minut olib qolish).

Nizo yechimi va muammolarni bartaraf etish.

Qachonki talaba o'zini doimiy tarzda xulqsiz ko'rsatsa, sizga muhim va yuqorida ta'kidlab o'tilganlardan ko'ra kuchliroq bo'lgan jarayon (faollik) kerak bo'ladi va nizo yechimiga e'tiboringizni qaratamiz. Norozilik kamayishi vaqt davomida ko'payib boradi. Nizo yechimi strategiyasini pedagoglar va ta'lim beruvchilar odatda ikki tarzda qo'llaydilar. (Jones 2004)

Birinchisi-ular muammoni aniq nimada ekanligini farqlash yo'llarini o'z ichiga oladi. **Ikkinchisi** -ular auditoriya xona talabasiga qonun-qoidlarni tushunarli va ravon qilib eslatib o'tadilar, ammo hech qanday qo'poliksiz albatta. Albatta bular birga qo'llanilsa ikki strategiya faqatgina o'qituvchi va talaba o'rtasidagi nizoga barham beribgina qolmay, balki boshqa talabalarni muammolari chiqqanda o'rnak vazifasini ham bajaradi.

1-qadam: oydinlik kiritish va e'tiborda bo'lish.

Auditoriyalar hayoliy joylar ham bo'lishi mumkin, ularning asosiy vazifasi tuyg'ularni ifodalashdan ko'ra, fikrlashni rivojlantirishga qaramasdan his tuyg'ular keng bo'lishi mumkin. Ular talaba va o'qituvchilarni o'rganishda yordam beradi. Biroq tuyg'ular kam muammo keltirib chiqarishi mumkin, agarda talaba o'zini xulqsiz tutsa: buday hollarda salbiy tuyg'ular: g'azablanish, achchiqlanish, noqulaylik tug'dirishi bilan aralashadi. Salbiy fikrlashdan oz bo'lsada foydalanish, bu aynan nima uchun bunday vaziyat kerakligi, asosan o'qituvchi tomonidan yoki fikrlash doirasi keng inson tomonidan amalga oshiriladi. Nizo yechimini topishda keng ko'lamga ega bo'lgan izlanish o'qituvchining tasirli tarbiyasi (Teacher effectiveness training) deb nomlanadi. Pedagog Toms Gordon bu qiyinchilikni muammo egalari muammosidek tasvirlagan yoki bu muammolarni beadablik yoki nizo ekanligi haqida qaror qabul qildi (Gordon 2003). Muammo egaligi bu taxminan muammo kim tomonidan bajarilganligi haqidadir. Ega – bu xulq atvori buzilgan talaba, o'qituvchi yoki xulqsizlikni qisqa sodir etishiga sababchi bo'lgan boshqa talaba bo'lishi mumkin. Muammo egasi uni bartaraf etish masuliyatini anglashi va muammoni aniqlashi hamda samarali tarzda bartaraf etishi lozim.

Masalan faraz qilaylik, David ismli talaba o'qituvchining yoqimsiz deb topganini (Sean semizga o'xshash). Ushbu munosabat o'qituvchning muammosimi yoki talabaning? Agar David shaxsiy xulosa qilsa va o'qituvchiga takroran aytsa, muammo Davidniki bo'lishi mumkin. Boshqa

tomondan har xil talabalarni faraz qilaylik. Sarah kursdoshlarining unga mavzuni bajarishda xalaqit bermayotgani haqidagi muammo.²⁸

Uning qiynalishi o'z ishida bo'lgan tashqi ta'sir, ammo o'qituvchi yoki boshqa talabalarga to'g'ridan to'g'ri ta'siri emas. Siz hayol qilganingizdek muammo bir necha odamlarga birdek ta'sir etishi mumkin. Seanni tanqid qilgan David faqatgina o'qituvchisini xafa qilibgina qolmay, balki shu sababli, u bilan birga o'rganishdan o'zini tortadigan auditoriyadoshlariga ham ozor yetkazdi. Bu ma'noda, butun auditoriya muammoning ba'zi tomonlarini bo'lishishni boshlaydi faqatgina Davidning emas va balki auditoriyadoshlar va o'qituvchi David haqida yomon fikrga borishlarini boshlanishidadir.

2-qadam: O'zgalarni faol tinglash.

Kimda haqiqatdan ham xulqiy muammolari borligini aniqlashda ba'zi turdagi strategiya orqali yordam beriladi. Bunday strategiyalardan biri **faol eshitish**-talabalar nima deyishayoganiga har tomonlama, atroflicha e'tibor qaratish va imkon boricha say harakatini tushunish yoki fikrga qo'shilishi, hattoki nima haqida borayotganiga qarshi bo'lsangiz ham bu faol quloq solishga kiradi (cooper and Simonds; 2003). Faol eshitish sizning tushunganligingizni tekshirish maqsadida savollar berishni ham o'z ichiga oladi. U yana talabaning sharhini puxtaligini ruhlantirish va mavzu haqidagi tushunchani tekshirish maqsadida talabaning mavzini izohlash yoki boshqa so'z bilan ifodalanishini ham o'z ichiga oladi.

Maslahat yoki tushuntirish berish bilan vazifani bajarish uchun shoshqaloqlik qilmaslik muhim ahamiyatga ega, hattoki siz oqituvchi kabi javob bera olsangiz ham. Zudlik bilan yechimini aytish va aloqani to'xtatib qo'yishi yoki nomunosib fikrlar bilan haqiqiy javobni tark etishi mumkin.

3-qadam: Aniq intizom.

Sizning talabani fikrini to'raligicha eshitishingiz yoki yaxshi tushunishingiz o'z javoblaringiz negizini yaratishda va ma'lum darajadagi talaba xulq-atvorining sizga bo'lgan ta'sirini bilishda aynan o'qituvchi vazifasida ekaningiz yordam beradi. Hulosada ma'lum bir xususiyatlar bo'lishi kerak. Nutqingiz ravon bo'lishi, sust yoki uzrli, keraksiz adovat va jahldorlik bo'lmasligi lozim (Contor 1996). Muammoni imkon qadar asos va daliliy tarzda bayon eting: masalan; "Joe men tushuntirayotganimda sen gapiryapsan yoki bir oz jim bo'lib tura olasanmi Joe"- degan iboralar o'rniga birinchi misolni qo'llash o'rinlidir.

Bildirilgan fikrlarga urg'u berish kerak-(Gardom, 1981), ushbu fikrlar xulq muammolarining o'qituvchini o'qitishga bo'lgan qobiliyatiga etadigan ta'siri natijasida o'z aksini topadi va hattoki xulq me'yorlari o'qituvchini

²⁸ Kelvin Seifert Educational Psychology 2009 152-bet

o‘zini qanday his etishini belgilaydi. Ular talabalar tomonidan yaratilgan xatolik yoki muammolarni tuzatayotgan vaziyatda yangi fikrlardan farq qiladi. Masalan I-fikrga misol “Sizning gapingiz men nima haqida gapirishga harakat qilayotganimni esdan chiqarishga sabab bo‘layapti”. Keyingi fikrda esa “Seni gaplaring juda qo‘pol” – degan ohangda aytiladi.

Bildirilgan fikr talabalarning holatini boshqalarga qanday ta’sir etishini o‘ylashlariga undashi lozim. Tasvirlashdagi strategiya talabalarning holatini etnik mazmunini hisobga olish uchun undaydi, ruhlantiradi (Gibbs 2003), shunchaki oddiygina qilib “Qachonki talabalar oldidagi aloqani uzganingda, bu hodisa ularga hech qanday ta’sir etmaydi” deyishdan ko‘ra, siz “Nima deb o‘ylaysiz agar siz talabalar odidagi aloqani uzsangiz ular qanday fikrga borar ekan” deyishingiz maqsadga muvofiq.

4-qadam – Muzokara.

Birinchi uch qadam ta’sirlashuvining muvofiq yo‘llari haqida so‘z boradi. Biroq maxsus imkoniyatlarning muvofiqligi va davomiylikdagi chegaralari ham mavjud. Bunda nizoli vaziyatlarning yuzaga kelishi ularni bartaraf etish imkoniyatlarining yetarli bo‘lmasligi natijasida turli qiyinchiliklar va adashish xususiyatlarini rivojlantiradi. Masalan: talaba kech qolishda davom etaverishi mumkin. Bu xulq-atvorni o‘zgartirish uchun o‘qituvchi tomonidan urinishlarga qaramasdan, yoki o‘qituvchining avvalgi tanbehlariga e’tibor bermasdan ikki talabaning bir-biriga qo‘pol tarzda takror va takror gapirishi, yoki talabaning har doim uy vazifasini bajarmasdan kelishi.²⁹

Kasbiy sifatlar tuzilishi o‘zida asosiy uchta blokni mujassamlashtiradi: elementlar tizimi, o‘zaro ta’sir holatlari tizimi va mavjud faoliyatlar tizimi; birinchi va uchinchi tizimlar kasbiy sifatlar tuzilishining asosiy komponentlar hisoblanadi. Xorijiy tadqiqotlarda kasbiy taraqqiyotni tahlil qilishda asosiy e’tibor qaror qabul qilishga qaratiladi.

Mavzu bo‘yicha nazorat savollari:

1. Kasbiy faoliyat darajasi haqida tushuncha bering?
2. Kasbiy faoliyatda izlanishlarning ahamiyati qanday?
3. Kasbiy yetuklikning mazmunini izohlang?
4. Shaxsning kasbiy shakllanishiga ta’sir etuvchi omillarni sanab bering?
5. Kasbiy faoliyatda ijodiylikning o‘rnini izohlang?

3.5. Reoriyentatsiya - psixologiyaning asosiy muammosi sifatida

Tayanch iboralar: reoriyentatsiya, proforiyentatsiya, ishsizlik, kasbiy shakllanish inqirozlari.

Psixologiya fanida kasb tanlashga yo‘llash (proforiyentatsiya) atamasi

²⁹ Kelvin Seifert Educational Psychology 2009 153-bet

qadim zamondan qo'llanib kelinadi. Lekin ijtimoiy hayotning keyingi davrlarida boshqa bir atama fanimizga kirib keldi, u reoriyentatsiya (qayta yo'llash) deb atalib, insonni yangi bir muhitga (ko'nikmaga) kasbga yo'naltirishni bildirib keladi.

- Ishlab chiqarishga avtomat qurilmalarning (elektron moslamalarning, robotlarning) kirib kelishi ish o'rinlarining qisqarishiga olib keladi. Muassasa, tashkilot, korxona rentabelligining pasayishi ham xodimlarga nisbatan ehtiyojning kamayishini keltirib chiqaradi. Ma'lumki, bozor iqtisodiyoti raqobatga asoslanadi, shuning uchun testlarga bardosh beruvchi, yuqori malakali, mahoratli, bilimdon, komil insongina sinovlardan muvaffaqiyatli o'ta oladi, xolos. O'rtamiyona darajadagi mutaxassislar esa ish o'rnini yo'qotib, vaqtincha ishsizlar ro'yxatiga kiradi.
- Reoriyentatsiya bu- Qayta kasbga yo'llash (reoriyentatsiya) o'ta insonparvarlik (gumanistik) g'oyasida o'z kasbini o'zgartiruvchi yoki ishsiz qolgan shaxs ruhiyatiga singdirishni anglatadigan jarayon.

Ishsizlik, ish o'rnini yo'qotish ayollarda o'kinchli (ayanchli) his – tuyg'ular qobig'ida o'ta murakkab kechadi, go'yoki tragediya, halokat, judolik vujudga kelganda ham ekstravertlik, ham introvertlik xususiyatlari uyg'unlashganday yuz beradi.

Qayta kasbga yo'llashning psixologik mohiyati. Psixologiya fanida kasb tanlashga yo'llash (proforiyentatsiya) atamasi qadim zamondan qo'llanib kelinadi. Lekin ijtimoiy hayotning keyingi davrlarida boshqa bir atama fanimizga kirib keldi, u reoriyentatsiya (qayta yo'llash) deb atalib, insonni yangi bir muhitga (ko'nikmaga) kasbga yo'naltirishni bildirib keladi. Qayta kasbga yo'llash (reoriyentatsiya) o'ta insonparvarlik (gumanistik) g'oyani kasbini o'zgartiruvchi yoki ishsiz qolgan shaxs ruhiyatiga singdirishni anglatadi. Ishlab chiqarishga avtomat qurilmalarning (elektron moslamalarning, robotlarning) kirib kelishi ish o'rinlarining qisqarishiga olib keladi. Muassasa, tashkilot, korxona rentabelligining pasayishi ham xodimlarga nisbatan ehtiyojning kamayishini keltirib chiqaradi. Ma'lumki, bozor iqtisodiyoti raqobatga asoslanadi, shuning uchun testlarga bardosh beruvchi, yuqori malakali, mahoratli, bilimdon, komil insongina sinovlardan muvaffaqiyatli o'ta oladi, xolos. O'rta miyona darajadagi mutaxassislar esa ish o'rnini yo'qotib, vaqtincha ishsizlar ro'yhatiga kiradi.

Reoriyentatsion jarayon

Ishsizlik, ish o'rnini yo'qotish ayollarda o'kinchli (ayanchli) his-tuyg'ular qobig'iga o'ta murakkab kechadi, go'yoki tragediya, halokat, judolik vujudga kelganda ham ekstravertlik, ham introvertlik xususiyatlari uyg'unlashganday yuz beradi. Erkaklar esa bunday vaziyatlarga matonat bilan, iloji boricha hissiyotlarga berilmasdan, aql-zakovat maromlariga

tortilganlik tuygʻusi ustuvorligida namoyon boʻladi. Erkaklarda achinish, xafaqonlik kechinmalari tarzida hukm surishi, asta-sekin uning taʼsir kuchi pasayishi kuzatiladi. Bunda insonning ruhiy kechinmalari keskin oʻzgarishining asosiy omillari sifatida uning ish davri va yoshi ijtimoiy muammo maydoniga chiqadi. Yoshning ulgʻayishi yangi muhit, oʻzgacha sharoit, notanish jamoa va uning nufuzi kabi masalalar yechimiga salbiy munosabatni keltirib chiqaradi. Mazkur obyektga uzoq davr mehnat faoliyatini bagʻishlash ham frustratsiya holatini harakatlantiruvchi safida asosiy rol oʻynashi mumkin. Xullas, har ikkala omil ham frustratsiyaning manbai vazifasini oʻtaydi (bajaradi), noxush muvaqqat kechinmalar vujudga kelishi, kechishi, rivojlanishi jarayonlarini uzluksiz ravishda bajarib turadi. Hozirgi zamon mehnat birjalarida reoriyentatsiya (qayta kasbga yoʻllash) ishlari olib borilishi markazlashtirilgan. maxsus xodimlar kompyuter xotirasiga joylashtirilgan shahar, tuman boʻyicha ixtisoslar boʻyicha yoki ixtisoslararo mutaxassislar roʻyxati (zaruriyati, ehtiyoji, talabi) bilan ish izlab kelgan muhtoj shaxs tanishtiriladi.

Aksariyat mehnat birjalarida psixologlar yetishmaganligi tufayli tasodifiy xodimni ish bilan taʼminlash, boʻsh oʻrinlarni toʻldirish bilan shugʻullaniladi, xolos. Aslida esa bu xizmat qator omillarni tekshirish, oʻrganishni taqozo etadi, ilmiy psixologik qonuniyatlar asosida ish yuritishni talab qiladi, chunonchi:

1. Shaxsning fazilatlari, xarakterologik xislatlari.
2. Hissiy jabhalari va irodaviy sifatleri.
3. Insonning kognitiv va regulyativ imkoniyatlari.
4. Ehtiyoji, motivi, motivatsiyasi, motivirovkasi.
5. Kasbiy mayli, qiziqishi, layoqati.
6. Professiogramma talablariga mosligi, kasbiy yaroqliligi.
7. Iqtidori (isteʼdodi), qobiliyati, salohiyati.
8. Kasbiy bilimlari, koʻnikmalari, malakalari, mahorati.
9. Umumiy saviyasi, dunyoqarashi, maslagi (eʼtiqodi).
10. Salomatligi, jinsiy xususiyatlari, yoshi.
11. Izlanuvchanligi, ijodiy imkoniyatlari, innovatsiyaga nisbatan munosabati.
12. Ijtimoiy yetukligi, tashkilotchilik qobiliyati.
13. Ekstravertligi va introvertligi.
14. Yuksak insoniy tuygʻularga (axloqiy, aqliy, nafosat, praksik) egaligi.
15. Fidoiylilik, altruistik, vatanparvarlik fazilatlari ustuvorligi va boshqalar.

Yuqorida sanab oʻtilgan mezonlar boʻyicha tekshirish ishlari bir necha metodlar, metodikalar orqali koʻp seriyali tajribalar negizida amalga oshiriladi. Buning uchun testlardan qobiliyatga, shaxsga, ijodiyotga, xotiraga shaxslararo munosabatga (oid), maxsus ishlab chiqilgan materiallardan,

maqsadli vaziyatlardan, qiyinlashtirilgan topshiriqlardan, muammolardan, psixologik treninglardan, psixodramalardan va boshqalardan foydalaniladi.

Shaxs kasbiy shakllanishi jarayonidagi inqirozlari. Shaxsning kasbiy shakllanishi inqirozlari psixologlarining chuqur o'rganish predmeti mavjud emas. Psixik rivojlanish yosh va hayotiy inqirozlari esa psixologik tadqiqotlarda aks etgan. Kasbiy shakllanish inqirozlarini ko'rib chiqishdan oldin shaxsga doir turli inqirozlarini tahlil etamiz. R.A.Axmerov shaxsni biografik inqirozlarini tahlil qilar ekan, ularning omili sifatida voqealar va ulardagi munosabatni ko'rsatadi. U quyidagi inqirozlarni ajratadi: o'zini namoyon eta olmaslik inqirozi - hayotiy dasturning subyektiv salbiy qis yetilishi.

Kasbiy shakllanishda bo'shliq inqirozi – toliqish va yutuqlarning yo'qligidan siqilish. Istiqbolsizlik inqirozi - kasbiy o'sish istiqbolining, kelajak uchun real rejalarining yo'qligi. Muallif bu inqirozlarni inson yoshi bilan bog'lamaydi. Uning fikricha, ular subyektiv kechinmalar bilan belgilanadi. V.Ch.Svabodnikov yosh toifasini ishlab chiqishda davrlashni asosi sifatida inson jamoasi tushunchasini oladi.

Jamoada shakllanish

Bu jamoa ichida kishining turli qobiliyatlari shakllanadi va bu qobiliyatlar turli jamoalarga kirish va chiqish imkonini beradi. Har bir yosh pog'onasiga o'tish bu doim "tug'ilish"ni bildiradi, ya'ni hayotning yangi shakliga kirish demakdir. Shu tarzda inqirozlarni ikki guruhga bo'ladi: "tug'ilish" inqirozlari (bunday yashash mumkin emas) ikkinchisi, rivojlanish inqirozlari (sen kabi bo'lmoqchiman) va o'zini anglashning yangi usullarini qidirish va boshqalar.

Hayotiy inqirozlar chet el psixologlaridan Sh.Byuller, B.Livexut, E.Erikson kabilarning diqqat e'tiborida bo'ldi. Inson hayotning davrlariga, bosqichlarga bo'lgan holda, ular bir bosqichdan ikkinchisiga o'tish davridagi qiyinchiliklarga e'tibor berishadi. Bundan tashqari ayollar va erkaklarda uchraydigan inqirozli hodisalar xususiyatlari orqali inqirozni keltirib chiqaruvchi omillarni tahlil etadi. 1980 yillarda AQSHda Amerikalik jurnalist Geyil Ishnxiyning "kishilar hayotidagi bashorat qilish mumkin bo'lgan inqirozlar" nomli maqolasida Amerika o'rta auditoriyalarining yuqori qatlamlaridagilarini hayotini umumlashtirish asosida 4 ta inqirozni ajratadi: "Tomirlarni sug'irish" ota onadan mustaqillikka chiqish (16 yosh). Maksimal yutuqlar (23 yosh) hayotiy rejalar korreksiyasi (30 yosh) hayotning o'rtasi (37 yosh) eng og'ir davr psixologiyada psixik rivojlanish inqirozlarini o'rganishga katta e'tibor berilgan. Bir psixologik hodisalarni o'rganishda turli atamalardan foydalanilgan.

"Yoshlar inqirozlari" va "psixik inqirozlarning rivojlanishlari" tushunchalari sinonim sifatida ishlatiladi. Bu esa o'z navbatida noaniqlikni

keltirib chiqaradi. Masalan, inqirozli hodisalarning rivojlanishi ma'lum qisqa vaqt ichida kuzatiladi. Ammo hech ham yosh nazarda tutilmaydi. Yosh - bu inqiroz ko'rinadigan fon xolos, asosiy o'zgarish, ijtimoiy vaziyat va bosh faoliyatning o'zgarishi va albatta, psixik rivojlanish inqirozlari talabalik davri bilan chegaralanmaydi. Rivojlanishning ijtimoiy vaziyati va asosiy faoliyati talabalik davridan tashqarida ham o'zgaraveradi. Shunday qilib, rivojlanishning psixik inqirozlari – bu rivojlanishning bir bosqichidan ikkinchisiga o'tish hisoblanadi. Bu o'tish ijtimoiy vaziyatning o'zgarishi, asosiy faoliyatni almashtirish va psixologik yaqinliklarning paydo bo'lishi bilan belgilanadi. 14-16 yoshdan asosiy faoliyat va ijtimoiy vaziyatning o'zgarishi psixik rivojlanish inqirozlarni keltirib chiqaradi. Katta kishining asosiy faoliyati o'quv - kasbiy va kasbiy faoliyatlar bo'lganligi sababli bu o'zgarishlarni shaxsning kasbiy rivojlanishi inqirozlari deyish to'g'ri bo'ladi. Bu inqirozlarning paydo bo'lishida asosiy faoliyatni almashtirish va o'zgartirish muhim ahamiyatga ega. Kasbiy inqirozlarning bu turi sifatida ijodiy inqirozlar hisoblanadi. Bu inqirozlar ijodiy natijasizlik, ahamiyatli yutuqlarining yo'qligi, kasbiy kuchsizlik bilan belgilanadi. Bu inqirozlar ijodiy kasb vakillari uchun, ya'ni yozuvchilar, rejissyorlar, aktyorlar, arxitektorlar va boshqalar uchun og'ir kechadi.

Bu ijtimoiy - iqtisodiy, vaqt holatlari katta subyektiv qiyinchiliklar, psixik zo'riqish va ong xulqining o'zgarishi bilan kuzatiladi. Va nihoyat yana bir inqirozlar guruhini ajratish kerak. Bu inqiroz guruh hayotidagi kritik holatlar dramatic, gohida esa tragedik voqealar bilan bog'liq bo'ladi. Bu omillar inson uchun vayronkor, gohida fojiaiy yakun topishi mumkin. Ongda chuqur o'zgarishlar qadriyatli yo'nalishlar va umuman hayot mazmuni qaytadan ko'rib chiqiladi. Bu inqirozlar inson imkoniyatlari darajasida bo'lib o'tadi va emotsional kechinmalar bilan kuzatiladi. Bularni nonormativ voqealar, ya'ni mehnatga layoqatni yo'qotish, nogironlik, ajrashish, majburiy ishsizlik, migratsiya, kutilmagan vaziyatda kishining o'limi erkinlikdan mahrum bo'lishi va boshqalar. Bu guruhni kritik inqirozlar deb ataymiz.

Keyingi kasbiy shakllanishning normativ inqirozlaridan biri birlamchi professionalizatsiya bosqichining oxirida 3-5 yil ishlagandan keyin bo'lib o'tadi. Bu paytgacha mutaxassis faoliyatni bajarib, o'z o'rnini aniqlagan bo'ladi.

Reorientatorning izlanuvchanligi, ijodiy imkoniyatlari, innovatsiyaga nisbatan munosabati. Reoriyentatsiya (qayta kasbga yo'llash) gumanistik psixologiya tamoyillarini turmushga tatbiq etishga zarur shartsharoit yaratadi. Inson omilini qadrlashga, butun imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishga, ezgu niyat, orzu-havas, istak-xohish ushalishga negiz vujudga

keltiradi. Ko‘p profilli kasb-hunar egalari safini kengaytirishga xizmat qiladi, komillikka intilish tuyg‘usini jonlantiradi, zarur bilimlar, malakalar bilan qurollantirishga turtki beradi. Reoriyentatsiya inson imkoniyatini qaytatdan sinashning manbai hisoblanib, o‘z – o‘zini kashf qilishi, boshqarish, tashkillashtirish, baholash, refleksiylash, identifikatsiyalash kabi shaxs fazilatlarini ro‘yobga chiqarishga xizmat qiladi.

Mavzu bo‘yicha nazorat savollari:

1. Reoriyentatsiya nima?
2. Kasbiy bilimlar, ko‘nikmalar, malakalar, mahoratni izohlang?
3. Qayta kasbga yo‘llashning psixologik mohiyatini ajrating?
4. Xodimning salomatligi, jinsiy xususiyatlari, yoshi inobatga olgan holda izohlang?
5. Reorientatorning izlanuvchanligi, ijodiy imkoniyatlari, innovatsiyaga nisbatan munosabati shakllantiring?
6. Reorintatorning ijtimoiy yetukligi, tashkilotchilik qobiliyatlarini ayting?

3.6. Kasbiy va individual tanlovdagi izlanishlar

Tayanch iboralar: *Kasbiy izlanish, bilimni baholash, munosib baholash, kuzatish, so‘rov.*

Talabalarning bilimi va rivojlanishini oshirish uchun o‘qituvchi ota-onalar bilan talabalarining ishlari to‘g‘risida muntazam suhbat o‘tkazishi kerak. O‘qituvchi ota-onalar bilan turli yo‘llar orqali suhbat o‘tkazishi mumkin, jumladan, xatlar, telefon suhbatlari, elektron pochta, veb saytlar va ota-onalar majlislari. Suhbat samarali bo‘lishi uchun o‘qituvchidan baholash maqsadi va xarakteristikasini, shuningdek, talabalar ishi mazmunini ham oydin tushuntirib berish talab etiladi. Bu o‘zida o‘qituvchi yaratgan va standardlashtirgan baholash tizimi to‘g‘risida chuqur bilimni shu jumladan, aniq suhbatlashuv qobiliyatlarini ham mujassam etadi.

Biz endi bilimni baholash jarayonidagi har bir qadamni batafsilroq yoritamiz. Munosib baholash texnikalarini tanlab amalda qo‘llay bilish uchun o‘qituvchi turli tuman texnikalardan, shuningdek, ushbu baholash texnikalari yuqori sifatda ekanligini qanday qatorlar orqali bilish mumkinligidan bohabar bo‘lishi kerak. Yuqori sifatli baholash tizimlarini ko‘rib chiqishdan boshlaymiz.³⁰

Munosib baholash texnikalarini tanlash I: yuqori sifatli baholash tizimlari

Baholash yuqori sifatli bo‘lishi uchun u yaxshi yaroqlilik va ishonchlilik xususiyatlariga ega bo‘lishi, shuningdek, tarafkashlikdan yiroq bo‘lishi lozim.

³⁰ Kelvin Seifert Educational Psychology 2009 243- bet.

Munosib baholash texnikalarini tanlash II: o'qituvchi tomonidan yaratiladigan baholash tizimlari

Ilk bor ish boshlagan o'qituvchilar uchun murakkabliklardan biri bu munosib baholash texnikalarini tanlab, ishlatishdir. Ushbu bo'limda biz o'qituvchilar foydalanadigan turli xil baholash tizimlarini xavola qilamiz. Oldiniga biz o'qituvchilar tezkor qarorlar talab qiladigan ko'rsatmalar paytida ishlatadigan norasmiy texnikalar haqida muhokama qilamiz. Keyinchalik o'qituvchilar ko'rsatmadan oldin ishlatadigan va tasviriy qarorlar yaratadigan rasmiy texnikalarni muhokama qilamiz.³¹

O'qituvchilarning kuzatuvi, so'rovlari va qaydlari

O'qitish jarayonida, o'qituvchilar faqatgina ma'lumotni tanishtirmasdan, shuningdek, davomiy tarzda talabalar bilimini va motivatsiyasini tekshirib turishi kerak, keyinchalik bu o'zgartirishlar yasashda qo'l keladi (Airasian, 2005). Boshlovchi o'qituvchilarga bu narsa tajribali o'qituvchilarga qaraganda murakkablik qiladi, chunki bu tashkil etishga tayyor turish va talabalar ehtiyojiga javob bera olish, shu paytning o'zida dars maqsadi va rejalarini ham unutmaslikni talab qiladi (Borko & Livingston, 1989). Ko'plab o'qituvchilar ishlatuvchi norasmiy baholash strategiyasi bu kuzatish va savoldir.

Kuzatish

Tajribali o'qituvchilar talabalarini auditoriyaga kirgan paytdanoq kuzatishni boshlashadi. Ba'zi o'qituvchilar talabalarga eshik oldidan salom berib kelishadi va shu bilan ular talabalarning kayfiyati va motivatsiyasini kuzatishga urinishadi. Anna bilan Naomi haligacha bir-biri bilan gaplashishmayaptimi? Etanning kitoblari bormi? Shu tarzdagi savollar bilan ma'lumot to'plash talabalar bilimini samarali oshirishda yordam beradi (masalan, Etanga hali qo'ng'iroq chalinguncha borib shkafidan materiallarini olib kelishni tavsiya etish yoki Anna bilan Naomini bir guruhga qo'shib qo'ymaslik).

Ko'rsatma paytida o'qituvchilar talabalarning mashg'ulotga tayyorlik darajasi va qiziqishlarini aniqlash uchun kuzatish olib boradilar. Kuzatish o'z ichiga tana harakatlarini kuzatish va shuningdek talabalar nima deya-yotganiga quloq solishni qamrab oladi. Misol uchun, o'qituvchi talabalarining fan loyihasiga qaramasdan, derazadan tashqariga qarab o'tirganlarini kuzatishi mumkin, yoki o'qituvchi talabalarning dars nima haqida ekanliklarini tushunmasdan bir-birlariga gapirayotganliklarini eshitishi mumkin. Kuzatuvlar o'qituvchiga keyin qaysi talabani chaqirishni belgilashda, dars tezligini kamaytirish yoki kuchaytirishda, namuna keltirish kerak bo'lgan

³¹ Kelvin Seifert Educational Psychology 2009 244- bet.

paytda mashg'ulotni tugatish kerakmi-yo'qmi, talabalar jismoniy mashg'ulotlarni qanchalik yaxshi bajarayotganliklarini, yoki potensial xulq-atvor muammolari mavjudligini ko'rishda yordam beradi (Airasian, 2005). Ko'plab o'qituvchilar xona bo'ylab yurishni kuzatish uchun ancha samarali deb o'ylashadi, chunki ular talabalarni turli xil tomondan kuzata oladilar. Biroq darslardagi harakatlarning juda tezkorligi va murakkabligi o'qituvchilar uchun istagan ma'lumotlarini to'plashda qiyinchilik tug'diradi.

So'rov

O'qituvchilar turli ko'rsatmali sabablarga ko'ra savol berishadi, masalan, talabalarining diqqatini darsga jamlashda, muhim qismlariga e'tibor qaratishda, tanqidiy yondashishni targ'ib etganda, talabalarining bir-birlarining javoblaridan o'rganishlariga ko'maklashganda, va talabalar bilimi to'g'risida ma'lumot berganda. Yaxshi munosib savollar tayyorlay olish va talabalarining javoblaridan tezkor ibratli qarorlar qabul qila olish juda murakkab. Savollarni rivojlantirishning ba'zi strategiyalari qaysi savollar so'ralishini oldindan belgilab yozib olishdir, bunda talabalar o'ylab olishlariga vaqt yaratish, ulardan kutgan javobni emas, ularning aytayotganlarini tinglash, so'raladigan savollar turini o'zgartirish, ba'zi savollar murakkab-roqligi va bir-biriga uzviy bog'liq savollar so'rash e'tiborga olinadi.

Spontan kuzatuv va savolga asoslangan norasmiy baholash o'qitish uchun muhim bo'lgan bir paytda, yaroqlilik, ishonchlilik va tarafkashlik bilan bog'liq ajralmas muammolar ham mavjud. (Airasian, 2005; Stiggins 2005). Biz muammolarni kamaytirish uchun 5-jadvalda ushbu masalalarni va ba'zi bir usullarni xulosa qilamiz.³²

5-jadval:

Kuzatish va so'rovning yaroqliligi va ishonchliligi.

Muammo	Muammoni yengillashtirish uchun strategiyalar
O'qituvchida butun dars zaruriyati va tushunchasi borasida xolisonalikning yetishmasligi	Faqat istagan narsalaringizni ko'rmayotganligingizga ishonch hosil qiling. O'qituvchilar odatda o'z ko'rsatmalari haqida o'zlarini yaxshi his qilgilari keladi, shuning uchun talabalarining ijobiy e'tiborini qidirish oson tuyuladi. Onda-sonda o'qituvchilar qaysidir individual talaba yoki auditoriya haqida o'z ishonchlarini tasdiqlab olish uchungina talabalarining salbiy e'tiborini ko'rishni istashadi.
O'rganishdan ko'ra jarayonga e'tibor qaratishga moyillik	Faqatgina talabaning zaruriyatiga emas, balki bilimiga ham e'tibor qaratishni unutmang. Ko'pchilik o'qituvchilarning kuzatuvlari jarayonga qaratilgan bo'ladi – talabaning diqqati, yuz ifodalari – talabaning bilimiga emas. Talabalar faol va band bo'lishlari mumkin, ammo yangi qobiliyatlarni rivojlantirishmaydi.
Cheklangan ma'lumot va saylandi namunalar	Turli-tuman talabalarni kuzatayotganingizga ishonch hosil qiling – faqatgina juda yaxshilari va juda yomonlariga emas.
	Xona bo'ylab yuring va talabalarni "yaqindan" kuzating, xonaga turli xil

³² Kelvin Seifert Educational Psychology 2009 245- bet.

	tomonlardan qarang. Har bir talabadan so‘rang – faqatgina qo‘lini ko‘tarib turadiganlardan, yoki qaysidir fandan qobiliyatli bo‘lganlardan, yoki xonaning ayni bir qismida o‘tiradiganlardan emas. Eslatmalar qayd etib boring.
Darslarning tezkorligini tasdiqlovchi dalilga to‘sqinlik qiladi	Agar muhim ma’lumotlarni ko‘zdan qochirayotganingizni tekshirishni istasangiz, ikkita odamdan xonaga kirib, talabalarning xulqini kuzatishni so‘rashingiz mumkin. Auditoriyalar murakkab va tezkor bo‘ladi va o‘qituvchilar o‘qitish bilan ovora bo‘lganlarida, hamma narsani kuzata olmaydilar.
Og‘zaki va tana harakatlariga asoslangan xulq-atvorda madaniy va individual tafovutlar	Kuzatuvlaringiz va savollaringizdan yaratadigan xulosangizga ehtiyot bo‘ling. Shuni unutmangki, alohida savol turlari, kutishlar, ijtimoiy tafovut va “kichik suhbat”ning mazmuni madaniyatlar bo‘yicha farq qiladi (4-bo‘lim). Ba’zi talabalar jim bo‘lishadi, ammo bunga ularning shaxsiyati sabab bo‘lishi mumkin; qiziqmasligi, darsdan qolib ketgani yoki depressiyaga tushib, charchaganligi emas.

I.S.Konning aytishicha “O‘smirlarda o‘zini o‘zi anglash va o‘z “Men”iga qiziqish uzining psixologiyada biogenetik maktab vakillari ta’kidlaganidek, faqat jinsiy yetilish bilan bogliq emas. Talaba o‘sadi o‘zgaradi kuch yigadi va shunga qaramay bu unda introspeksiya tortishni keltirib chiqaradi. Bu o‘spirinlik yoshida ro‘y bersa, endi avvalo jismoniy yetilish ayni paytda ijtimoiy simptomning ulg‘ayishi alomati sanaladiki, unga e’tibor berishadi, uni boshqalar, kattalar va tengdoshlari kuzatishadi. O‘spirin holatining ziddiyatliqligi, uning ijtimoiy rollari, intilishlar darajasining o‘zgarishi, ulardagi birinchi galda “Men kimman?” degan savolni dolzarblashtiradi. Bu davrda tashqi boshqaruvdan o‘z-o‘zini boshqarishga o‘tiladi. Biroq qanday boshqaruv obyekti haqida axborot mavjudligini ko‘zda tutadi. Shundan o‘z-o‘zini boshqarishda subyektning o‘zi haqidagi axboroti ya’ni o‘z-o‘zini anglashi shart. Kasbiy ong rivojlanishi ya’ni kasbiy tiklanishga nisbatan o‘z-o‘zini belgilashi o‘z subyektivligini anglash refleksiyasining aniqlash qobiliyati insonning professional sifatida o‘z-o‘zini rivojlantirishning asl mexanizmi sanaladi. Yuqoridagi fikrlardan ko‘rinadiki, kasbiy o‘zlikni anglash jarayonida shaxsning o‘zini o‘zi anglash, baholash shaxs xususiyatlarining muhim aspekti sifatida ko‘rsatib o‘tiladi.

Mavzu bo‘yicha nazorat savollari:

1. Kasbiy izlanishda o‘zlikni anglash qanday ahamiyatga ega?
2. Kasbiy o‘zlikni anglashdagi ziddiyatlarni sanab bering?
3. Munosib baholash texnikalarini tanlash qanday amalga oshiriladi?
4. Yuqori sifatli baholash tizimlarini izohlang?
5. Kasbiy izlanishda kuzatishning ahamiyati qanday?
6. Kasbiy izlanishda so‘rov qanday amalga oshiriladi?

IV-BOB.

SHAXS TARAQQIYOTINING YOSHGA BOG‘LIQ XUSUSIYATLARI

4.1. O‘smirlik davrining o‘ziga xos xususiyatlari

Tayanch iboralar: *O‘smirlik, inqiroz, o‘tish davri, qiyin davr, intellektual rivojlanish, aksentuatsiya, akseleratsiya.*

O‘smirlik 10–11 yoshlardan 14–15 yoshlargacha bo‘lgan davrni tashkil etadi. Aksariyat talabalarda o‘smirlik yoshiga o‘tish, asosan, 5–auditoriyalardan boshlanadi. «Endi o‘smir talaba emas, biroq katta ham emas» - ayni shu ta’rif o‘smirlik davrining muhim xarakterini bildiradi. Bu yoshda o‘smir rivojida keskin o‘zgarishlar ro‘y bera boshlaydi. Bu o‘zgarishlar fiziologik hamda psixologik o‘zgarishlardir. Fiziologik o‘zgarish jinsiy yetilishning boshlanishi va bu bilan bog‘liq ravishda tanadagi barcha a’zolarining mukammal rivojlanishi va o‘sishi, hujayra va organizm tuzilmalarining qaytadan shakllana boshlashidir. Organizmdagi o‘zgarishlar bevosita o‘smir endokrin sistemasining o‘zgarishlari bilan bog‘liqdir. Bu davrda ichki sekretsiya bezlaridan biri gipofez bezining funksiyasi faollashadi. Uning faoliyati organizm tukimalarining o‘sishi va muhim ichki sekretsiya bezlarining (qalqonsimon bez, buyrak o‘sishi va jinsiy bezlar) ishlashini kuchaytiradi. Natijada bo‘y o‘sishi tezlashadi, jinsiy balogatga etish (jinsiy organlarning rivojlanishi, ikkilamchi jinsiy bezlarning paydo bo‘lishi) amalga oshadi.

O‘smirlar o‘zlarini kattalardek tutishga harakat qiladilar. Ular o‘zlari-ning layoqat, qobiliyat va imkoniyatlarini ma’lum darajada o‘rtoqlari va o‘qituvchilariga ko‘rsatishga intiladilar. Bu holatni oddiy kuzatish yo‘li bilan ham osongina ko‘rish mumkin. O‘smirlik yoshiga xos bo‘lgan psixologik xususiyatlarni o‘rgana turib, o‘smirlar shaxsining shakllanib, rivojlanib, kamolatga erishish yo‘llarini va unga ta’sir etadigan biologik va ijtimoiy omillarning bevosita ta’sirini tushunish mumkin. Bu davrda o‘smir baxtli talabalik bilan xayrlashgan, lekin kattalar hayotida xali o‘z o‘rnini topa olmagan holatda bo‘ladi. O‘smirlik davri «O‘tish davri», «Krizis davr», «Qiyin davr» kabi nomlarni olgan psixologik ko‘rinishlari bilan xarakterlanadi. Chunki, bu yoshdagi o‘smirlarning xatti-harakatida muqobil, yangi sharoitlarda o‘z o‘rnini topa olmaganligidan psixik portlash hollari ham kuzatiladi. O‘z davrida L.S. Vigotskiy bunday holatni «psixik rivojlanishdagi krizis» deb nomlagan. O‘smirlik yoshida ularning xulq-atvoriga xos bo‘lgan alohida xususiyatlarni jinsiy yetilishning boshlanishi bilan izohlab bo‘lmaydi. Jinsiy yetilish o‘smir xulq-atvoriga asosiy biologik omil sifatida ta’sir ko‘rsatib, bu ta’sir bevosita emas, balki ko‘proq bilvositadir. O‘smirlik davriga ko‘pincha so‘zga kirmaslik, o‘jarlik, tajanglik, o‘z kamchi-

liklarini tan olmaslik, urushqoqlik kabi xususiyatlar xos.

Kattalarga nisbatan yovuz munosabatning paydo bo'lishi, noxush xulq-atvor alomatlari jinsiy yetilish tufayli paydo bo'ladigan belgilar bo'lmay, balki ular bilvosita ta'sir ko'rsatadigan, o'smir yashaydigan ijtimoiy shart-sharoitlar vositasi orqali: uning tengdoshlari, turli jamoalardagi mavqei tufayli, kattalar bilan munosabati, o'quv maskani va oilasidagi munosabatlari sababli yuzaga keladigan xarakter belgilaridir. Mana shu ijtimoiy sharoitlarni o'zgartirish yo'li bilan o'smirlarning xulq-atvoriga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir ko'rsatish mumkin. O'smirlar nihoyatda taqlid qilishga moyil bo'lib, ularda hali aniq bir fikr, dunyoqarash shakllanmagan bo'ladi. Ular tashqi ta'sirlarga va hissiyotlarga juda beriluvchan bo'ladilar. Shuningdek, ularga mardlik, jasurlik, tantiklik ham xosdir. Tashqi ta'sirlarga beriluvchanlik o'smirda shaxsiy fikrni yuzaga kelishiga sabab bo'ladi, lekin bu shaxsiy fikr aksariyat hollarda asoslanmagan bo'ladi. Shuning uchun ham ular ota-onalarning, atrofdagi kattalarning, shuningdek, ustozlarning to'g'ri yo'lni ko'rsatishlariga qaramay, o'z fikrlarini o'tkazishga harakat qiladilar. Juda ko'p o'smirlar bu davrda chekish hamda spirtli ichimliklarga qiziqib qoladilar. Katta odam, shuningdek chekuvchi, ichuvchi singari yangi rollarda o'zini qulay his qiladi. Bunday holatlarga tushgan o'smir juda tashvishga tushadi va unda krizis holati yuzaga keladi. Bu krizis o'smirning ma'naviy o'sishi, shuningdek psixikasidagi o'zgarishlar bilan ham bog'liqdir. Bu davrda talabaning ijtimoiy mavqei o'zgaradi, o'zining yaqinlari, do'stlari, tengdoshlari bilan yangi munosabatlar yuzaga keladi. Lekin eng katta o'zgarish uning ichki dunyosida yuzaga keladi. Ko'pgina o'smirlarda o'zidan qoniqmaslik holati kuzatiladi. Shuningdek, o'zi haqidagi mavjud fikrlarining bugun unda sodir bo'layotgan o'zgarishlarga to'g'ri kelmayotganligi o'smirni asabiylashishiga olib keladi. Bu esa o'smirda o'zi haqida salbiy fikr va qo'rquvni yuzaga keltirishi mumkin. Ba'zi o'smirlarni nima uchun atrofdagilar, kattalar, shuningdek ota-onasiga qarshi chiqayotganligini anglay olmayotganligi tashvishga soladi. Bu holat ularni ichdan asabiylashishlariga sabab bo'ladi va o'smirlik davri krizisi deyiladi.

O'smirlik davrida yetakchi faoliyat – bu o'qish, muloqot hamda mehnat faoliyatidir. O'smirlik davri muloqotining asosiy vazifasi - bu do'stlik, o'rtoqlikdagi elementar normalarini aniqlash va egallashdir. O'smirlar muloqotining asosiy xususiyati shundan iboratki, u to'la o'rtoqlik kodeksiga bo'ysunadi.

O'smirlarning ota-onasi, kattalar bilan qiladigan muloqoti ularning katta bo'lganlik hissi asosida tuzilgan bo'ladi. Ular kattalar tomonidan qilinadigan haq-huquqlarini cheklashlariga, qarshilik va e'tirozlariga qattiq qayg'uradilar. Lekin shunga qaramasdan, u muloqotda kattalarning qo'llab-

quvvatlashlariga ehtiyoj sezadilar. Birgalikdagi faoliyat o'smirlarga kattalarni yaxshiroq tushunishlari uchun yordam beradi. O'smir o'zida bo'layotgan o'zgarishlar, uni tashvishga solayotgan muammolar haqida kattalar bilan bo'lishishga katta ehtiyoj sezadi, lekin buni hech qachon birinchi bo'lib o'zi boshlamaydi. O'smir o'ziga nisbatan yosh talabalardek qilinadigan muomala-munosabatiga qattiq norozilik bildiradi. O'smirlar muloqoti nihoyatda o'zgaruvchanligi bilan xarakterlanadi. O'smirlik davriga kimningdir xatti-harakatini imitatsiya qilish xosdir. Ko'pincha ular o'zlariga tanish va yoqadigan kattalarning xatti-harakatlariga imitatsiya, taqlid qiladilar.

O'smirlar kattalarning ularga bildiradigan ishonchlariga katta ehtiyoj sezadilar. Kattalarning o'smir yoshdagilarga ta'sir ko'rsatishi, tarbiya berishi uchun eng qulay sharoit – bu umumiy mehnat bilan shug'ullanishidir. Agar kichik yoshdagi talabalar yordamchi bo'lish rollaridan qoniqsalar, o'smirlar, ayniqsa katta o'smirlar kattalar bilan teng ravishda faoliyat ko'rsatayotganlaridan, lozim bo'lganda ularning o'rnilariga ham ishlay olishlaridan qoniqadilar. Kattalar o'smirlar bilan do'stona, uni to'la tushunadigan va aql bilan rahbarlik qilsalar, bunga o'smirlar ijobiy qaraydilar, lekin bu rahbarlik kattaning xohish-istagi ustunligida kechsa, unday holda ular to'la qarshilik ko'rsatadilar. Bu qarshilik ko'pincha salbiy natijalarga, ba'zan depressiya holatni ham yuzaga keltirishi mumkin. Bu holat ko'pincha ota-onasi avtoritar munosabatda bo'luvchi oilalarda uchraydi. Bunday oilalarda tarbiyalanayotgan o'smirlar hayotida mustaqil holda harakat qilishlari, o'z rejalarini amalga oshirishlari, qiyin mas'uliyatni o'z zimmlariga olishlari birmuncha qiyinroq. Ular ko'pincha intellektual xarakterdagi muammolarni ham qiyinchilik bilan yengadilar. O'smirlik davrida talabalarning atrofdagi odamlar bilan shaxsiy va ish yuzasidan bo'ladigan munosabatlaridagi mavqei o'zgaradi. Endi o'smirlar o'yin hamda dam olishga kamroq vaqtlarini ajratgan holda ko'proq jiddiy ishlar bilan shug'ullana boshlaydilar va ularda bilish jarayonlari jadal rivojlana boshlaydi. O'qish o'smirlar hayotida katta o'rinni egallaydi. O'smirlar o'qishidagi asosiy motiv: bu ularning ulg'ayayotganligini his ettiradigan, anglatadigan o'qish turlariga tayyorlanishlaridir. Ular uchun mashg'ulotlarning mustaqil shakllari yoqadi. Boshqa davr talabalariga nisbatan o'smirlarning fanlarni muvaffaqiyatli o'zlashtirishlari, qiziqishlarining ortishi o'qituvchining o'quv materialini tushuntira olish mahoratiga bog'liq. Bilim o'rganish ehtiyojlari asosida asta-sekinlik bilan o'quv fanlariga nisbatan qat'iy ijobiy munosabat shakllanadi. Bu davrda o'qishning yangi motivlari yuzaga keladi. Bu motivlar o'smirning hayotiy rejalarini, kelajak kasbi va ideali bilan bog'liq bo'ladi.

O'smirlik davrida talabani anglashi va o'z-o'zini anglash darajasi

kengayadi va unda boshqa odamlar, olam haqidagi bilimlari chuqurlashadi. O‘yin faoliyati asta–sekin kamayib, yangi faoliyatlar yuzaga kela boshlaydi. Psixik rivojlanishning yangi bosqichi boshlanadi. O‘smirlik davrida o‘z faoliyatini nazorat etish rivojlana boshlaydi va o‘zini–o‘zi boshqarishga intilishi kuchayadi. Bir so‘z bilan aytganda, o‘smirlik davri psixik rivojlanishda keskin burilish davri hisoblanadi.

O‘smirlik davrida nutqning rivojlanishi bir tomondan so‘z boyligining oshishi hisobiga bo‘lsa, ikkinchi tomondan tabiat va jamiyatdagi narsa, voqea va hodisalarning mazmun mohiyatini anglashlari hisobiga bo‘ladi. Bu davrda o‘smir til yordamida atrof-borliqni aks ettirilishi bilan bir qatorda inson dunyoqarashini ham belgilab berish mumkinligini his qila boshlaydi. Aynan o‘smirlik davridan boshlab, inson aynan nutq bilish jarayonlarining rivojlanishini belgilab berishini tushuna boshlaydi. O‘smirni ko‘pincha muomalada so‘zlarni ishlatish qoidalarini – «Qanday qilib to‘g‘ri yozish kerak?», «Qanday qilib yaxshiroq aytish mumkin?» kabi savollar juda qiziqtiradi. O‘smirlar o‘quv maskanidagi o‘qituvchilar, kattalar, ota–onalar nutqidagi kamchiliklariga, kitob, gazeta, radio va televidenie diktorlari xatolariga tez e‘tibor beradilar. Bu holat o‘smirning bir tomondan o‘z nutqini nazorat etishga urgatsa, ikkinchi tomondan kattalar ham nutq qoidalarini buzishlari mumkinligini bilishlariga va o‘zida mavjud xatoliklarni birmuncha barham toptirishlariga olib keladi.

O‘smir so‘zlarning kelib chiqish tarixiga, ularning aniq mazmuni va mohiyatiga juda qiziqadi. U endi o‘z nutqida yosh talaba singari emas, balki katta odamlardan so‘zlarni tanlashga harakat qiladi. O‘smirlik davrida o‘qish va yozma monologik nutq jadal rivojlanadi. 5–auditoriyadan boshlab to 9–auditoriyagacha o‘qish to‘g‘ri, tez va ifodali bo‘lish darajasidan, yoddan ifodali, ta’sirli aytib bera olish darajasigacha ko‘tariladi. Monologik nutq esa asardagi kichik bir parchani qayta so‘zlab berishdan, mustaqil ravishda nutq va chiqishlar tayyorlash, og‘zaki mulohaza yuritish, fikr bildirish va ularni asoslab berishgacha o‘zgaradi. Yozma nutq ham yaxshilangan xolda o‘smirlar endi ularga berilgan erkin mavzu bo‘yicha mustaqil holda insho yoza oladilar. O‘smirlarning nutqi to‘la tafakkur bilan bog‘liq holatida amalga oshiriladi. 5–6 auditoriyalardagi talabalar og‘zaki va yozma matn uchun reja tuzib, unga amal qila oladilar.

O‘smirlik davrida nazariy tafakkur yuqori ahamiyatga ega bo‘la boshlaydi. Chunki bu davrdagi talabalar atrof-olamdagi bog‘lanishlar mazmunini yuqori darajada bilishga harakat qiladilar. Bu davrda o‘smirning bilishga bo‘lgan qiziqishida progress sodir bo‘ladi. Ilmiy nazariy bilimlarning egallab olinishi tafakkurning rivojlanishiga olib keladi. Buning ta’sirida isbot, dalillar bilan fikrlash qobiliyati rivojlanadi.

Unda deduktiv xulosalar chiqarishga qobiliyat paydo bo'ladi. O'quv maskanida o'qitiladigan fanlar o'smir uchun o'z taxminlarini yuzaga keltirish yoki tekshirish uchun sharoit bo'lib xizmat qiladi. J.Piajening ta'kidlashicha, «Ijtimoiy hayot uch narsaning ta'siri – til, mazmun, qoidalar asosida shakllantiriladi». Bu borada o'zlashtirilgan ijtimoiy munosabatlar o'z-o'zidan tafakkurning yangi imkoniyatlarini yaratadi.

O'smirlik davrida diqqat, xotira, tasavvur to'la mustaqillik kasb etib, endi ularni o'z ifodasiga ko'ra boshqara oladigan bo'ladi. Bu davrda qaysi yetakchi funksiya (diqqatmi, xotirami yoki tasavvur) ustunlik qilayotgani yaqqol namoyon bo'lib, har bir o'smir o'zi uchun ahamiyatliroq bo'lgan funksiyani e'tiborga olish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Jinsiy yetilish o'smirning bu yoshdagi xulq-atvoriga asosiy biologik vosita sifatida ta'sir o'tkazadi. Lekin, bu bevosita ta'sirdir. Ijtimoiy omillar esa quyidagilardir: kichik o'quv maskani yoshidan o'rta o'quv maskaniga o'tish, ya'ni yakka o'qituvchi rahbarligidan ko'pchilik o'qituvchilar tasarrufiga o'tish va muloqotdagi o'zgarishlar ijtimoiy foydali ishlarni kengaytirib borish, mustaqil va amaliy ishlarni ko'proq bajarish, shu bilan birga talabaniing oiladagi o'rni ham o'zgaradi. Ushbu o'zgarishlar ta'sirida talabalar jismoniy va aqliy imkoniyatlarini o'sib borishi munosabati bilan o'zlariga ko'proq ishona boshlaydilar, u endi oilaviy muammolar muhokamasida ham ishtirok eta boshlaydi. Katta o'smirlarga nisbatan kichik o'smirlarda paydo bo'ladigan kelisha olmaslikni ulardagi jinsiy yetilishiga emas, balki atrofdagi shart-sharoitlar, oiladagi ota-ona, aka-ukalarning unga munosabati, mahalla, ya'ni sotsial sharoitlar ta'siri bilan bog'lash zarur.

O'z tengdoshlari bilan tenglik asosida qilingan muammolar munosabati asosida o'smir alohida bir ijtimoiy munosabatlar o'quv maskanini o'taydi. O'zaro qiziqishlar, atrof dunyoni, bir-birlarini anglashlari va tushunishlari ular uchun juda qimmatlidir. O'smirlar uchun uy vazifalari, uy ishlari bo'yicha majburiyatlarni bajarishga qaraganda tengdoshlari bilan muloqot qilish muhimroqdir. U ichki sirlarini endi ota-onasiga emas, balki tengdoshiga ko'proq ishonadi, salbiy va ijobiy tomonlariga alohida bir urg'u bermagan holda o'zi xohlagan kishisi bilan do'st bo'lish huquqini talab etadi. O'z tengdoshlari bilan muloqot va munosabat jarayonida o'z shaxsini erkinlik bilan to'la namoyoon eta oladi. Shaxsiy erkinlikni katta bo'lish huquqi deb anglaydi. Ota-onalarning o'smirlarga shu erkinlikni bermasligi yoki o'smirning shunday deb bilishi natijasida ular ota-onaga qarshi pozitsiyada bo'ladilar. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, ana shu muloqot va munosabat asosida o'smirlarda g'urur hissi shakllana boshlaydi. Albatta, g'urur norma va qoidalari kattalardan o'rganiladi, lekin o'z g'ururini qanday himoya qilishi o'smirlarning alohida nazoratida

bo'lad. Ular orasida sodiqlik va to'g'rilik kabi hislatlar yuqori baholanib, sotqinlik, o'z so'ziga bevafoqlik, egoizm, qizg'onchiqlik qattiq qoralanadi va qattiq jazolanadi. Bu jazo u bilan urishish, kaltaklash unga qarshi baykot e'lon qilish va uni yolg'izlatib qo'yish shaklida bo'lishi mumkin. O'smirlar o'zini hurmat qilishini, o'z fikrini va qiziqishini himoya qilishni bilmagan tengdoshlariga juda past baho beradilar.

O'smirlik davrida, asosan, bilish jarayonlari yuqori darajada rivojlanadi. Bu yo'llarda o'smirlarga hayot davomida kerak bo'ladigan asosiy shaxsiy va tadbirkorlik xususiyatlari ochiq ko'rina boshlaydi. Xotira, mexanik xotira darajasidan mantiqiy xotira darajasiga ko'tariladi. Nutq rivojlangan, xilma-xil va boy tafakkur esa o'zining barcha ko'rinishlari: harakatli, obrazli, mantiqiy darajasida rivojlanadi. O'smirlarni endi turli amaliyot va aqliy faoliyatlarga o'rgatish mumkin. Shuningdek, bu davrda umumiy va maxsus layoqatlar shakllanadi va rivojlanadi.

O'smirlik davriga juda ko'p ziddiyatlar va qarama-qarshiliklar xos. O'quv maskani dasturi va boshqa ishlar bilan bog'liq turli masalalarni yechishda ko'zga tashlanadigan o'smirlarning intellektual rivojlanganligi kattalarni ular bilan birga jiddiy muammolar bo'yicha fikrlashga undaydi, o'smirlarning o'zlari ham bunga harakat qiladilar. Boshqa tomondan esa ayniqsa, kelajakda kasb, xulq-atvor etikasi, o'z majburiyatlarga mas'ullik kabi muammolar muhokamasida infantillikni (yosh talabarlarga xos jismoniy va psixologik holat) kuzatish mumkin.

Mavzu bo'yicha nazorat savollari:

1. O'smirlik davri haqida tushuncha bering?
2. "O'tish davri" nima?
3. "Akseleratsiya" hodisasi nima?
4. O'smirlarning intellektual rivojlanishini izohlang?
5. O'smirlik davrida shaxsning shakllanish bosqichlarini sanab o'ting?

4.2. Shaxs taraqqiyotining yoshga bog'liq xususiyatlari

Tayanch iboralar: *O'spirinlik, «kamolot bo'sag'asi», balog'at yoshi, psixik yetilish.*

Ilk o'spirinlik davri «kamolot bo'sag'asi» deb ta'riflanadi. Bu kamolot bosqichi fiziologik, psixologik va ijtimoiy chegaralarni o'z ichiga oladi.

Psixologiya fani o'spirinlik muammosini kompleks o'rganishni da'vat etadi.

Bu juda qiyin masala, chunki psixofiziologik taraqqiyot sur'ati bilan uning bosqichlari ijtimoiy yetilish muddati bilan hamma vaqt ham to'g'ri kelavermaydi. Akseleratsiya natijasida bugungi talabalarimizning taraqqiyoti avvalgi avlodlarga nisbatan o'rtacha ikki-uch yil avval yetilmoqda.

Fiziologlar bu jarayonni 2-darajali jinsiy belgilarning paydo bo'lishiga qarab, 3-ta bosqichga ajratadilar:

I bosqich - prepubertat;

II bosqich - pubertat;

III bosqich - postpubertat.

Yosh psixologiyasi o'spirinlikning yoshini I-II bosqichlar bilan boglab kelar edi. Akseleratsiya munosabati bilan o'spirinlik yoshining chegarasi endi 15-16 dan 18 yoshgacha belgilangan. Demak, o'spirinlik ham oldin boshlanadi. Lekin, bu taraqqiyot davrining konkret mazmuni birinchi navbatda ijtimoiy sharoitlar bilan belgilanadi.

Ilk o'spirinlik davri, asosan, unda mustaqil hayotning boshlanishi bilan (o'rta maktabni tamomlab, litsey, kollejlarga kirishi) xarakterlanadi. Hayotdagi bu o'zgarishlar ilk o'spirinlik shaxsiga, uni o'zini anglashiga ta'sir ko'rsatadi. O'smirlardan farqli o'laroq ilk o'spirinlar katta hayotni tasavvur etmaydilar, balki unda ishtirok etadilar.

Uning mustaqilligi ortishi bilan bir qatorda kattalarning unga munosabatlari ham o'zgaradi. Kattalar o'smirlarga ko'proq talaba deb qarasalar, ilk o'spirin yoshdagilarga katta odamdek munosabatda bo'ladilar. Ilk o'spirinlar hayotda o'z o'rnini topishga nisbatan intilish anglagan holatida bo'la boshlaydilar. O'spirin - talaba bilan katta odam o'rtasidagi oraliq mavqeni egallaydi. O'spirinning jamiyatda tutgan o'rnini kattalarga bog'liqdir, kattalar ularga hayot faoliyatining asosiy mazmun va yo'nalishini belgilab beradilar. Masalan: 16 yoshda pasport oladi; 18 yoshidan faol saylashuquqiga va oila qurish imkoniyatiga ega bo'ladi. O'spirin jinoiy ishlar uchun javobgar bo'ladi.

O'spirinlar (16-18 yoshlar) o'zlarining psixologik xususiyatlari bilan boshqa yosh davrdagi talabalardan keskin farq qiladilar. Jismoniy hamda aqliy jihatdan voyaga yetgan, kamolotga erishgan, dunyoqarashi, o'z-o'zini boshqarishi kabi yetuk insoniy xususiyatlariga ega bo'ladi. Ular og'ir-vazmin, mulohazali bo'ladilar, katta yoshdagilarga hurmat-extirom bilan qaraydilar. Ular uzoqni ko'zlaydigan, kelajak uchun qayg'uradigan, otalarining yaqin yordamchisiga aylanadilar. O'quv faoliyati o'spirinning asosiy faoliyati bo'lib qolaveradi, o'qishga nisbatan o'smirlik yoshiga qaraganda o'spirinlikda bir muncha yuqoriroq bo'ladi.

Mustaqil hayotga tayyorgarligini o'z-o'zini anglashi bilan motivlar bu davrda yetakchi o'rinni egallaydi. Motivlar tizimida jamiyatning to'laonli a'zosi bo'lishga intilish, insonlarga naf keltirish kabi ijtimoiy motivlar ustunlik qiladi. Bu davrda o'spirinlarning kelgusi hayotiy va tanlayotgan kasbiy rejalariga ko'ra fanlarga nisbatan qiziqishlari o'zgaradi, o'spirinning fanlarga hamda shu fan o'qituvchilariga nisbatan munosabati o'zgaradi.

Rossiya psixologlari I.V.Straxov bilan A.L.Shnirman tadqiqotlarining ko'rsatishicha, o'spirinlik yoshidagi do'stlik o'smirlik yoshidagi do'stlikdan ba'zi bir xususiyatlari bilan farq qiladi.

- 1) O'spirinlarda do'stlik motivlari ancha chuqurroq bo'ladi. Bularda – oshkoralik, o'zaro ishonch, talabchanlik, sadoqat, birgalikda doimiy yordam ko'rsatish, kamchiliklarni tugatish, do'stiga yordam berish, o'zaro hurmat, bir-birini tushunish va hokazo.
- 2) Do'stlik hislari ancha sermazmun bo'lib, qiziqishlar faoliyatning keng doirasini qamrab oladi.
- 3) Do'stlik emotsional bo'lib, do'sti kechirayotgan hislarga javob bera olish qobiliyatiga ega bo'ladi.

O'spirinlik yoshidagi do'stlik ko'pincha butun umr bo'yi davom etadi. O'rtoqlik munosabatlari jamoani jipslashtirishga yordam beradi, uning hayotiy faoliyatini oshiradi.

O'spirinlik yoshida alohida bir his - sevgi paydo bo'ladi. Bu maktab talabasining emotsional hayotida yangi bir holat hisoblanadi. O'spirinlik sevgisi sof, pokiza, beg'ubor, xilma-xil kechinmalarga boy, muloyim, hayolga berilish va samimiyat belgilariga ega bo'ladi.

Ayniqsa, qizlarda aralash do'stlik ehtiyojlari kengayadi. 16-17 yoshlarda birinchi jiddiy moyillik va sevgi ehtiyojlari ko'rina boshlaydi. Ikki jins o'rtasidagi o'zaro munosabat masalasi asosiy muammolaridan biri bo'lib hisoblanadi.

Tadqiqotlarning ko'rsatishicha bunday tuyg'u kuchaygan shaklda birinchi bor ilk o'spirinlik davrida yuzaga keladi. Ilk o'spirinlar yolg'iz bo'lishni istamaganligi uchun o'zlari faol ravishda o'zaro yaqin muloqot, bir-birlari bilan intim munosabatni izlaydilar. Ba'zan o'spirinlar bu hislarga shunchalik berilib ketadilarki, boshqa narsalar mavjudligi haqida mutlaqo unutib qo'yadilar.

2. Ilk o'spirinlik davrida aqliy rivojlanish

O'spirinning o'quv mashg'ulotiga munosabati o'z xususiyati va mazmuni jihatidan boshqa yoshdagi talabalarning ta'lim jarayonidagi munosabatidan tubdan farq qiladi. o'quv rejasi va dasto'ning murakkablashuvi, yangi fan va mavzularning kiritilishi, o'zlashtirilishi nazariy tafakkur yordamida amalga oshirishni taqozo etadi. Ana shundan kelib chiqqan holda, talabalarning o'qishga munosabati ham o'zgaradi, ular ayrim fanlarga tanlab munosabatda bo'la boshlaydilar. O'spirin talabalarning o'quv fanlariga munosabatlari quyidagi holatlarga bog'liqdir:

1. Fanning dunyoqarashdagi roliga.

2. Fanning bilishdagi ahamiyatiga.
3. Fanning ijtimoiy ahamiyatiga.
4. Fanning amaliy ahamiyatiga
5. Fanning o'zlashtirish darajasiga.
6. Fanning o'zlashtirish uslubiyotiga.

O'spirinlik davrida bilishga oid qiziqish ko'lamini tobora amaliy xususiyat kasb etib boshlaydi. Jumladan, ijtimoiy-siyosiy masalalarga, texnika, tabiatga, osmon jismlariga, sport va hokazolarga qiziqishi kuchayadi. O'spirinlarda sezgirlik, kuzatuvchanlik yanada takomillashib boradi, mantiqiy xotirasi, esda olib qolishining oqilona yo'li, vositalari ta'lim jarayonida yetakchi vazifani ado etib boshlaydi.

Ayrim qiz va yigitlar aqliy rivojlanishdan orqada bo'lib, o'quv materiallarini o'zlashtirishga ulgurmaydilar yoki qiynaladilar, ular tevarak-atrof-dagi voqelikni bilib olish maqsadida umumlashtiruvchi tushunchalardan foydalanishni bilmaydilar, chunki bu tushunchalar, xulosalar, fikrlar, hodisa va faktlarni tadqiq qilishni yodlab oladilar.

G.E.Zaleskiy talabalarga ijtimoiy masalalar, iqtisodiy hamda ijtimoiy faktlar va hodisalarni mustaqil ravishda ilmiy tahlil qilish va ularga baho berish usullarini maxsus o'rgatish muhim va zarurligini tadqiqot asosida ko'rsatib bergan. Bu o'rinda talabalarning mustaqil fikrlashlarini faollashtirishga, to'g'ri rahbarlik qilgan holda tanishishi lozim. O'spirinlarning aqliy jihatdan rivojlanishida nazariy tafakkurning roli kattadir. O'spirin adabiy asarlarni o'qish va tushuntirish orqali mustaqil fikrlash, mulohaza yuritish va munozaralarga o'rgana boradi. Unda asta-sekin tabiat va jamiyat haqida o'zining nuqtayi nazarini, e'tiqodini, dunyoqarashi shakllanadi. Ma'lumki, shaxsning ana shu fazilatlarida unda fikrlash, mustaqil uylash, to'g'ri hukm va xulosalar chiqarish, qat'iy qarorga kela olishi natijasidir. O'spirinlarning adabiy asarni baholashi, u haqda shaxsiy fikrlarni bildirishi, muammoning tomonlari yuzasidan bahslashuvi insoniy hislatlarning muayyan darajada ishtirok etishi aql tanqidiyligining aynan o'zginasidir. Aql tanqidiyligining rivojlanishi o'quv materiallarini puxta o'zlashtirishga, ta'lim jarayonida tashabbuskorlikka, voqelikni isbotlash va asoslash ko'nikmalari tarkib topishiga imkon yaratadi.

O'spirinlarni kasbga yo'naltirishda ularning his-tuyg'u va irodalarini hisobga olishning ham muhim ahamiyati bor. Chunki talabalarning his-tuyg'usi, kayfiyati, hayajonli holatlarda e'tiborga olinmasa, ko'zlangan maqsadga erishib bo'lmaydi. O'spirinlar u yoki bu kasbni o'z ixtiyorlari bilan ongli ravishda tanlashlari uchun ular mustaqillik, dalillik, qat'iylik, o'zini tuta bilish, chidamlilik, sabr-toqat kabi umuminsoniy xislatlarga ega bo'lishlari kerak. Mehnat qilishda muqaddas burchni bajarish istagi, maqsadning aniqligi, xunar o'rganishga ishtiyoqmandlik mazkur

fazilatlarning shakllanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

O'spirinlar aqliy rivojlanishda tasavvurning ahamiyati juda katta, chunki inson biron bir ishni qilishga kirishar ekan, albatta uning natijasini tasavvur eta olishi kerak. Tasavvursiz hech qanday ishni to'g'ri rejalashtirish mumkin emas. O'spirinda tasavvur qila olish layoqati yaxshi rivojlangan bo'lsagina, u o'z hayotidagi idealni tasavvur eta oladi, shunga ko'ra uzoq va yaqin rejalarini tuzadi.

Har qanday kasbiy ko'nikma va malakalarning o'sishi, avvalo, o'spirin intellektining umumiy rivojlanganlik darajasiga bog'liq. Shuning uchun ham bu davrdagi o'spirinlar intellektining rivojlanishiga alohida e'tibor berish lozim.

O'spirinlarda axloqiy dunyoqarash bilan bir qatorda ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy, ilmiy, madaniy, diniy va boshqa sohalar bo'yicha ma'lum bir qarashlar vujudga keladi. Juda ko'p yillardan beri o'spirinlarni yaxshilik va yomonlik, haqiqat va noqonuniylik, axloqlilik va ahloqsizlik masalalari tashvishlantirib keladi. Xozirgi davr o'spirinlari har bir narsaga ishonuvchan yoki salbiy munosabatlarga xos bo'lmay, balki hayotga real, aqliy, amaliy qaraydigan, ko'proq erkin va mustaqil bo'lishga intiluvchi yoshlaridir.

O'spirinlar ongli ravishda egallangan ahloq normalari asosida o'z xatti-harakatlarini yo'lga solishga intiladilar. Bu esa, avvalo o'spirinning o'zini anglashining o'sishida namoyon bo'ladi. O'zini anglash murakkab psixologik struktura bo'lib, quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- birinchidan, talabada tashqi olamdagi predmet ta'siridan paydo bo'lgan sezgilari o'z tanasi bilan farq kila boshlaganda vujudga keladi;
- ikkinchidan, o'zining shaxsiy "Men" ligini aktiv faoliyati asosida anglashi;
- uchinchidan, o'zining psixik xususiyati va xislatlarini anglashi;
- to'rtinchidan, ijtimoiy, axloqan o'z-o'ziga baho berishning ma'lum tizimini anglashi. Mana shu elementlarning barchasi bir-biri bilan funksional va genetik bog'langandir. Lekin, bularning hammasi sizga ma'lumki, bir vaqtning o'zida shakllanmaydi. Talabaning «men»ligini anglashi taxminan 3 yoshda paydo bo'ladi, bunda talaba shaxsiy olmoshni ishlata boshlaydi. Masalan: men, meniki, mendan va hokazo, o'zining psixik sifatlarini anglash va o'z-o'ziga baho berish o'spirinlik yoshida, borgan sari ko'proq ahamiyat kasb eta boshlaydi.

O'spirinlar har joyda o'zini ko'rsatish xususiyatiga ega bo'lgan o'smirlik vaqtidayok, o'zlarining shaxsiy xususiyatlarini kuzata boshlaydilar. Ya'ni o'zlarining tashqi kiyofalariga tanqidiy qaray

boshlaydilar: bo'yining pastligi yoki aksinchasi, semizlik, yuzidagi xusnbuzarlar yigit va qizlarni bezovtalantiradi, ular iztirob chekadilar. Kech yetiladigan o'g'il va qizlar yashirin kechinmalarni boshdan kechiradilar. Kishining o'z obrazi - bu o'spirinlikning o'zini anglashi ancha muhim komponent bo'lib hisoblanadi.

O'spirinlikda o'z shaxsiy xislatlariga baho berish kuchayadi. O'spirin ham o'smir singari o'z qadr-qimmatini, uning nimalarni qilishga arzishi va nimalarga qodir ekanligini judayam bilgisi keladi. O'ziga baho berish ikkita usulda bo'ladi.

I. Kishi o'zi qo'lga kiritgan yutuqlari natijasi bilan baholaydi. Masalan: talaba qiyin vaziyatda o'zini yo'qotmaydi yoki yosh talabani yongindan qutqazdi – «Men qo'rqqoq emasman» deydi. Ma'lum qiyin topshiriqni bajaradi. «Men qobiliyatliman» - deydi. Axloqqa oid bunday xatti-harakatlar, o'spirinning o'z qat'iyligini sinashi hamdir.

II. Ijtimoiy taqqoslash, ya'ni o'zi haqidagi boshqa ishlarni fikrlarni solishtirishdan iboratdir. Masalan: Talabalar tomonidan «mardlik» deb ma'qullangan xatti-harakatni o'qituvchi «qalbaki o'rtoqlik» deb aytadi. Bunda talabalar o'z xatti-harakatlari to'g'risida o'ylab, bosh qotira boshlaydilar. Shaxsiy «men» obrazi, juda murakkabdir. Xatto kattalarning o'zini anglashi qarama-qarshiliklardan xoli emas. O'spirinlarda yanada kuchliroq bo'ladi. Ba'zi o'spirinlar o'zini kuzatish uchun kundalik daftarlar tutadi.

O'spirin talabalarining o'z-o'zini anglashga aloqador o'ziga xos xususiyatlari mavjud, ular dastavval o'zlarining kuchli va zaif jihatlarini, yutuq va kamchiliklarini aniqroq baholash imkoniyatiga ega bo'ladilar.

O'spirin talabaning o'smirlik davridagi talabadan o'zgacharoq xususiyati – bu murakkab shaxslararo munosabatlarda aks etuvchi burch, vijdon hissini anglash, o'z qadr-qimmatini e'zozlashi, sezishi va faxmlashga ko'proq moyilligidir. O'spirin talabada o'zini anglashi negizida o'zini tarbiyalash istagi tug'iladi. Natijada unda o'z-o'zini tarbiyalash vositalarini saralash, ularni kundalik turmushga tadbiq qilib ko'rish ehtiyoji vujudga keladi. Lekin, o'z-o'zini tarbiyalash jarayoni o'spirin ruhiyatidagi mavjud nuqsonlarga barham berish, ijobiy xislatlarni shakllantirish bilan kifoyalanib qolmasdan, balki voyaga yetgan kishilarga xos ko'pqirrali, umumlashgan idealga mos ravishda tarkib toptirishga yo'naltirilgan bo'ladi. Talabalar o'zida shaxsning eng qimmatli fazilatlarini, o'quv va mehnat malakalarini ongli, rejali, tartibli, izchil va muntazam ravishda egallab borishga, shaxsning muayyan bir fazilatlarini va hislatlarini hosil qilishga harakat qiladilar; o'z-o'zini tarbiyalash muammolarini, yaxlit ma'naviy-ruhiy qiyofani shakllantirishga intiladilar.

Mavzu bo'yicha nazorat savollari:

1. Ilk o'spirinlik davridagi «kamolot bo'sag'asi» nima?
2. O'spirinlik qaysi yoshlarni o'z ichiga qamrab oladi?
3. Ilk o'spirinlik davrining psixik xususiyatlarini tushuntiring?
4. Ilk o'spirinlik davrida aqliy rivojlanishni izohlang.
5. O'spirinning shaxsiy xususiyatlarini aytib bering?
6. O'spirinning o'quv fanlariga munosabati qanday?

4.3. Shaxsning hissiy-irodaviy sohasi va kasbga moslashish.

Tayanch iboralar: *Hissiyot, emotsiya, kayfiyat, affect, stress, iroda.*

Kishi biror narsani idrok va ta.savvur qilganida, eslab qolganida va esga tushirganida, fikr qilganida va gapirganida hamda harakat qilganida biror yoqimli (xush) yoki yoqimsiz (noxush) holatni kechiradi, bu holat huzur qilish yoki ranjishdan, mazza qilish yoki qiynalishdan iborat bo'ladi. Bu kechinmalarda odamning o'z tevarak-atrofidagi narsalarga (hodisalarga), odamlarga va o'ziga nisbatan subyektiv munosabati ifodalanadi. Yoqimli yoki yoqimsiz kechinma hissiyotimizning (**emotsiyalarimizning**) birinchi belgisi va elementidir. Voqelikning ayrim hodisalari kishini quvontiradi, ayrim hodisalar xafa qiladi, ba'zi hodisalarga kishi qoyil qoladi, ba'zi hodisalardan g'azablanadi, odam ba'zi hodisalarni ko'rib jahli chiqadi, ba'zilaridan qo'rqadi. Xursandlik, xafalik, qoyil bo'lish, g'azablanish, qahr, qo'rquv va shu kabilaming hammasi emotsional kechinmalarning xilma-xil turlaridir, odamning voqelikka bo'lgan turli subyektiv munosabatidir, odamning o'ziga ta'sir qilayotgan va uning o'zi ta'sir qilayotgan narsalardan tug'iladigan kechinmalardir. Yoqimli kechinmalarda odamning voqelikdagi ayrim narsalarga, hodisalarga va o'ziga nisbatan ijobiy munosabati ifodalanadi, yoqimsiz kechinmalarda esa bunga odamning salbiy munosabati ifodalanadi.

Shuning uchun ham subyektiv kechinmalardan iborat bo'lgan hissiyotlar **ijobiy va salbiy hissiyotlar** deb ajratiladi. Lekin hissiyotlar yoqimli yoki yoqimsiz subyektiv kechinmalar bo'lish jihatidagina emas, shu bilan birga obyektiv, ijtimoiy ahamiyatlari jihatidan ham ijobiy va salbiy hissiyotlar deb farq qilinadi. Hissiyotlarga shaxsiy nuqtayi nazardan beriladigan baho bilan ijtimoiy nuqtayi nazardan beriladigan baho hamisha bir-biriga muvofiq bo'lavermaydi. Subyektiv ravishda noxush, kishini ranjitadigan kechinmalar tariqasidagi ko'pgina hissiyotlar, ijtimoiy nuqtayi nazardan qaraganda, ijobiy hissiyotlar hisoblanadi. Masalan, kishidagi uyalish vijdon azobi yoqimsiz va hatto qattiq azob hissi bilan kechiriladi. Lekin ijtimoiy nuqtayi nazardan qaraganda, bu hislar yuksak, ijobiy axloqiy hislardir. G'azab va qahr hissi har bir kishida salbiy, noxush

kechinma holatida o'tadi. Ammo ijtimoiy nuqtayi nazardan qaraganda, bu hissiyot nima sababdan tug'ilganligiga va nimaga yo'nalganligiga qarab ijobiy yoki salbiy hissiyot bo'lishi mumkin. Agar bu hissiyotlar axloq tamoyillarga to'g'ri kelmaydigan nojo'ya ish qilib qo'ygan kishiga nisbatan tug'ilgan bo'lsa, bu hissiyot ijobiy axloqiy hissiyotdir. Ammo bu hissiyot biror shaxsiy norozilik sababli, masalan, majlisda qilingan haqli tanqid sababli tug'dirgan bo'lsa, bunday hissiyot o'zbek kishisiga nomunosib, past hissiyotdir.

Hissiyotlar – fiziologik aks ettirish chegarasida turuvchi va odamga ehtiyojlari bilan bog'liq qo'zg'atuvchilar ta'sir qilganda o'z-o'zini boshqarishni amalga oshiruvchi psixik aks ettirishning sodda shaklidir. Hissiyotlar mavjud dunyoning narsa va hodisalarini emas, balki ob'ektiv munosabatlarini aks ettiradi. Masalan: "Talaba va o'qituvchi o'rtasidagi munosabatlar – idealidagi qahramonlarga o'xshashni orzu qiladilar, ulardagi gumonsirash, ikkilanish, quvonch, iqror bo'lish holatlari".

Hissiyotlar – faqat insonga xos bo'lgan holat bo'lib, hissiy aks ettirish tushunchalarini umumlashtiruvchi aks ettirishning murakkab shaklidir. Ular narsa va hodisalarning yuksak ehtiyojlarga hamda insonning shaxs sifatidagi faoliyati **stimullariga munosabatini** aks ettiradi. Bixeviorizm yo'nalishi: **stimul va reaksiya sharti**.

Bizning hissiyotimiz va sezgimiz o'rtasida farq: "hidini his qildim", "Ko'nglim allanechuk xavotirni sezayapti" deyishadi. Bunda haqiqatda hid bilish – sezishdir, xavotirlanish – hissiyotning mahsulidir. Sezgi inson xohishidan tashqarida mavjud narsa va hodisalar xossasini aks ettiradi. Hissiyot esa insonning narsa va hodisalarga bo'lgan munosabatidan tug'ilgan tuyg'ulardir. Demak, kishining sezgisi narsa va hodisalarning o'zidan xabar bersa, hissiyot bo'lsa, shaxsning narsa va hodisalarga qanday munosabatda bo'lganidan darak beradi.

Shaxsning ongi, maslaklari, dunyoqarashi o'zgarar ekan, uning ma'naviyati bilan bog'liq bo'lgan hissiyoti ham o'zgarib boradi. Kishidagi hissiyotning xillari ko'p bo'lsa, uning sifat va xususiyatlari ham rang-barang bo'ladi. Hissiyotda har doim qarama –qarshi hislar mavjud bo'lib, ularni quyidagicha izohlash mumkin: huzur-behuzur, shodlik-xafalik, hayajon-orom, mehribon-shafqatsiz va boshqalar.

2. Hissiyotning fiziologik asosi vegetativ nerv sistemasi faoliyati bilan bog'liqdir. Vegetativ nerv sistemasi hayot jarayoni va ichki a'zolari ishini idora qilib turadi. Tuyg'u hislarning nerv markazlari miya po'sti ostidadir. Shunday ekan, fiziologik jihatdan qaraganda, hissiyotning boshqa psixik jarayonlardan farqi nimada?

Qachonki biror psixik jarayon sezgi, idrok, tasavvur fikrga aloqador

bo'lgan nerv jarayonlari miya po'stlog'idan o'tib, boshqa nerv markazlariga borib yetsagina psixik jarayonlar emotsiya tusiga kiradi, ya'ni hissiyotni qo'zg'atadi. Demak, miyada kechadigan jarayonlarning murakkab o'zaro ta'sirlashuvi hissiyotning fiziologik asosini tashkil etadi.

I.P. Pavlov dinamik stereotipning o'rnashuvi va almashinuvi masalasi munosabati bilan bunday deb yozgan edi: "Mening fikrimcha, katta miya yarim sharlaridagi bayon qilingan fiziologik jarayonlarni o'zimizcha subyektiv tarzda, odatda hissiyot deb ataydigan narsaga muvofiq keladi, deb o'ylash uchun yetarli asos bo'ladi... Bular qiyinchilik va engil tortish hissi, tetiklik va charchash, manmanlik va norozilik hissi va

Inson hissiyotlarini faqat boshidan kechiribgina qolmasdan, balki nutq ifodaliligining o'zgarishi, bir qator vegetativ hodisalar (yurak urishi tezligi, nafas olish jarayonlarining o'zgarishi, yuzning qizarib yoki oqarib ketishi, mushak tonusining o'zgarishi, titrash, qon aylanishining o'zgarishi), shuningdek organizmdagi xilma-xil biofiziologik o'zgarishlarida ham aks etadi.

Hissiyotning tug'ilishida va o'zgarishida ikkinchi signal sistemasidagi bog'lanishlarning muhim ta'siri bor. Birinchi signal sistemasiga mahkam bog'langan va miya po'stlog'i ostidagi nerv markazlarining ishiga ta'sir qiladigan ikkinchi signal sistemasining faoliyatiga suyangan holda kishi o'zidagi hislarini idora va nazorat qiladi. Xulosa qilib aytganda, inson organizmi faoliyatini o'zgartirishi bilan tashqi ko'rinishidagi bir qancha jismoniy-fiziologik alomatlarini ifodalaydi.

Shaxsning hissiyoti fiziologik jarayonlar bilan bog'liq bo'lib, ichki organik jarayonlar (ochlik, og'riq, charchoq)ni to'laligicha aks ettiradi.

3. Hayot faoliyati ta'siriga ko'ra barcha hissiyotlar ikki guruhga - **stenik** (organizm va insonning hayot qobiliyatini oshiruvchi) va **astenik** (ularni pasaytiruvchi) hissiyotlarni ko'rib chiqamiz. Yaxshi uyushtirilgan do'stlar guruhi yoki o'quv mashg'ulot stenik hissiyotdir, biroq ayrim sharoitlarda mana shu davra va guruhda ham astenik hissiyotlar ham paydo bo'lishi mumkin. Eng sodda hissiy kechinmalarning uch juftini: qoniqish va norozilik, zo'riqish va yengillanish, qo'zg'alish va tormozlanish (tinchlanish)ni farqlash mumkin.

Qoniqish va norozilik hissiyotlari organizmning tashqi muhit bilan aloqasining aks etishi va organizmni muhitga nisbatan talablarining borgan sari murakkablasha borishining biologik ko'rinishidir. Hissiyotlar xotira qoniqishini norozilikdan ko'ra yaxshiroq saqlaydi, shuning uchun ham tarbiyaviy hissiyot jazolash hissiyotidan kuchliroqdir.

Zo'riqish hissiyoti doimo yangilikning yaratilishi yoki avvalgi faoliyat tarzining parchalanishi bilan bog'liqdir. Miya po'stlog'i tonusining pasayishiga olib keluvchi "asabiy mehnatning" tugatilishi **yengillashish**

hissiyoti tarzida boshdan kechiriladi.

Qo'zg'alish hissiyoti miya po'stlog'iga keluvchi miya po'stlog'i ostidan keluvchi impulsar bilan aniqlanadi. Miya po'stlog'i osti markazlari katta miya yarim sharlarining faoliyatini belgilashda organizmni tashqi muhitga nisbatan holatini tez-tez o'zgartirib turadi. Insonning xavf-xatarni anglashi unda turli shakldagi hissiy reaksiyalarni keltirib chiqaradi. Bunday reaksiyalardan biri qo'rquv bo'lib, kelib chiqishiga ko'ra turli shakl, daraja va turlari mavjud. Bu dovdirash, zaiflik, maqsadga muvofiq kelmaydigan xatti-harakatlar. Talabalarning o'quv jarayonidagi bunday hissiyotlarini namoyon etishi salbiy ko'rinishdir.

Kayfiyat. Biz kechiradigan hislar mazmuniga ko'ra, noxush yoki xushkayfiyat hosil qiluvchi holatlar bo'lib, biri huzur beruvchi kayfiyat, ikkinchisi behuzur qiluvchi kayfiyat turiga ajratiladi. Chunki kishining biror narsaga munosabati hamisha ijobiy va salbiy kechinma orqali bo'ladi. Huzur qilish, suyunish, baxtiyorlik, quvonish, shodlanish va yaxshi ko'rish kabi hislar yaxshi kayfiyat uyg'otuvchi ijobiy munosabat tuyg'usidir. Behuzurlik, qayg'urish, xafalik, g'am-g'ussa, noumidlik, yomon ko'rish, jirkanish, nafrat kabi hislar salbiy kayfiyat tuyg'ularidir.

Kayfiyat sifatidagi ancha muhim bo'lgan qarama-qarshiliklarning yana biri kayfiyatning faolligi bilan sustligi o'rtasidagi qarama-qarshilikdir. Hayajon, g'ayrat, shijoat, dadillik kabi hislar kayfiyatning faol ko'rinishlaridir. Ruhan mayuslik, ezilganlik, g'amginlik kabi hislar kayfiyatning salbiy, ya'ni sust ko'rinishlaridir. Shunday qilib, kayfiyat deb, shaxsning butun xatti-harakati, emotsional tuyg'ulari bir muncha vaqtgacha bir xil ruhiy holatga solgan umumiy emotsional tuyg'ularning ko'rinishlariga aytamiz. Yuqorida aytganimizdek, ko'pincha kishining kayfiyatiga uning uchun juda muhim bo'lgan voqea orqasida tug'ilgan ma'lum bir hissiyot sabab bo'ladi. Ertalab eshitilgan noxush xabar kishi kayfiyatini kechgacha buzib, tashvishga solib yurishi mumkin.

Kishining kayfiyati sog'ligiga bog'liq bo'ladi: haddan tashqari charchash, uyqudan qolish, betoblik kishi kayfiyatini pasaytirgani holda, dam olish, to'yib uxlash, tanadagi sog'liq kishi kayfiyatini ko'taradi. Lekin shunday naql bor: "Kishi o'z kayfiyatiga o'zi xo'jayindir".

Kayfiyatlar – ancha vaqt davomida kishining butun xatti-harakatiga tus berib turadigan umumiy hissiy holatini ifoda etadi. Kayfiyat shoduhurramlik yoki qayg'uli, tetiklik yoki lanjlik, jizzakilik, muloyimlik va hakovolar tarzida namoyon bo'ladi. Kayfiyatlar odatda o'ziga o'zi hisob bermaydigan va sust namoyon bo'lishi bilan belgilanadi. Kishi hatto ularni payqamaydi ham. Ba'zan quvnoqlik va tetiklik, ba'zan g'amginlik kayfiyati jadal kasb etishi mumkin. Bunday paytda esa u kishining aqliy

faoliyatida ham, sa'y-harakatlarida ham iz qoldirishi mumkin va ishning unumdorligiga ta'sir o'tkazadi.

Kayfiyatlar kishi salomatligining umumiy holatiga, ayniqsa nerv sistemasi va moddalar almashinuvining nazoratchisi bo'lgan ichki sekretsiya bezlarining ish faoliyatiga bog'liqdir (va'daning ustidan chiqish, ishni tugatish, maqsad bilan ish birligi).

Affektlar – kishini tez chulg'ab oladigan va shiddat bilan o'tib ketadigan jarayonlardir. Ular ongning anchagina darajadagi o'zgaruvchanligi, xatti-harakatlarni nazorat qilishning buzilganligi, odamning o'zini o'zi idrok qila olmasligi, shuningdek uning butun hayoti faoliyati o'zgarib qolganligi bilan ajralib turadi. Affektlar birdaniga kuch sarflab paydo bo'lganligi uchun qisqa muddatli bo'ladi, his-tuyg'ular bamisoli lov etib yonib ketishiga, portlashiga, bir zumda hamma yoqni to's-to'polon qilgan shamolga o'xshaydi. Agar oddiy hissiyot faqat ruhiy hayajonlanishni ifoda etsa, u holda affekt bo'rondir.

Stress – psixologik ta'rifga ko'ra affektlarga yaqin turadigan, boshdan kechirilishining davomligiga ko'ra kayfiyatlarga yaqin bo'ladigan his-tuyg'ular boshdan kechirilishining alohida shakli kuchli hayajonlanish holati (stress-inglizcha tazyiq ko'rsatish, zo'riqish demakdir) dan, yohud hissiy zo'riqishdan iboratdir. Hissiy zo'riqish xavf-xatar tug'ilgan, kishi xafa bo'lgan, tahlikaga tushgan va shu kabi vaziyatlarda ro'y beradi.

Iroda – bu shaxsning ongli harakatlarida, o'z-o'zini tuta bilishida ifodalanadigan, ayniqsa, maqsadga erishish yo'lida uchraydigan jismoniy va ruhiy qiyinchiliklarni yengib chiqishida namoyon bo'ladigan ixtiyoriy faollikdir.

Iroda ham boshqa ruhiy hodisalar singari voqelikni, xususan jamiyatdagi, alohida kishilar hayotidagi zaruratni aks ettirishning maxsus shakli hisoblanadi. Shuning uchun ham iroda, kishilarning ixtiyoriy faolligi bo'lsa-da, obyektiv sabablar, shaxsning yashash tartibi va sharoitlari bilan belgilanadi.

Irodaviy xatti-harakat uch bosqichdan iborat:

1. Tayyorgarlik;
2. Bajarish;
3. Yakunlash.

Tayyorgarlik bosqichi: niyatni, maqsadni anglashni, ish olib borish usullarini tanlashni o'z ichiga oladi. Masalan: muhandis yoki o'qituvchi bo'lishga qaror qilgan talaba, qaysi o'quv yurti va fakultetga kirish masalasini hal qiladi. O'qishga kirish uchun mustaqil yoki repetitor yordamida tayyorgarlik ko'ra boshlaydi.

Nihoyat, maqsad aniq bo'ldi. Bir qarorga kelish bilan harakatning ketidan bajarilishi amalga oshiriladi. Irodaviy harakat to'la amalga oshishi

uchun kirish imtihonlarini topshirib, yaxshi ko'rgan kasbini egallash uchun keyingi faoliyatini tahlil qilish kerak bo'ladi.

Irodaviy xatti-harakatni yanada maydalab o'rganish mumkin:

1. Maqsad qo'yish;
2. Maqsadga erishish yo'llari va vositalarini belgilash;
3. Ushbu yo'l va vositalardan birini tanlash;
4. Maqsadni amalga oshirish;
5. Yakuniy xulosalar chiqarish.

Demak, iroda bu insonning o'z xulq-atvorini ongli boshqarish hamda kuch g'ayratlarini, qiyinchiliklarni yengishi va safarbar etish qobiliyatidir. Iroda insonning bilish va his qilishdan amaliy faoliyatga o'tishini ta'minlaydi. Iroda yordamida inson o'z faoliyatini tashkillashtiradi va xulq-atvorini nazorat qiladi.

Iroda insonning biror bir maqsadga erishishida emas, balki undan voz kechishida ham namoyon bo'ladi.

Irodani toblash, hissiy-irodaviy barqarorlikni tarbiyalash orqali yoshlarda, mutaxassislarda ongli-yetakchi faoliyatni to'g'ri tashkil etish va psixologik tayyorlashning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi.

Irodani tarbiyalash yo'lidagi ishlarni samarali olib borish irodaning o'ziga xos jihatlarini bilishni taqozo qiladi va ular quyidagilar:

- a) maqsadga intilish;
- b) qat'iylik;
- c) harakatchanlik va sabotlilik;
- d) bardoshlilik va o'zini idora qila olish;
- e) ijrochilik;
- f) tashabbuskorlik;
- g) jasoratlilik;
- h) mustaqillik;
- i) intizomlilik;
- j) mardlik.

Irodaviy akt strukturasi – motivlashtirishning barcha uchta tomoni – faollik manbai, uning yo'nalganligi va o'z-o'zini boshqarish vositalarining mujassamlanganligi bilan belgilanadi.

Mavzu bo'yicha nazorat savollari:

1. Hissiyot to'g'risida umumiy tushuncha bering?
2. Hissiyotning fiziologik asoslarini ayting?
3. Hislarning individual xususiyatlarini izohlang?
4. Hissiyot shakllarini sanab bering?
5. Iroda haqida tushuncha bering?
6. Irodaviy akt strukturasi izohlang?

4.4. Guruhlarda ijtimoiy faoliyatni tashkil etish

Tayanch iboralar: *Referent guruhlar, normativ guruhlar, o‘zaro moslik, uyushqoqlik darajasi.*

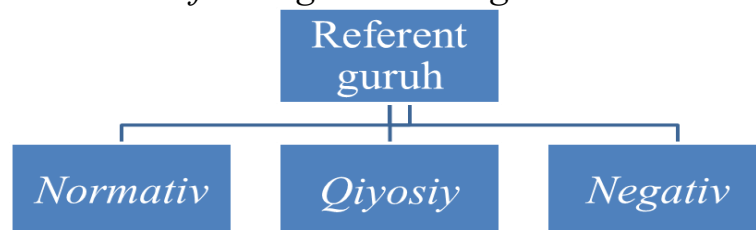
Ma’lum ijtimoiy faoliyat maqsadlari asosida to‘plangan, muloqot ehtiyojlari qondiriladigan insonlar uyushmasidir. Guruh – ikki va undan ortiq odamlar o‘zaro muomala qiladigan va bir-birlariga ta’sir qiladigan uyushmadir. Demak, guruh uchun ikkita asosiy mezon mavjud: biror faoliyatning bo‘lishligi (mehnat, o‘qish, o‘yin, muloqot, maishiy manfaatlar) hamda u yerda odamlarning o‘zaro muloqoti uchun imkoniyatning mavjudligi.

Referent guruh tushunchasini fanga birinchi marta amerikalik tadqiqotchi G.Xaymen tomonidan 1942 yilda kiritilgan. Har bir shaxs uchun taraqqiyotning har bir alohida bosqichida shunday odamlar guruhi bo‘ladiki, u ularning niyatlari, qiziqishlari, harakat normalari, g‘oya va fikrlariga ergashishga tayyor bo‘ladi, harakatlaridan andoza oladi, ularga taqlid qiladi. Bunday guruh psixologiyada **referent guruh** deb ataladi. Talaba uchun bunday guruh rolini oliygohdagi bir necha professor-o‘qituvchilar, ota-onasi, yaqin do‘sti yoki qarindoshlaridan kimdir o‘ynashi mumkin. Shunisi xarakterliki, shaxs doimo shu guruhga ergashadi, uni qadrlaydi, u bilan muloqotda bo‘lishga intiladi. Rus psixologlari bu guruhni odatda shaxs uchun mavjud haqiqiy guruh (a’zolik guruhi) tarkibida yoki unga qarshi bo‘lgan guruh sifatida qaraydilar. Nima bo‘lganda ham ana shunday guruhning mavjudligi shaxs uchun ahamiyatli bo‘lib, uning xulq-atvor uchun etalon hisoblanadi.

Amerikalik sotsiologlar referent guruhlarining bir necha turlarini farqlaydilar.

Normativ guruhlar – bu shaxs uchun shunday insonlar guruhiki, ularning normalarini u ma’qullaydi, ularga amal qilishga hamisha tayyor bo‘ladi. Bunday guruhlariga birinchi navbatda oilani, diniy yoki milliy uyushmalarni, professoinal guruhlarini kiritish mumkin. Masalan, o‘zbek xalqi uchun dasturxon atrofiga o‘tirgan zahoti yuzga fотиha tortish, mezbonlarning mehmonlarga “Xush kelibsizlar” deyishlari norma hisoblanadi va har bir oilada shunday harakatlarga nisbatan ijobiy ustanovka shakllanadi. Bunda talaba uchun referent rolini ota-onasi, kattalar, mahalladagi hurmatli insonlar o‘ynaydi.

Referent guruhlarining turlari

Qiyoslash guruhlari – bu shunday guruhki, shaxs o‘sha guruhga kirishni, uning ma’qullashiga muhtoj bo‘lmaydi, lekin o‘z harakatlarini yo‘lga solishda unga asoslanadi va korreksiya qiladi. Masalan, talabalar guruhida shunday yoshlar bo‘lishi mumkinki, shaxs ular bilan umuman muloqotda bo‘lmaydi, ularning fikrlari yoki qarashlarini yoqlamaydi, lekin bu guruh aynan o‘shalarga o‘xshamaslik va o‘z ustida ko‘proq ishlashga o‘zini safarbar qilish uchun kerak. Yoki talaba yoshlar sessiya yakunlariga ko‘ra differensial stipendiya oladilar. O‘rtacha o‘zlashtiruvchi talaba uchun “hamma talabalar” oladigan stipendiya miqdorini nazarda tutib, o‘zini tinchlantiradi, a’lochi esa, o‘zinikini nafaqat oddiy, balki o‘rtachalar bilan, hatto davlat stipendiyalari oladiganlar bilan ham solishtiradi. Ko‘rsatgichlar qanchalik yuqori bo‘lsa, shunga mos da’vogarlik darajasi ham yuqori bo‘ladi, shaxsning qiyoslash guruhlari ham ortiqroq bo‘ladi.

Negativ guruhlar – shundayki, shaxs ularning xatti-harakatlaridan ataylab voz kechadi, chunki ular shaxsiy qarashlardan mutloq farq qiladi. Masalan, ikki qo‘shni bir-biri bilan murosalar kelishmasa, hattoki, devorlarini oqlashda ham biri tanlagan rangni ikkinchisi tanlamaydi. Biri “oq” desa, ikkinchisi, aksincha, “qora” deb turaveradi.

Kundalik hayotda shaxs muloqotda bo‘ladigan, vaqtini birgalikda o‘tkazadilar kishilar guruhi ham turli xil bo‘ladi. Masalan, agar odamlar ko‘chada tasodifiy hodisani tomoshabini bo‘lib turishgan bo‘lsa, ularni psixologiya tilida guruh emas, **agregasiya** (*olomon*) deb atashadi. Haqiqiy guruh uchun o‘sha odamlarning barchasiga aloqador umumiy faoliyat va hamkorlik qilish, bir-birlariga ta’sir ko‘rsatish imkoniyati bo‘lishi kerak.

Guruhlar o‘lchami va ularning turlari tasnifi

Har bir shaxs o‘z faoliyatini turli guruhlar sharoitida yoki turli guruhlar ta’sirida amalga oshiradi.

Psixologik ma’noda **guruh** – bu umumiy belgilar, faoliyat, muloqot hamda maqsadlar asosida birlashgan kishilar uyushmasidir. Umuman odamlar guruhi tashkil topishi uchun albatta, qandaydir umumiy maqsad yoki tilaklar, umumiy belgilar bo‘lishi shart. Masalan, talabalar guruhi uchun umumiy narsalar ko‘p (o‘quv faoliyati, bilim olish, yoshlarga xos birliklar (o‘spirin, yoshlar, ma’lum o‘quv yurtida ta’lim olish istagi va hokazo). Ko‘chada biror tasodif ro‘y berganligi uchun to‘plangan kishilar uchun ham umumiy bo‘lgan narsa bor – bu qiziquvchanlik bo‘lib o‘tgan hodisaga guvohlik, unga umumiy munosabatdir.

Guruhlar tarkibidagi odamlar soniga ko‘ra *katta va kichik guruhlarga* bo‘linadi. Psixologiyada ko‘proq kichik guruhlar o‘rganiladi. Uni necha nafar kishi tashkil etishi, necha nafar kishining hamkorlikdagi faoliyati ko‘proq samara berishi masalasi amaliy ahamiyatga egadir. Ko‘pchilik olimlar

guruhning boshlang'ich nuqtasi sifatida miqdor jihatdan ikki kishini – *diadani* tan olishadi. Har qanday kichik guruhga xos sifat shuki, uning a'zolari bir-birlari bilan bevosita muloqotga kirishish, “yuzma-yuz” bo'lish imkoniyatga ega bo'ladi. Har bir kishi uchun shu guruh juda ahamiyatli bo'lib, uning normalariga o'zi xohlab-xohlamay bo'ysuna boshlaydi. Kichik guruhning chegarasi masalasi ham ko'p muhokama qilinadi. *G.M. Andreyeva* bu chegarani 12-15 kishi deb hisoblasa, amerikalik *J.Moreno* o'z vaqtida bu chegarani 30-40 gacha surgan edi. Lekin bizningcha, uning yuqori chegarasi necha kishi bo'lishidan qat'iy nazar, o'zaro bevosita muloqot imkoniyatini berishi va har bir a'zo bir-biriga ta'sir ko'rsata olishi kerak.

Etnopsixologiya – bu psixologiyaning shunday tarmog'iki, u ayrim olingan millatlar psixologiyasidan tashqari, turli xalqlar psixologiyasini, kichik milliy guruhlarini ham o'rganadi. Oxirgi yillarda chet el va sobiq Ittifoq olimlarining tadqiqotlarini umumlashtirib, etnopsixologik ishlarga yagona ilmiy yondashuvni topish harakatlari sezilmoqda. Bu sohada mashhur rus etnografi va psixologi Yu. Bromley olib borgan ishlar, uning laboratoriyasida to'plangan ma'lumotlar misol bo'lishi mumkin. Yu. Bromley etnik guruhlar psixologiyasida ikki tomonni ajratib beradi:

Psixik asos – etnik xarakter, temperament, milliy an'analar va odatlardan iborat barqaror qism;

Hissiy soha – etnik yoki milliy his-kechinmalarini o'z ichiga olgan dinamik qism.

Kichik guruhlariga xos qonuniyatlar

Birinchidan, kichik guruhlarining hajmi, uni tashkil etuvchi shaxslar soni xususida shunday fikrga kelindiki, kichik guruh “diada” ikki kishidan tortib, to maktab sharoitida 30-40 kishigacha deb qabul qilindi. Ikki kishilik guruh deyilganda, avvalo oila – yangi shakllangan oila ko'proq nazarda tutiladi. Lekin samarali o'zaro ta'sir nazarda tutilganda 7-2 kishi ko'zlanadi. Bunday guruh turli ijtimoiy psixologik tadqiqotlar uchun ham, ijtimoiy-psixologik treninglar o'tkazish uchun ham qulay hisoblanadi.

Ikkinchidan, guruhning o'lchami qanchalik katta bo'lsa, uning alohida olingan shaxslar uchun qadrsizlanib borish xavfi kuchayadi. Ya'ni, shaxsning ko'pchilikdan iborat guruhdan o'zini tortish va uning normalarini buzishga moyilliga ortib boradi.

Uchinchidan, guruhning hajmi kichiklashib borgan sari shaxslararo o'zaro munosabatlar taranglashib boradi. Chunki, shaxslarning bir-birlari oldida mas'uliyatlarining oshishi va yaqindan bilishlari, ularning o'rtasidagi aloqalarda doimo aniqlik bo'lishini talab qiladi. Munosabatlardagi har qanday disbalanslar, ya'ni nomutanosibliklar ochiq holdagi ziddiyatlarni keltirib chiqaradi.

To'rtinchidan, agar guruh a'zolarining soni toq bo'lsa, ular o'rtasidagi o'zaro munosabatlar juft bo'lgan holdagidan ancha yaxshi bo'ladi. Shundan bo'lsa kerak, boshqaruv psixologiyasida odamlarni biror nimaga saylashda va umuman rasmiy tanlovlarda guruhdagi odamlar soni toq qilib olinadi.

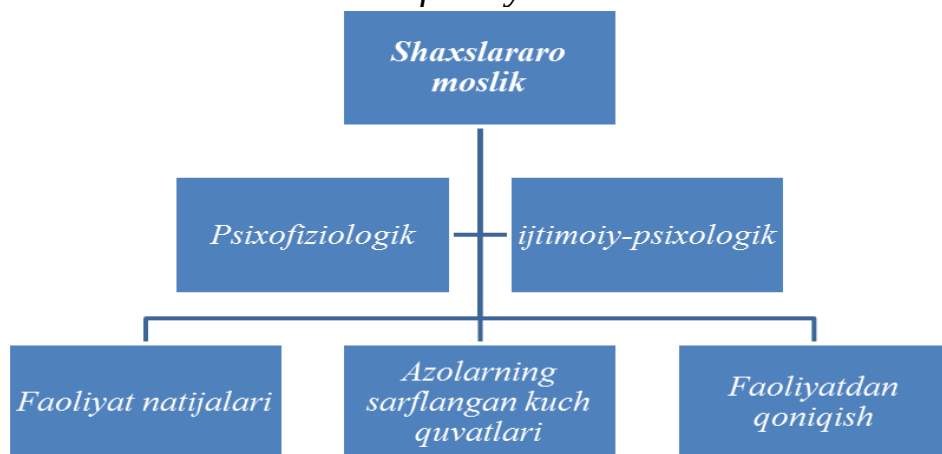
Beshinchidan, shaxsning guruh tazyiqiga berilishi va bo'ysunishi ham guruh a'zolarining soniga bog'liq. Guruh soni 4-5 kishi bo'lgunga qadar, uning ta'siri kuchayib boradi, lekin undan ortib ketgach, ta'sirchanlik kamayib boradi. Masalan, ko'chada sodir bo'lgan baxtsiz hodisaning guvohlari soni ortib borgan sari, jabrlanganga yordam berishga intilish, masuliyat hissi pasayib boradi.

Bu qonuniyatlarni bilish esa, o'z navbatida tabiiy guruhlarni boshqarish ishini ancha yengillashtiradi.

Guruh va shaxs: psixologik o'zaro moslik

Guruh hayoti va undagi a'zolarining o'zlarini yaxshi his qilishlari ko'p jihatdan ularning hamkorlikda ishlay olishlari va bir-birlariga ijobiy munosabatda bo'la olishlariga bog'liq. Bu hodisani tushuntirish uchun fanda psixologik moslik tushunchasi mavjud. **Psixologik moslik deganda**, guruh a'zolari sifatleri va qarashlarining aynanligi emas, balki ular ayrim sifatlarining mos kelishi, qolganlarining kerak bo'lsa, tafovut qilishi nazarda tutiladi. Moslikning mezoni sifatida rus olimi N.Obozov quyidagilarni ajratadi:

N.Obozov tomonidan taklif etilgan shaxslararo moslik mezonlari klassifikatsiyasi

Fanda asosan ikki xil o'zaro moslik farqlanadi: *psixofiziologik* va *ijtimoiy psixologik*. Birinchi holatda faoliyat jarayonida odamlarning bir xil va mos tarzda harakat qila olishlari, reaksiyalar mosligi, ish ritmi va tezligidagi uyg'unliklar nazarda tutilsa, ikkinchisida ijtimoiy xulqdagi moslik - ustanovkalar birligi, ehtiyoj va qiziqishlar, qarashlardagi monandlik, yo'nalishlar birligi nazarda tutiladi. Birinchi xil moslik ko'proq konveer usulida ishlanadigan sanoat korxonalari xodimlarida samarali bo'lsa, bu

oliygoh o'qituvchilari, ijodiy kasb egalarida iloji yo'q va bo'lishi mumkin emas, ularda ko'proq ijtimoiy psixologik moslikning ahamiyati kattadir.

Amerikalik psixolog T. Mitchellning fikricha, o'zaro ta'sir guruh sharoitida quyidagi omillar vositasida ro'y beradi:

- ayrim a'zolar boshqalariga nisbatan ko'proq gapirishga moyil bo'ladilar;
- yuqoriroq mavqega ega bo'lgan shaxslar qarorlar chiqarish jarayonida ham boshqalarga tayziq o'tkazishadi;
- guruhda asosiy vaqt o'zaro fikrlardagi kelishmovchiliklarning oldini olishga ketib qoladi;
- guruhda ayrim odamlar ta'sirida asosiy maqsaddan chetlash va maqsadga nomuvofiq qarorlar qabul qilish hollari kuzatiladi;
- barcha a'zolar o'zlari sezmagan holda ko'pchilik fikriga (konformlilik) berilishlari va guruh ta'siriga tushib qoladilar. Shuning uchun ham ba'zan majlisni olib boruvchi rais kun tartibini e'lon qilgan bo'lsa-da, undan chalg'ib ketishi va o'rinsiz qarorlar qabul qilishi mumkin.

Guruhlardagi ijtimoiy- psixologik muhit va uni o'rganish

Ijtimoiy psixologik muhit deganda, biz o'sha guruhning a'zolari fikrlari, hissiyotlari, dunyoqarashi, ustanovkalar va o'zaro munosabatlaridan iborat bo'lgan emotsional-intellektual holatni tushunamiz. Bu o'rindagi asosiy omil – bu a'zolarining o'zaro munosabatlaridir.

Ijtimoiy psixologiyada ana shunday psixologik muhitni eksperimental tarzda o'rganishga katta e'tibor beriladi. Eng keng tarqalgan usullardan biri sotsiometriya bo'lib, uning asoschisi amerikalik olim Jon Moreno hisoblanadi. Sotsiometriya lotincha “*societas*” – jamiyat, va “*metreo*” – o'lchayman so'zlaridan olingan bo'lib, guruhdagi shaxslararo munosabatlarni o'lchashga qaratilgan texnikadir. Nazariy sotsiometriya, uning muallifi fikricha, jamiyatdagi barcha nizolar, muammolarni yechishning usullaridan biri – insonlar o'rtasidagi munosabatlarni o'rganish va shunga ko'ra, jamiyatda o'zgarishlarni amalga oshirish kerak, degan g'oyaga asoslanadi. Amalda esa har bir jamoalarda maxsus sotsiometrik so'rovlar o'tkaziladi va uning natijalari tashkiliy jarayonlarda inobatga olinadi.

Lekin oxirgi paytlarda sotsiometriyaga qarashlar biroz o'zgargan, uning yuzlab modifikatsiyalari, turlari ishlab chiqildi. Ahamiyatlisi shuki, uni haqiqatdan ham guruhdagi ma'naviy-psixologik muhitga ta'sir etuvchi emotsional munosabatlarni aniqlashda mutaxassis tomonidan ishlatish mumkin. Bunda har bir guruh a'zosi tanlov sharoitiga solinadi, ya'ni u yoki bu sharoitda, vaziyatda yoki faoliyatni bajarishda o'ziga yoqqan (yoqmagan ham) sherigini guruhdoshlari orasidan tanlashi kerak. Masalan,

oliygoh talabalariga “Kim bilan birga dars tayyorlashni xohlarding?”, “Kim bilan kelajakda mashhur firmada yonma-yon turib ishlashni istarding?”, “Xorijga o‘qishga yuborishsa, guruhdoshlaringdan kimlar sizga sherik bo‘lishini istaysiz?”; mehnat jamoalarida esa, “Boshliq tomonidan berilgan muhim topshiriqni ikki kishi bajarishi kerak bo‘lsa, sheriklikka kimni olgan bo‘lardingiz?” kabi mazmundagi savollar bilan murojaat qilinadi. So‘rov anonim bo‘lib, har bir ishtirokchi 3-5 tagacha tanlash huquqiga ega bo‘ladi. Natijalar jadvalga solinib, qayta ishlanadi va hattoki, grafik tarzida chiziladi.

Xulosa: shunday qilib, guruhni alohida shaxslar tashkil etadi va tashkil topgan har bir guruh psixologiyasi uni tashkil etuvchi alohida shaxslar psixologiyasidan tubdan farq qilib, o‘ziga xos qonuniyatlarga bo‘ysunadi. Shu bois, ayni shu qonuniyatlarni bilish turli tipli guruhlarini boshqarish va guruhni tashkil etuvchilarni tarbiyalashning asosiy mezonini sifatida qabul qilinadi. Shuning uchun ham, guruhlar muammosi, ya’ni katta yoki kichik guruhlarini o‘rganish va guruhlarining shakllanishiga oid ilmiy xulosalar chiqarish psixologiya fanining ijtimoiy psixologiya sohasini dolzarb muammolardan biri sifatida qolaveradi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Guruh nima?
2. Guruhning uyushqoqligi qanday ahamiyatga ega?
3. Guruhdagi psixologik muhit mezonlarini ayting?
4. Shaxs uchun referent bo‘lgan guruh haqida nimalarni bilasiz?
5. R.S.Nemov kichik ijtimoiy guruhlarini qanday klassifikasiyalagan?
6. Kichik guruhlariga xos dinamik jarayonlar xususida nimalarni ayta olasiz?
7. O‘zaro moslik nima bilan farqlanadi?

IV BOB

TALABALARNING RIVOJLANISHI MUAMMOLARI

5.1. Rivojlanishning ahamiyati

Tayanch iboralar: Talabalarining rivojlanishi, jismoniy rivojlanish, jinsiy yetuklik, sensamotor rivojlanish.

Nima uchun rivojlanishning ahamiyatga egaligi.

Talabalarining rivojlanishi o'qituvchiga bog'liq, biroq u usulga ya'ni maktab ta'limining qanday shakllanganligiga bog'liq. Yolg'iz o'qitish, "o'zini qamrab olish", baholash auditoriyasi, mahoratni rivojlantirish haqida bilish aniq ravshan bo'ladi, biroq reallikda hammasi turli auditoriyada o'qitganingizdek sodir bo'ladi. Yakka auditoriya bilan ishlash (uchinchi auditoriya auditoriyasiz deganimizdek) talabalarining yoshlariga qarab ishlash natijasiga qaraganda ancha farq qiladi, chunki ularning yoshlari o'rtasidagi o'xshashliklar aniq bo'lmaydi. Ushbu holatda, talabalar o'rtasidagi tafovutni aniqlash ancha oson, lekin qisqa muddatli rivojlanish bilan solishtirganda uning uzoq muddatli rivojlanishdan keyin qanday farqlarga olib kelishi aniq emas. Uzoq muddatli o'zgarishlar haqidagi bilim hanuzgacha muhim sanaladi, biroq talabalar faoliyati haqidagi o'rinli va ular-dan kutilayotgan umidlarni o'rinli rejalashtirish ham muhim sanaladi. Sizning talaba uchun mo'ljallangan hozirgi talabalardan kutilgan natijani ko'rsatishlari uchun bir yil yoki undan ham ko'proq vaqt olishini ko'rsata olasizmi? Bu savolga psixologik rivojlanish javob berishga yordam bera olishi mumkin.

Agar siz turli auditoriyani o'qitsangiz, odatda o'rta maktab yoki oliy maktab o'qituvchisi yoki mutaxassisi tarkibidan sanalsangiz, o'shanda sizga rivojlangan bilim kerak bo'lib u ancha oydin bo'ladi, chunki siz har kunni turli auditoriyalar bilan yuzlashadigan bo'lasiz. Talabalar yoshlariga ko'ra deyarli yaqqol farqlanib turadilar, boshqa omillarga qo'shimcha, ularni farqlash ularning yaqinda o'rgangan bilimlari yoki mahoratlariga o'xshab ketishi mumkin. Hech qaysi holatda, o'qitishga chorlash o'qituvchilarning yakka auditoriya a'zolari bilan yuzlashganlari bilan deyarli bir xil: talabalaringiz uchun qayday harakatlar va qarashlar o'rinli ekanligini bilib olasiz. Ushbu savolga javob berishda sizga faqatgina talabangizning yagonaligi haqida bilishingiz emas, balki talabalik va o'smirlik davrida umumiy rivojlantirish yo'nalishlari haqida ham bilish kerak bo'ladi.

Yodda tuting rivojlanish yo'nalishlari ikkita muhim yo'nalishga bo'linadi.

Birinchisi, allaqachon ko'rsatilgan bo'lib, u o'zlarining umumiylikda sanaladi. Rivojlanishning ba'zi nazariyalari va modellari tegishli o'zgarish planetadagi har bir insonda virtual shaklda sodir bo'lishini ma'qullaydilar.

Misol uchun, nazariya har bir chaqaloqni biror tilda gapirishini yoki har bir o'smirdan shaxsiy hissiyotlarni shakllantirib berishni talab qilishi mumkin. Rivojlanish metodini sinab ko'rgan insonlar kam sanaladi. Boshqa nazariyalar rivojlanish o'zgarishlarini taklif qilib, u biroz cheklangan, hamda o'zgarish faqatgina tegishli holatdagi insonlarda sodir bo'ladi deb da'vo qiladilar. Misol uchun ayol jinsidagi rolning rivojlanishi har kimda sodir bo'lmaydi, biroq aholi o'rtasidagi ayollarda va tafsilotlar oila, jamoa yoki jamiyatga ya'ni talaba yashayotgan muhitga qarab o'zgarib boradi.

Ikkinchi yo'l esa, rivojlanish yo'nalishlari ularning qanchalik ierarxik tarzda siqilganliklariga qarab o'zgaradi. Rivojlanishning ba'zi ko'rinishlarida o'zgarishlar bir-birini tashkil qilish uchun maxsus tartibda sodir bo'ladi. U rivojlanish zinasiga o'xshab ketadi. Misol uchun rivojlantiruvchi psixolog (ko'pchiligimizga dalda bo'luvchi) yosh odamlar sezuvchan bo'lishlari, qo'lidagi biror mavhumlikdagi materialni asoslashdan ko'ra uni avval sinab ko'rishlari kerak deb bahslashadilar. Tajriba to'planib qolishi mumkin emas. Rivojlanishning boshqa ko'rinishida o'zgarish sodir bo'ladi, biroq biror ezilishning yakunida emas albatta. O'zgarishning ushbu turi zinadan ko'ra ko'proq "kaleydoskop" ga o'xshab ketadi. Doimiy ravishda ishga yaroqsiz bo'lib o'zkarayotgan inson o'z qismatiga ko'ra murakkab uzoq muddatli o'zgarishni boshidan o'tkazayotgan bo'lishi mumkin va ustunlik ikkala vaqt va odamlarning rivojlanish yo'llaridan farq qiladi.

Umuman olganda, ta'lim psixologiyasi rivojlanishning ta'kidlangan tushunchasi kabi yo'nalishlari bo'lib, maxsus madaniyat yoki noizchil kaleydoskopga qaraganda u deyarli umumiy, universal va izchil sanaladi. Bunday modellarda (ba'zan ulug' nazariyalar deb nomlanadi) rivojlanishdagi ko'plab xislatlarning integratsiyalashgan tomonlari mavjud bo'ladi. Vaholanki talabalar va o'smirlar bunday holatda o'sishdan to'xtagan bo'ladilar. Tugallangan istiqbol uchun tanlov ta'lim beruvchining ko'plab talabalarni samarali va ta'sirli o'qitishi va ular bilan birgalikda ishlashlari uchun yaxshigina hissiyot taqdim etadi. Ammo, bunday qarash shuningdek talabalar va o'smirlarning soddalashtirilishi va umumiyashtirilishini tavakkal qiladi. U shuningdek talabalarning tegishli holatlarini sodir bo'lishi bilan rivojlanganda nima bo'lishini chalkashtirishi mumkin. Ushbu qarashni tushunish uchun tasavvur qiling bir xil yoshdagi ikkita talaba hamda ular turlicha talabalik davrlarini boshidan o'tkazishgan. Misol uchun bittasi qashshoq oilada va boshqasi boy oilada ulg'aygan. Ikkala talabaning rivojlanish o'zgarishlarida bir xil ko'rinish amaliyotlari mavjud bo'ladimi? Ularning bunday bo'lishida qancha farq va muvofiqliklar mavjud? Rivojlantayotgan psixologiya va ayniqsa rivojlanayotgan psixologiyaning keng tarqalgan nazariyalari bir xillikni yoki ikkita talabaning o'rtasidagi umumiy-

likni natijasini ko'rsatmoqda. Ularning avvalgi bir xil bilimlari o'rganib chiqiladi va birinchi navbatda keng istiqbol rejasiga joylashtiriladi.

O'quv yili davomidagi jismoniy rivojlanish

Garchi psixologik rivojlanish psixologiya o'qituvchilariga tegishli deb o'ylansada, u aslida ko'pchilik ilmiy vazifalar uchun asos sanaladi. Masalan, birinchi auditoriyada talabalarining ruchkani ustalik bilan boshqarishni uddalay olishlarini bilish muhim sanaladi. Keyingi bosqichda talabalarining muhitiga qarab noqulay holatga moslashishlarini bilish muhimdir. O'qituvchilar barcha bosqichdagi talabalarining sog'ligini: qanday kasalga chalingani va ularga qanday jismoniy harakatlarni bajarishi kerakligi kabilar bilimlardan boxabar bo'lishlari juda muhim sanaladi.

Balandlik va vazndagi moyillik rivojlanishi

Yaxshi ovqatlangani uchun balandlik va vazn, hamda sog'lom bolalar 6-jadvalda ko'rsatilgan. Diagramma boshlang'ich maktab va uni tu-gatuvchilar o'rtasidagi yoshlarni o'rtachasini ko'rsatmoqda. Ammo, jadvalda bolalar o'rtasidagi farq ko'rsatilmagan. Misol uchun 6 yoshdagi bolalar maktabda o'qishni boshlaganlarida o'g'il va qiz bolalarning o'rtacha bo'yi 115 sm ni, biroq ba'zilar 109 sm va boshqalari esa 125 sm ni tashkil qilgan. 6 yoshdagi o'rtacha vazn 20 - 24 kilogram o'rtasidagi qator 20 %ni tashkil qilgan.

6-jadval

Yaxshi ovqatlangan talabalar uchun o'rtacha vazn va bo'y

Yosh	Bo'y (Sm)	Vazn (kg)
2	85	7.0
6	115	20.0
10	135	31.0
14	162	52.0
18	169	60.5

6-jadvalda ko'rsatilmagan o'rtacha vazn va bo'y haqida yodda saqlash uchun boshqa tanlovlar ham mavjud sanaladi. Birinchisi o'g'il bolalar va qizlar yoshlik davrida bo'y va vazn bo'yicha deyarli o'rtacha tenglikka ega bo'ladilar. Taxminan 10-14 yosh davr uchun o'rtacha olganda qizlar uzunroq sanaladilar, biroq o'g'il biolalarga qaraganda unchalik vaznli bo'lishmaydi. O'g'il bolalar biroz o'sganidan so'ng ularning vazni va bo'yi qizlarnikiga qaraganda ancha o'zgaradi va qizlar shu holatda qoladi (Malina, et al., 2004). Dastlabki o'nta farq talabalar va yoshlar uchun tegishli bo'lishi mumkin, hamda ular eng kamida o'zlaridan katta o'smirlar va yoshlarga o'xshashga intiladi. Yosh o'smirlar tasavvurlar bilan kamroq shug'ullanuvchilar sanaladilar, haqiqatda qizlarning bo'ychanligi unchalik muhim sanalmaydi. (Friedman, 2000).

Ikkinchi qarash: talabalar katta bo'lganlarida og'irlikdagi farqlari

bo'ychanlikka qaraganda ancha farqli sanaladi. 18 yoshdagilar o'rtasida uning ko'rinishiga qaraganda ikki martalab og'ir bo'lishi mumkin, biroq uzun kishilar kalta kishilarga qaraganda 10 foizni tashkil qildi. Har holda, ikkala vazn va bo'y ba'zi o'smirlar uchun hissiyotli masala bo'ladi. Ko'plab zamonaviy jamiyatlar (hamda ulardagi o'smirlar) kalta ayollar va bo'ychan erkaklarga moyil bo'ladilar, ayniqsa ba'zilarining tanasi ingichka bo'ladi, bu holat ko'pincha qizlar va ayollarga taalluqli. Hech qaysi bir jamiyat insonlarga tegishli bo'lgan vazn va bo'ychanlikning aniqligiga erishmagan. Ortiqcha vaznga ega bo'lish shu jumladan u zamoviy jamiyatning umumiy muammosiga aylanib ulgurgan (Tartamella, et al., 2004) hamda ularga parhez saqlash, o'z hayot tarzlaridagi harakatlarni ko'paytirishni maslahat berilmoqda. Ta'lim tizimi ushbu muammoni deyarli qo'llab quvvatlamogda, tadrijiy ravishda oxirgi ikkita o'n yillikda jismoniy tarbiya kurslari va darslari tashkil etildi.

Uchinchi qarash: yodda saqlash kerak bo'lgan masalalar ortiqcha og'irlik va vaznning irqiy va etnik ko'rinishlarga aloqador ekanligidir. Umuman olganda, Osiyolik talabalar Yevropalik talabalarga qaraganda deyarli kalta bo'lishadi. Yaqinda Afrikalik talabalarining ham kaltaroq bo'lishlari aniqlandi (Eveleth & Tanner, 1990). Tana shakli yaxshigina bir-biridan farq qilib, undagi farq har doim ham ko'rinavermaydi. Osiyolik talabalarining qo'llari va oyoqlari ularning ko'rinsihlariga qaraganda biroz kaltaroq bo'ladi va Afrikalik yoshlarda deyarli buning aksi. Farqlar faqatgina o'rtachalikda, katta ko'rinishdagi individual farqlar bo'lib, u o'qituvchilarning faqatgina keng auditoriya holatini bilishdan muhimroq sanaladi.

Jinsiy yetuklik va uning talabalarga ta'siri

Talabalardagi universal jismoniy rivojlanish jinsiy yetuklik bo'lib, u o'smirlikdagi o'zgarishlar yig'indisi sanalib, jinsiy yetuklikka olib keladi. Ichki organlardagi holatlar-ning xususan qizlarda siynalarning kattarishi va o'g'il talabalarda jinsiy olatlarning kattarishi kabi bo'y va vaznda katta o'zgarishlar kuzatiladi. 10 yoki 11 yoshdagi ko'pchilik talabalar boshqalarning diqqatini jinsiy jihatdan o'zlariga jalb qiladilar (odatda geteroseksual, har doim ham kuzatilmaydi), maktabda va undan tashqarida ijtimoiy hayotga o'z ta'sirlarini ko'rsatadi (McClintock & Herdt, 1999). Institutni oxirgi yillarida o'gil talabalar va qiz talabalarining yarmidan ko'pi jinsiy aloqada bo'layotganliklari – uning biroz mukkamal kechayotganligini (chunki uning maxfiyligi) va hissiyotlilikini aytib o'tishadi.

Ayni vaqtda jinsiy yetuklik jinsga urg'u bermoqda, farqlardagi o'rin shuningdek kamida ba'zi o'smirlarga urg'u beradi. Ba'zi qizlar boshlan-g'ich maktabda matematika yoki tabiatshunoslikda yaxshi o'qigan bo'lsa, qiz sifati-

da o'z hissiyotlarini va muvaffaqiyatini kamida o'zi o'rgangan fani bo'yicha ko'rsata olishi mumkin (Taylor & Gilligan, 1995; Sadker, 2004). Avvaldan sportga qiziqmagan ba'zi talabalar boshqalarning ko'rishi uchun, o'z muskul-larini chiqarish uchun sportga qatnay boshlashi mumkin. Ba'zi o'g'il talabalar va qiz talabalar auditoriya ishlarida birgalikda ishlab muvaffaqiyatli bo'lish-lari mumkin, yoki hamkor sifatida ishlash uchun hamkor qidirishi mumkin, biroq o'quv sabablaridan ko'ra jamiyat uchun ko'proq ahamiyatga ega. Shun-day ozgarishlar barcha yoshlar tengligiga o'z ta'sirini ko'rsatmaydi, chuning-dek yoshlarning barcha holatlarda ham tenglashtirmaydi. Bitta talaba kunduzi yosh o'smirdek harakat qilishi mumkin, biroq keyin esa ko'proq talabaga o'x-shab qoladi. Jinsiy yetuklikni boshidan o'tkazayotgan talabalarni o'qitayot-ganda o'qituvchilar moslashuvchan va g'amho'r bo'lishlari kerak.

Sensamotor mahoratlarini rivojlantirish

Talabalarning fundamental sensamotor mahoratlari talabalik paytlarida ri-vojlana boshlayhdi, biroq unchalik bir-biriga muvofiqlashmagan bo'ladi. Besh yoshlilar maktab nishonlariga mos ravishda bemalol yura olishlari mumkin (agar ular buni bajara olmasa maktablar turlicha qilib darajalash-lari mumkin). Ko'pchilik besh yoshlilar uchun yugurish shoshib yurayot-ganga o'xshaydi, biroq u deyarli ikki yoki undan yuqoriroq yoshda muvo-fiqlashgan bo'ladi. Shu yo'sinda, sakrash, uloqtirish va tutib qolish kabilar-ni ko'pchilik talabalar qila oladilar, ular o'zlarining mahoratlarini maktab-da yuksaltiradilar (Payne & Isaacs, 2005). Bunday rivojlanishlarga yordam berish odatda jismoniy tarbiya o'qituvchilarning vazifasi sanaladi, u bular-ni jismoniy tarbiya darslarida yoki maxsus jihozlangan xonalarda talabalar-ga bajartirishi kerak bo'ladi. Kim javobgar bo'lishidan qat'iy nazar talaba-larni vaqt jadvalini saqlab qolishni yodda saqlash muhim sanaladi hamda maxsus baholash va yordamlarni agar o'rinli bo'lsa ishlab chiqish maqsad-ga muvofiq sanaladi. Yordam uchun kelishuvlarning umumiy tartiblari 5-bobda tasvirlab o'tilgan (Maxsus ta'lim). Garchi jismoniy mahorat audito-riya o'qituvchisining diqqat markazida bo'lmasada, u talabalarning o'zlari uchun juda ham muhim hisoblanadi. Ularning auditoriya darajasiga qara-masdan ular doim bu holat bo'yicha juda ham e'tiborli va uning ta'sirlari-dan xabardorlar. Uzoq muddatda mustaqil fikr va yomon mustaqil ehtirom uni qo'pol qilib rivojlantirishi mumkin, agar zodagonlar (talabalar va ota-onalar) sportdagi muvaffaqiyatda katta pog'onani egallagan bo'lsalar, bu juda ham ahamiyat kasb etadi. Misol uchun tadqiqot ishi natijalariga ko'ra: o'qituvchilar va murabbiylar ba'zan shubha qilishlari; sport musobaqa-laridagi yo'qotishlardagi ko'nikish va moslashuvchanlik g'oliblikdagi holatlar birmuncha osonlik bilan amalga oshiriladi. (Petlichkoff, 1996).

Sog'lomlik va kasallik

Jahon standartlarida talabalar va yoshlar iqtisodiy jamiyatlarda rivojla-nishga moyil bo'lishib deyarli sog'lom bo'ladilar. Shunday ekan, ko'pchil-

ligi ularning oilasi qanchalik xarajat qilishlari va ularning sog'liqlarini tekshirib turish uchun qanday imkoniyatlar yaratilganini bilish muhimdir. Katta daromadga ega oilalardan bo'lgan talabalar kam daromadga ega oilalar farzandlariga qaraganda kamroq kasallik yoki boshqa ko'ngilsizlikka duch keladilar. Ularning daromad darajalaridan qat'iy nazar o'qituvchilar va murabbiylar ota-onalarga farzandlarini balog'at yoshiga yetgunlaricha turli kasalliklardan yiroq turishlarini maslahat beradilar.

2004 yilda, misol uchun hukumat 6-10 yoshdagi talabalarning har yili shamollab qolishini aniqladi. Talabalarning to'g'ridan-to'g'ri kasallanishlari besh yoshdagi talabalarda ko'proq kuzatilishini o'qituvchilar xabar beradilar (biror tabiiy ofatdan tashqari). Misol uchun 2-4 yoshdagilar uchun yuqoridagi yoshdagi talabalar shamollashga ko'proq moyil bo'lishadi (Whelen, et al., 2005). Oddiygina kasalliklar hayot uchun xavfli emas, biroq ular maktabga kelmagan kunlar uchun javobgarlar, talabaning darsga har kuni qatnashishiga o'qituvchilar va talabalar birdek javobgarlar, hamda uning kasalligi boshqa auditoriyadoshlariga ham yuqishi mumkin. Bu holatda o'qitish va o'rganish jarayonida sog'likdagi muammolar qiyin-chilik keltirib chiqaradi.

Muammo faqatgina shunga o'xshash kasalliklarda emas (qishda AQSHda juda kam sekundlarda har bir inson kasallik bilan zararlanadi) biroq, kasallik talabalarni, maktablarni va jamiyatlarni rasmiy ravishda taqsimlamaydi. U shunchaki oddiy shamollash yoki biroz jiddiyoq bo'lishi mumkin, qayerda odamlar ko'p yashasa va sog'liq uchun yaxshi diqqat qaratilmasa hamda odamlar eng ko'p siqilgan joy bo'lsa, o'sha yerda kasallik mavjud bo'ladi. Tez-tez, har doim emas albatta ular jinsiy yetuklikning oqibati sanalishi ham mumkin. 2 - jadval shamollashga emas, balki turli sog'lik muammolarining turlash ta'sirlarini umumlashtiradi.

7-jadval:

Talabalarning iqtisodiy darajalariga ko'ra sog'ligiga ta'siri

Sog'liq dasturi	Taqqoslash: kambag'al va kambag'al bo'lmagan
Kuchsizlashgan immunitet	Uch martadan ko'proq
Astma	Ba'zi kasalliklardan ko'proq
Zaharlanishga olib kelish	3 martadan ko'proq
Avariyalardan talabalik vaqtida halok bo'lish	2-3 martadan ko'proq
Kasallik oqibatida talabalik vaqtida halok bo'lish	3-4 martadan ko'proq
Maktab mashg'ulotlarining cheklangan holati	2-3 martadan ko'proq
Karavotda ko'p kunlarini xasta holatda o'tkazish	40 foizdan yuqori
Jiddiy zarar yetgan ko'rinish	2-2 martadan ko'proq
Kamqonlik	2 martadan ko'proq

Talaba o'sgani sari u kamroq kasal bo'ladi, biroq boshqa kasallik xavflari paydo bo'ladi. Eng ko'p tarqalgan turlari spirtli ichimliklar ichish va segareta

chekish. 2004 yilda o'smirlarning 75 foizi doimiy ravishda spirtli ichimlik ichishi va 22 foizi segareta chekishlari xabar berildi. Eng yaxshi xabar uning kichik proporsiyani ko'rsatganligi sanaladi, biroq barqaror pasayish 10 yilda kuzatildi. Yomon xabar narkotik moddalarning iste'moli ko'payib borayotganligi haqidagi xabar. Kasallik-ning ogoh-lantirishi bilan narkotik iste'mol qilish belgilari bir xil emas. Birgina ko'zdan kechirish tadqiqotlari yomon illatlarga o'rganib qolganlar xususan chekuvchilar, ichuvchilar, marixuana va narkotik iste'mol qiluvchilar 3-5 marta chekuvchilarning ko'pchiligini tashkil qilishini topib oldilar (Fagan & Najman, 2005). Aka-uka yoki opa-singillar ota-onaga qaraganda ancha ta'sirchan sanaladi.

Raqobatlashadigan rivojlanish: Jean Piage nazariyasi

Bilish o'ylash va xotira ishlashiga murojaat qiladi va bilish qobiliyati rivojlanishini ishlab chiqishdagi uzoq muddatli o'zgarishlarga murojaat qiladi. Bilish qobiliyati rivojlanishidagi eng keng tarqalgan istiqbol nazariya bilish bosqichi bo'lib, uni Sowet psixologi Jean Piage nomlagan. Piage talabalar va o'smirlarning qanday qilib samarali va mantiqiy fikrlash nazariyalarini yaratdi va tadqiq qildi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Sizningcha talaba rivojlanishida ruhiyat muhimmi yoki muhit?
2. Hozirgi kun talabasi bilan XX asr talabasining farqli tomonlari bormi?
3. Talabaning rivojlanishi haqida J. Piagening qarashlari?
4. Talaba rivojlanishining nechta yo'nalishi mavjud?
5. Sog'lomlik va kasallikni qiyoslang?
6. Jismoniy rivojlanish jinsiy yetuklik bilan belgilanadimi?

5.2. Ta'lim va tafakkurning individual xususiyatlari

Tayanch iboralar: *Ta'lim, tafakkur, aqllilik darajalari, Intellekt, iqtidor, talant, jinsiy va madaniy tabaqalanish, Bilingualizm.*

Ta'lim psixologiyasi. Biz hammamiz shu jumladan bizning talabalarimiz ham o'qish usullarini afzal deb topdik. O'qituvchilar qo'shimcha bu xilma – xillikni “O'qish usullari” deb nomlaydilar shunday ekan bu atama talabalar turli holatlarda oddiy holatda tubdan izchil ekanliklarini ko'rsatadi. Bir talaba o'qishning maqsadini eslab qolish uchun diagrammani afzal ko'rsa, boshqa talaba buning o'rniga bo'lak – bo'lak jadvallarni yozishni afzal ko'rish mumkin. Shunday bo'lsa ko'pgina hollarda talabalar umuman strategiyalarini o'zgartirsalar materialni o'qib - o'rganadilar, agar talab qilinsa diagram-

ma chizuvchi qaydnomalar yozishi, qaydnoma yozuvchi esa diag-ramma chizishi mumkin, haqiqat shuni talab qiladi. O'qituvchining talabalarga vazmin va mo'tadil munosabati ularning o'qish – usullariga javobidir. Boshqacha qilib qilib aytganda kerak bo'lganda talabalarning imti-yozli strategiyalarini qo'llab-quvvatlash har doim ham zarur va maqsadga muvofiq bo'lmaydi. Talabalarni o'zgarmas uslublarga ko'ra turlarga bo'lish va baholash maqsadga muvofiq ham, muhim ham emas. Masalan bir talaba yangi materialni ko'rsatilayotgan o'quv filmida ko'rishni emas, balki eshitishni afzal ko'rishni mumkin, shunga qaramasdan, u sabr qilishi, ba'zan esa shu filmni ko'rishni afzal ko'rishni zarur, chunki shu holda o'rganilayotgan materialni ikki tomonlama ko'rib o'zi afzal ko'rgan usuldan yaxshiroq o'rganishi mumkin. Lekin odamlar jumladan talabalar bir – birlaridan qanday o'ylashlari (fikrlashlari) bilan farqlanishlariga haqiqiy isbot-dalillar bor. Bu farqlar uslublarni o'rganishdan ko'ra aniqroqdir va psixologlar bu muammolarni yechishni qaror qabul qilish, axborotni yodda tutish va sezish usullarini inobatga olgan holda (bilish) idrok etish uslubi deb ataydilar. Maydon bog'liqligi deb nomlangan fikrlash uslubida masalan odamlar narsalarni butunlikda sezaдилar, lekin uning qismlarida fikrlarini jamlay olmaydilar. Qo'shimcha maydoniy bog'liq bo'lmagan (mustaqil) deb nomlangan tendensiyada esa odamlar misoldan ko'ra uning qismlarini analiz qiladilar. Maydonga bog'liqlik va maydondan mustaqillik talabalarni tushunishlarida muhim rol o'ynaydi, chunki uslublar talabalarning xulq-atvori kursdoshlarining hayot tarziga ta'sirini ko'rsatadi.

Maydonga bog'liqlikda odamlar guruhlarda ishlashga moyil bo'ladilar chunki ular adabiyot va tarixga o'xshagan izlanishning ochiq turlarini afzal ko'radilar. Maydondan mustaqil odamlar esa o'zlari yolg'iz ishlashga moyil bo'lib, matematik hisoblash fanlarini tahlil qilishni afzal ko'radilar. Farq (xilma – xillik) bu faqat bir taraflama fikr bo'lib, har holda bu tendentsiyaga (bir taraflamalikka) zid keladigan ko'plab talabalar topiladi.

Usullarni o'rganishning kengroq nuqta-nazaridan qarasak maydonga bog'liqlik idrok usullari faqatgina alohida talabalarga yo'riqnomalarni tuzish uchun foydali bo'lib, ularga amal qilinishi esa taxminiydir. Ular talabalarni alohida o'qitish yo'llarini yoqlamaslik yoki talabalarning shaxsiy afzalliklarini ifodalashni va o'quv dasturini nisbatan almashtirilishiga xizmat qilishi zarur emas. Bu idrok qilishning fikrlovchi usuliga ko'ra undovchi usul bilan qiyoslanadi. Nomidan qilib chiqib undovchi usulda inson tez ta'sirlanadi, lekin natijada nisbatan ko'proq xatolarga yo'l qo'yadi.

Reflektiv usul fikrlovchi usuluning teskarisi bo'lib, odam sekin – asta ta'sirlanadi, shu tufayli kamroq xatoga yo'l qo'yadi. Siz kutgandek reflektiv usul ta'limning qator akademik talablariga javob beradigandek tuyuladi.

Izlanishlar shuni ko'rsatadiki, masalalarni matematik hal qilish, sanash

topshiriqlarini aniqlash kabi ko‘rinishlar, xatti-harakatlar akademik ko‘nikmalarini shakllantirishning haqiqiy holatini isbotlaydi. Agar talaba ta’sirchan bo‘lsa auditoriya bilan bog‘liq bo‘lgan tajriba va ko‘nikmalari yaxshiroq rivojlanadi. Umumiy komandada yaxshi sherik bo‘lishi, masalan qisman berilgan savollarga dab-durustdan, ya’ni impulsiv javob berish, sport komandasini samarador a’zosi bo‘lish, siz yoki komandadoshlaringiz qilayotgan harakatlarini har birini aniq bajarishi uchun qo‘shimcha vaqtni sarflamaslikka bog‘liq bo‘lishi mumkin.

Talabalarning bilimlarni idrok qilishini o‘rganishning ikki xil usuli bor. (Pritgar 2005) Birinchi va aniq usul: bu talabalarda bor bo‘lgan bilim va afzalliklarga suyanish. Maydondan mustaqil va fikrlovchi talaba nisbatan analizga asoslangan va mustaqil ishlashni talab qiladigan vazifasini va uni jalb etish, rag‘batlantirish, maydonga bog‘liq va impulsiv (ta’sirchan) talabani esa guruhda bo‘lishini talab qiladigan va o‘z-o‘zidan topshiriq yoki harakatlarga jalb qilinishi va rag‘batlantirilishi mumkin.

Ikkinchi kamroq ehtimoli bo‘lgan idrok etish bilimlaridan foydalanish usuli, bu ko‘proq muvozanatni saqlagan holda rag‘batlantirishdir. Maydonga bog‘liqlikda kamchiligini his qilayotgan talaba asosiy akademik (ilmiy laboratoriyada hisobini qilishi) topshiriqlarni bajarishda yordamga muhtoj bo‘lishi va juda ta’sirchan bo‘lgan talabaga esa ijodiy yozuv darsida dab-durustdan paydo bo‘lgan fikrni ifodalashga yordam kerak bo‘lishi mumkin.

Aqlililik shakllari. Pedagog va psixologlar yuz yilliklar davomida aql-idrok yoki intellekt tabiatini bitta katta qobiliyatmi yoki bittadan ortiq shaklga ega ekanligini muhokama qildilar va ko‘pincha klassik ta’riflar aql-idrok insonga turli masalalarni eng kamida o‘qish, lug‘atni bilish, mantiqiy masalalarni yaxshi va oxiriga yetkazish imkonini beradigan yagona shakl, qobiliyat degan fikrni beradi. (Garlik2002) Bu global aqliy qobiliyatni o‘rganishning aniq natijalari bizning intilishimiz haqidagi kundalik tushunchalarimizga to‘g‘ri keladi. Qisman shu tufayli aql-idrokning akademik imkoniyati va yutuqlarini tekshirish uchun testlarning kichik zvenosi paydo bo‘ldi. Bu testlar o‘qituvchilar faoliyatiga ta’sir etayotganligi tufayli biz keyinroq uni muhokamasiga qaytamiz.

Lekin aql-idrokni bitta katta qobiliyat degan ta’rifni ham muammolari mavjud. Aql-idrokni yagona qobiliyat degan ta’rif unchalik o‘qituvchilar faoliyatiga ta’sir eta olmaydi degan fikrga olib keladi. Aql-idrok yagona hamma maqsadlar uchun foydalanadigan imkoniyat deyilganda, talabalar ko‘p qobiliyatlarga ega yoki umuman ega emas va ularning intilishini kuchaytirish murakkab, hattoki bajarish mumkin bo‘lmagan vazifaga aylanadi. (Totfredson 2004, Labinskiy 2004). Bu ta’rif so‘nggi yillarda maktab o‘qituvchilarining yutuqlarini tekshirishni keng tarqalganligi va talabalar turli-tuman bo‘lganligi

sababli ko'pgina o'qituvchilarni tashvishlantiradi.

Lekin aql-idrokka boshqacha ya'ni uni ko'p shakllari bor degan va bu shakllar yagona shaklning qismalarini yoki alohida –alohida intellektni belgilaydi, degan ta'riflar ham bor. Turli sabablarga ko'ra keyingi yillarda bu ta'rif o'qituvchilar orasida ommalashdi. Chunki talabalar bitta yagona qobiliyat doirasida emas, balki turli doirada baholanishi kerak degan fikrni o'qituvchilar tasdiqlaydilar.

Bunday modellardan biri Gordnerning murakkab intelli-
 lish nazariyasidir. Gordner intellektning sakkizta bir-bi-
 ridan mustaqil ravishda ishlaydigan shakllarini taklif
 qiladi (intellektning sakkiz shakli jadvalda mujas-
 samlashgan). Har bir shaxsning idrok qilish qobiliyati
 bo'lib, sakkizta intellekt shaklidan birining ko'proq,
 birining esa kamroq qismiga egadir. Bir usuldan ko'p
 bo'lmagan shaklda tugatilishi kerak bo'lgan ko'plab dars topshiriqlari ko'p
 turdagi intellekt (aqllilik)ni talab qiladi va bu ko'plab qobiliyatlarga ega
 bo'lgan odam uchun to'g'ri keladi. Masalan qunt bilan insho yozishda
 muloqotning yuqori darajasiga ega bo'lgan, lekin o'rtacha aqliy qobiliyatiga
 ega bo'lgan talaba o'qituvchi yoki kursdoshlaridan yordam so'rab yozishi,
 muloqot qilish imkoniyati pastroq bo'lgan talaba esa boshqalarning
 yordamisiz o'zining kuchli ichki imkoniyatlariga tayanib yozish mumkin.
 Ikkala talaba ham inshoni yoza oldi, bu yaxshi, lekin sabablari turlicha.

Xovard Gordner
 (1943-yil, 11-iyul)

8- jadval

Xovard Gardnerning murakkab intellekt jadvali.

Intellekt shakllari	Intellektni qo'llash mumkin bo'lgan shakllari
Lingvistik- so'zlashish mahorati tildan yaxshi foydalanish imkoniyati	Siz bilan ishontirish -kurs ishini mohirona yozish.
Musiqiy- musiqaning yaratilishi va uni tushunish imkoniyati.	-qo'shiq aytish, musiqa asbobini chalish. -kuy yaratish.
Mantiqiy:-matematik mantiqiy mahorat matematik qobiliyatini ko'p ishlatishni asoslash imkoniyatini beradi.	-matematik misollarni oson va xatosiz baholash. -test gipotezalarini yaratish va uni rivojlantirish.
Masofaviy atrof muhitdagi obyektlarni joylashuvini tasavvur etish va ularni ishlata olish.	-murakkab muammoli, jumboqli masalalarni yaratish. -murakkab asbobni yig'a olish.
Jismoniy – energetik – muvozanat hissiyoti, undan foydalanganda tana muvozanatini saqlay bilish.	-raqsga tushish. -gimnastika
Insonlararo - boshqa odamlarning nutqiy bo'lmagan hissiyotlarini tushunish.	-qachon muomalali bo'lishni sezish. -berilishi mumkin bo'lgan axborotni tub ma'nosini tushunish.
Chuqur shaxsiy- o'zining shaxsiy fikr va hissiyotlarining o'ta sezgir bo'lishi.	-o'zidan ikkilamchi hissiyotlarni sezish. -o'z-o'zidan harakatlarning haqiqiy sabablarini aniqlash
Tabiiy (nomutaxassislik) atrof	-Daraxtlar va hayvonlarning tabiatdagi xilma-

muhitdagi topilgan nozik xilma-xillik (farq) va namunalarga sezgir bo'lish	xilligini anglash. -Atrof-muhitdagi o'simliklar va tabiiy jarayonlarning bog'liqligini anglash.
--	--

Qobiliyatli va iste'dodli talabalar. Har tomonlama idrok g'oyasi qobiliyatli va iste'dodli talabalar haqida boshqacharoq o'ylashga olib keladi. An'anaga ko'ra **“qobiliyat”** atamasi oddiy odamdan tashqari nutqi yuqori rivojlangan talabaga nisbatan ishlatiladi. Ularning mahorati yuqorida yoritilgandek umumiy qobiliyatlarni bir qolipga solingan yoki maktablarning yutuqlarini tekshiruvchi testlarda yaqqol namoyon bo'ladi. Ayniqsa g'aroyib qobiliyatlar musiqa, ijodiy yozuv va sa'nat doirasiga kirgizilgan yaqin kunlardan beri ularning ma'no doirasi kengaydi.

Bu o'zgarishni ta'kidlash uchun pedagoglar qobiliyat va iste'dod kabi ikki atamadan foydalanadilar.

Qobiliyatli va iste'dodli talabalarning sifat darajasi

Qobiliyatli va iste'dodli talabalar qanday bo'ladi?. Asosan ular quyidagi sifatlarning birlashmasini namoyon qiladilar.

- Ular o'z tengdoshlaridan farqli o'laroq tezroq va mustaqil ravishda o'rganadilar.
- Ko'pincha ular katta lug'at boyligiga ega bo'lgan holda yuqori darajadagi o'qish va yozuv mahoratiga egadirlar.
- Ular juda ko'proq narsalarni ayniqsa murakkab va izlanish talab qiladigan masalalarni asoslab bera oladilar.
- Ular odatda erishish mumkin bo'lgan yutuqlardan yuqori turadilar.

Umumiy taassurotga qaramasdan qobiliyatli va iste'dodli talabalar albatta har doim ham munosabatlarda qovushimsiz, kasalmandroq va amalda tor darajada o'z qiziqishlari bilan ovora bo'lmaydilar, balki ko'pincha uning qarama qarshisiga xos bo'ladilar. Ular iqtisodiy va madaniy guruhlarda o'z o'rniga egadirlar. Bilim olishdagi o'zlarining kuchlariga qaramasdan bunday talabalar agar o'qituvchilar ularga oddiy o'quv dasturlashdan ortiqroq vazifa bera olmasalar, bo'shashib qoladilar.

O'zlarining odatdagi darajadan yuqori ko'nikma yoki bilimlariga moslashuvchi bo'lmaganlaridan bunday qobiliyatli yoki iste'dodli talabalar o'quv muassasalaridan zerikadilar hatto bu zerikish xulq-atvor muammolariga ham olib kelishi mumkin.

Qisman shu sabablarga ko'ra iqtidorli yoki qobiliyatli bo'lgan talabalar ko'pincha maxsus ta'lim tizimining ma'suliga o'tkazilib, turli boshqa kamchiliklari bo'lgan talabalar bilan tenglashtirib maxsus ta'limga atalgan kitoblarda aqliy rivojlanishi sust bo'lgan, jismoniy hayoti yomonlashgan va asosiy tarbiyaviy kamchiliklari bo'lgan talabalar bilan barobar

muhokama qilinadi. Ularning talabalari fikrlarida qandaydir mantiq bor, ahir ular haqiqatdan ham g'oyatda boshqacha va o'z patensiallari (imkoniyatlari)ni to'liq moslashishi uchun ta'lim dasturlarini o'zgartirilishi va ularga moslashuvini talab qiladilar.

Lekin, boshqa turdagi nomutanosibliklar bilan iste'dodli talabalar orasida yaqqol farqni e'tiborga olmaslik xatodir. Asosiy farq talabalarning imkoniyatlaridadir, ta'rif bo'yicha iqtidorli va qobiliyatli bo'lgan talabalar katta yoshdagi iqtidorli darajadagi ijodiy va g'oyaviy ishlarini qila olishga yaqin bo'ladilar. Imkoniyati cheklangan guruhdagi boshqa talabalar ularning darajasiga erisha olmaydilar.

Ko'pgina ta'lim beruvchilar shuning uchun ham iqtidorli va qobiliyatli talabalar haqida imkoniyati cheklanganlar deb emas, balki "farqli" deb mushohada qiladilar. Shunday qilib ular ma'sus ta'lim mutaxassislarining javobgarligiga emas balki o'z ko'rsatmalarini ifodalay oladigan hamma ta'lim beruvchilar zimasiadirlar.

Qobiliyatli va iste'dodli talabalarni qo'llab-quvvatlash.

Qobiliyatli va istedadlilarni qo'llab-quvvatlash odatdagi o'quv dasturni tezlashtirish va to'ldirishga olib keladi. (Shiyver le Meyker 2003) Tezlashtirish yoki talabani bosqichni sakrab o'tishiga yoki o'qituvchining ko'pgina o'quv materialini tez o'tkaziladigan qilib alohida turli talabalar yoki auditoriya doirasida qayta ishlab chiqishiga olib keladi. Lekin bosqichni sakrab o'tish agar o'qituvchilar, ota-onalar va talabalarni o'zlari kattaroq yoshdagi bosqichda yetuk yoshning farqlari bo'lgan talabalar bilan yashashga tayyor bo'lmasalar bir necha marta takrorlana olmaydi. Ammo, buning o'zida ham yuqoriroq bosqichdagi yangi ko'rsatmalar ham ilgari pastroq bosqichdagi ko'rsatmalarda ko'proq o'qitish samarali bo'ladi degan kafolat berilmaydi.

O'quv rejani qayta tuzishi talaba uchun foydali, lekin amaliy emas, chunki o'qituvchilarda o'quv dasturlarini kengaytirilgan asosda qayta ishlab chiqishga vaqtlari bo'lsa ham natijada qo'plab iqtidorli bo'lmagan talabalar ortda qolib ketadi. O'quv dasturini boyitish o'quv dasturining odatdagi maqsadlari harakatlariga qo'shimcha va turli ko'rsatmalar bilan to'ldirishga olib keladi. Masalan yuqoriroq bosqichdagi talaba o'sha bosqichdagi talabalar o'qishi mumkin bo'lgan adabiyotdan emas, balki boshqa turdagi adabiyotdan o'qishi yoki qo'shimcha adabiyotlarni yozishi mumkin. Oldingi murakkabroq turdagi matematik dasturlarni o'rgangandan ko'ra talaba auditoriyaning qolgan qismidagi talabalarga mo'ljalalmagan g'aroyib mantiqiy muamolar ustida ishlashi mumkin bo'lardi. Qandaydir darajada to'ldirilgan va tezlashtirilgan o'quv dasturlar yaxshi ishlaydi. Boyitil-

gan (to'ldirilgan) o'quv dasturlari iqtidorli talabalar bilan ishlamaydigan o'qituvchilar o'quv dasturini bevosita o'zlari to'ldirishlari uchun vaqtni tejash maqsadida tuzilgan.

Boyitilgan o'quv dastur odatdagi o'quv dasturning bir qismi emas, lekin agar o'qituvchining o'zi boyitilgan dastur bilan tanish bo'lmasa yoki o'zini materialga to'liq jalb qila olmasa, u keraksiz narsa bo'lib qoladi. Talaba uchun oddiy bosqichni o'tkazib yuborish va uni zarur bo'lgan yangi bosqichdagi qiziqarli "qo'shimcha" material bilan tanishtirish lozim. O'qituvchi talabani dasturning keyingi bo'limidagi materialni o'zlashtirishda auditoriyadagi boshqa talabalardan ko'ra tezroq, shu bilan birga bir vaqtning o'zida unga o'rganilayotgan qisman bog'liq bo'lmagan qo'shimcha faolligini taklif qiladi.

Qobiliyatli va iqtidorli talaba bilan ishlayotgan o'qituvchiga dasturni tezlashtirish va boyitishning birini tanlash emas, balki talabani kuzatish uni qanchalik noyob shaxs ekanligini bilish va o'sha bilimga asoslangan yordam va tayanchni bera olish muammodir. Bu tarkibi jihatidan farqlanadigan ko'rsatmalar muammosi bo'lib, bu faqat iqtidorli talabalarga emas balki barcha boshqa turdagi talabalarga ham mo'ljallangandir.

O'qish va bilimdagi farqlar. O'rtacha qilib olganda qizlar ayniqsa boshlang'ich auditoriyalarda o'g'il talabalarga nisbatan vazifalarni bajarishda faolroq bo'ladilar. Yuqori auditoriyaga o'tganlarida esa ayrim qizlar o'zlarini ikkala jins uchun yoqimli bo'lishi maqsadida o'zlarining ilmiy imkoniyatlarini pasaytirishlari mumkin (Deyvis 2005). Shunday bo'lgan taqdirda ham bu ularning bilim darajasiga ta'sir qilmaydi, chunki qizlar o'g'il talabalarga nisbatan yaxshi o'qiydilar. (Friman 2004) Bu dalil ularni bir xil muvaffaqiyatlariga olib kelmaydi. Ular oliy ta'limga o'tayotganliklari tufayli o'zlarining jinslariga qarab turli fanlarni yoki kurslarni tanlaydilar. O'g'il talabalar ko'proq matematika fanlarini, qizlar o'zlariga xos bo'lgan adabiyot va san'atni tanlaydilar. Yuqori auditoriyalarning oxiriga kelib tanlash yo'li qiz talabalar va o'g'il talabalarning bu fanlarni bajarishdagi ilmiy ijrolari o'rtasidagi sezilarli farqlarni ko'rsatadi. Keling, yana atereotinlardagi ehtiyotkorlikni ko'rib chiqamiz. Ikkala jinsga tegishli bo'lgan odamlar orasida o'z xulqi va tanlovlari guruh (ya'ni jinsiy guruh) tendensiyalariga zid keladigan shaxslar ham bor (men bu bobda jinslarga xos bo'lgan xulq atvorni izohlashda ham ehtiyotkorlik bilan izohlanayotgan talabaning jinsini aytmay o'tib ketaman). Har bir guruh (jins)ning o'z ichidagi farqlar ikki jins o'rtasidagi farqdan ko'ra ko'proq. Bunga ilmiy bilim olishdagi o'g'il va qiz talabalar o'rtasidagi farq misol bo'la oladi. Ko'pincha izlanishlar natijasida bu sohada birorta ham farq topa olmadilar. Lekin boshqa birlari uncha katta bo'lmagan farqni, ya'ni o'g'il talabalar matematikada, qiz talabalar esa adabiyotda va kitob o'qishda yaxshiroq ekanligini

aniqladilar. Shunga qaramasdan so‘nggi yillardagi izlanishlardagi farqlar o‘tgan yillardagidan kamayib ketayotganini qayd etadilar.

Ikki tillilik (Bilingualism): Garchi bir tilda so‘zlashuvchilar odatda dunyo talabalarining ko‘pchiligi ikki tilliligini tushunmasalarda, ba’zilar ikki tilni tushunadilar va qo‘llaydilar (MS-2005). Hattoki qo‘shma Shtatlar bir tilda so‘zlashuvchilar qatoriga kiritilsada, 47 mlndan ortiq insonlar uyda ingliz tilidan tashqari boshqa tilda so‘zlashadilar, shularning 10 milliontasi ijtimoiy maktab talabalaridir. Ikki tilda so‘zlashuvchi talabalarning ko‘pchiligi Lotin Amerikalik hisoblanadi, biroq qolganlari dunyoning 100dan ortiq turli til guruh vakillariga mansub kishilardir. Boshqa ijtimoiy sohalarga o‘xshab auditoriyalarda ham bilingualismning turli shakl va darajalari mavjud. Ba’zi talabalarning ham ingliz tilida, ham boshqa tilda ravon so‘zlashishi, ba’zilarning ikki tilda ham qisman so‘zlashuvi qarama qarshi holatni keltirib chiqaradi. Bunday vaziyatda ingliz tilidan ko‘ra o‘z tilida yaxshiroq so‘zlashuvchi talabalarga qaraganda, ingliz tilini o‘rganuvchilar tilni o‘rganish jarayonida o‘z tilini qisman unutib qo‘yadilar.

Odatga ko‘ra, talaba tilni qoniqarli so‘zlashi mumkin, biroq tilni o‘qishni va yozishda ayrim kamchilik va xatoliklarga yo‘l qo‘yish ehtimoli mavjuddir.

Nima bo‘lgandayam har bilimdon talaba o‘zining noyob talablarini o‘qituvchiga qo‘yadi. Bosiqlik yoki ravon bilingvusomlar ikki tilda so‘zlasha oladilar. Ikki tilda ravon so‘zlashuvchi talabalarda ma’lum bilimga oid afzalliklari bor. Shubhalarga nazar tashlangan izlanishlar shuni ko‘rsatadiki, to‘liqlik ikki tilda ravon so‘zlashuvchi talaba o‘zining tushunish va fikrlarini bir necha yo‘l bilan tushuntirishda boshqa talabalarga qaraganda yaxshi o‘rinni egallaydi va buni yaxshi biladi. “Agar kuchukni mushuk deb atasa nima bo‘ladi?” – degan savol xatto ikki tilda so‘zlashuvchi yosh talabani ham chalg‘itish ehtimoli bor. Yoki yana “Mushuk myavlashi mumkinmi?”- degan savol tug‘ilmas edi. Til bo‘yicha bunday mahoratda fikr yuritish “metacognition”ning bir turidir, qaysiki tilni fikrning bir predmeti sifatida qo‘llanilishini aniqlagan. “Metacognition” ilmiy maqsadlarning ko‘pgina turlarida: kichik adabiy asarlar va hikoyalar yozishda, yoki murakkab matnlarni tarjima qilishda yordam berishi mumkin.

Sabotsiz (beqaror) bilingualism. Afsuski, ko‘pgina talabalar orasida bilingualism beqarordir, chunki ular hanuzgacha ingliz tilini o‘rganayotganlari uchun, yoki o‘z ona tillarini qo‘llash qobiliyatlarini yo‘qotib borayotganlari uchundir. Ba’zan ingliz tilini o‘rganuvchilar yoki cheklangan ingliz tilini o‘rganuvchilar deb ataluvchi birinchi turga mansub talabalarga ingliz tilini qo‘llanma va mahorat bilan o‘qitish ustuvorlik qilgandan beri tarbiyachilar ularga ulkan e’tibor va g‘amho‘rlik qilmoqdalar va bu ularni Amerika ijtimoiy hayotiga tayyorlashda yordam bo‘lmoqda.

Talabalar o'qituvchilarni ushbu dilemma bilan jiddiy yondashishlarini namoyish etadilar: bunda talabalarning dastlabki tilini va madaniyatini

xurmat qilishni, shuningdek, talabalarga ingliz tilida so'zlashuvchilar oqimiga, ya'ni madaniyatiga to'liq kirishib ketishida yordamlashishni talab qiladilar. Bu masalaga oid dasturlar yosh davrdan to'liq mukammal ingliz tilini o'rganish bo'yicha ishlab chiqiladi.

Umuman, ma'lum bir yo'nalishdagi yondashuvlar uchun ikki tilli dasturlar tasdiqlangan. Har ikki til ham rivojlantirilganini qo'llab-quvvatlanganligi talabalarning tilni doimiy yoki qisman ba'zi vaziyatlarda a'lo darajada qo'llay olishiga imkoniyat yaratadi. Ishda yoki auditoriyada ingliz tilida gaplashishni tugatib, uyida yoki do'stlar orasida u to'liq ingliz tilida ular bilan gaplasha olsa ham, ispan tilida gaplashishni afzal ko'radilar.

Talabalarning tafovuti. Tafovutning boshqa yana bir turi talabaning ona tili yoki meros tilini yo'qotish evaziga ingliz tilini o'rganishidir. Bilingualismning bunday turi Qo'shma Shtatlar va boshqa muhojirlar aralashgan millatlar orasida keng tarqalgan.

Bu vaziyatni tasavvur qiling: muhojirlarning dastlabki avlodlari kelib, ingliz tilini faqat o'z ishlarini bajarishga va kundalik ehtiyojlarini tushuntirish uchun o'rganadilar, biroq uyda oilasi va do'stlari orasida o'zlarining tillarida so'zlashadilar. Biroq, ularning farzandlari ingliz tilini o'rganish va qo'llashda kuchli bosimni his qiladilar va bu vaziyat ulardagi merosiy til mahoratini izdan chiqaradi.

Vaqt o'tishi bilan talabalar katta bo'lishadi, balki u davrga kelib o'z merosiy tiliga qaraganda ingliz tilida yaxshi gapirib yoza oladilar, yoki ona tillarida hattoki o'z talabalar bilan so'zlashishni xohlamasligi ham mumkin.

Bu vaziyat dastlab toki biz o'qituvchilardek muhojirlarning talabalariga xuddi talabalardek ustivor bo'lgan tilni o'rganayotganda o'z ma'suliyatimizni his qilmasak, muammo bo'lib ko'rinmasligi mumkin. Biroq haqiqatdan ham bu oson emas. Izlanishlar shuni ko'rsatadiki, tilni yo'qotish, talabalarning ingliz tilini tez va oson o'rganish qobiliyati mahoratini cheklaydi. Masalan dastlabki tildagi lug'atning mavjudligi 2 tildagi lug'atni o'rganishda vaqtni tejadi. Bunda talabalar o'zlarining dastlabki tillarini saqlab qolgan bo'lsa, zaxiradagi ma'lumotni tushinishlari mumkin.

Dastlabki tilni saqlab qolish juda muhim, agar talabaning barcha tillardagi bilish darajasi susaygan bo'lsa, shuning uchun so'zlashuvchi til bo'yicha mutaxassis yondashuviga muhtojlik sezadi. Bu vaziyatlarda izlanishlar shuni ko'rsatadiki, dastlabki tilda xuddi ona tilidagidek so'zlashuvchi va qo'llovchi mutaxassisning yordami ancha samarali

bo'ladi. Umuman, agar dastlabki tilni yo'qotish minimallashtirilsa, 2 tillik talabalar sonini ko'payishiga olib keladi, shuning uchun tilni saqlab qolishlik talaba va ota-onaning o'zaro aloqasini yaqinlashtiradi.

Shuni e'tiborga olish kerakki, ta'limning dastlabki yillarida yuqorida aytilganidek 2 tillilik dasturlarni parallel qo'llash va kiritish bilan tilni o'zlashtirishning qaysidir darajasida ona tiliga e'tibor kamaytirilgan bo'lishi mumkin. Bir necha yillar mobaynida har doim bo'lmasa ham 2 tilni qo'llovchi talabalar rag'batlantirilgan.

Bundan tashqari, o'rta maktablarda ba'zi chet tilini o'rgatuvchi oddiy auditoriyalarda ispan tilini endi o'rganuvchilarga, bu tilni biluvchilar biriktirilsa, bu ularga madad bo'ladi. Lekin ba'zi maktablarda meros tilga xorijiy til sifatida murojaat etish odatiy emas, bu yondashuv qo'l kelmaydi. Bunday tillarning yo'qolish havfi mumkin bo'lgan holatd yuqori bo'ladi.

Tilni ishlatilishidagi turli madaniy tafovutlar. Madaniy va etnik guruhlar nafaqat tilda farq qiladi, balki ularni qo'llanishida ham farqlanadi. Ba'zi namunalar oddiylaridan farqli o'laroq zamonaviy auditoriyalarda, ular o'qituvchi talabalar orasida kelishmovchiliklarni keltirib chiqaradi. Quyidagi namunalarga nazar solsak: Ayrim madaniyatlarda, agarda haqiqatdan ham sizda muhim bo'lmagan narsani gapirmaslik odob va hattoki donolik hisoblanadi. Safsata yoki insonlarning o'ziga tegishli gaplari ishonarsiz deb hisoblanadi. Auditoriyada bu odat talabaga o'qishni osonlashtiradi va boshqalarni fikrini bo'lmaydi, lekin bu talabani odamovi bo'lishiga sabab bo'ladi.

Ko'z orqali aloqada bo'lish madaniyatni o'zgartiradi. Afro-amerika va lotin amerika hamjamiyatida talabani unga gapirayotganlarga tik qarash behurmatlilik hisoblanadi. Biroq, auditoriyada o'qituvchilar katta ko'z e'tiboriga muhtoj bo'ladilar. (Qani hamma menga qarasin deganidek) va bunda ko'z e'tiborini his qilmasa buni e'tiborliksizlik yoki hurmatsizlik deb his qiladi.

Ijtimoiy masofa madaniyatni belgilaydi. Ba'zi madaniyatlarda suhbat qurayotganda o'zaro yaqin bo'lishlik odatiydir, boshqalarda esa bir biridan uzoqda turish umum qabul qilingan. O'qituvchi va talabalar turli ijtimoiy masofalarni ma'qul ko'rishganda muammolar kelib chiqishi mumkin. O'qituvchidan ancha yaqin masofani kutuvchi talabaga, o'qituvchining ancha uzoq masofada turishi o'ta rasmiy yoki jur'atsiz bo'lishi mumkin.

Vaqtни kutish madaniyatni o'zgartiradi. Bir insonning fikri yoki savoli oxiridagi va keyingi insonning javob qilishi yoki javobi orasidagi vaqt tafovuti vaqt kutish hisoblanadi. Ba'zi madaniyatlarda vaqt kutish nisbatan uzoqroq 3-4 soniya hisoblanadi. (Tarp va Galimore 1989). Boshqlarda bu "inkor" tafovut bo'lib, ma'nosiga muvofiq fikrini bildirayotgan oldingi

odamni fikrini bo'lishi mumkin.

Auditoriyalarda vaqtni kutish odatda taxminan 1 soniya bo'lib, bundan keyin o'qituvchi keyingi savolga yoki boshqa talabaga murojaat qiladi. Kutish vaqtini bir soniyadan ortiq kutgan talaba ikkilanayotgan bo'lib ko'rinadi va gapirishga imkon berilmasligi mumkin. Kutish vaqtida "inkorni" kutgan talaba bir tomondan ancha bezovta va xatto qo'pol bo'lishi mumkin.

Ko'pgina ingliz bo'lmagan madaniyatlarda savollar: ma'lumot olishga va insonni talab qilingan malumotga ega bo'lmasdan turib savol berishiga yo'naltirilgan bo'ladi. Biroq, ko'pgina auditoriyalarda o'qituvchilar doimiy ravishda test savollarini so'raydilar, qaysiki bu savollarni javobini o'qituvchi allaqachon biladi, shuningdek talabalarni savolning javobini bilishiga qarab baholaydi. (Makbet 2003) "2+2=? qancha" degan savol, tekshiruv savoliga misol bo'ladi. Agar talaba bu maqsadni sababini tushunmasa, u o'qituvchini nodon deb o'ylaydi va fikridan uyaladi. Hammadan ham yomoni, talaba o'qituvchini ataylab uyaltirmoqchi, uning nodonligi yoki qobiliyatsizligini boshqalarga namoyish qilayotgandek his qiladi.

E'tiqod va munosabatlardagi madaniy tafovutlar. Tildagi tafovutlar va metodlardagidan tashqari, tildagi madaniy guruhlar turli munosabatlarda va e'tiqodlarda bir biridan farqlanadilar (Birks 2005y.). Biroq o'qituvchi uchun haqiqiylikka, o'ziga yoki "kimligiga" ishonishi muhimdir, ko'pgina boshqa madaniy uslublar va e'tiqodlarda madaniyat a'zolari shaxsining tengligining natijasi tushuniladi. Amerika madaniyatida – o'zlik – odatda yagona va mustaqil – unitar, o'zining fikri, tanlovi va erkin harakatlariga asoslanib ro'yobga chiqa boshlaydi. Bu tassavur maktablarda yaxshi ildiz otdan odatga aylangan, bunga misol bo'lib, talabaning guruh yoki jamoagagi individual o'zlashtirgan muvaffaqiyati yoki xatolari ustidan javobgarlikni o'z bo'yniga olishlariga umid qiladilar. Bundan tashqari, o'qituvchilardek ko'pchiligimiz barcha talabalarni yagona deb, hattoki bu g'oyani to'liq o'qitishda majburiy keng auditoriyalarda ta'minlay olmasak-da bu fikrga qo'shilamiz. Vaziyatga qaramasdan o'qituvchilar mustaqil shaxs g'oyasiga ishonadilar.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Ta'lim psixologiyasi nimani o'rganadi?
2. Aqllilik shakllarini sanab bering?
3. Iqtidorli talabalar deganda qanday talabalarni tasavvur qilasiz?
4. Qobiliyatli va iste'dodli talabalarning sifat darajasini ayting?
5. Gordnerning intellect nazariyasini tahlil qiling?
6. Bilingualizm deganda nimani tushunasiz?
7. Tafovutlar va ularning tahliliga munosabatingiz?

VI BOB

MEHNATNI TASHKIL ETISH ASOSLARI

6.1. Mehnatni tashkil etish

Tayanch iboralar: mehnat faoliyati, kasbiy ijodiyot, konstruktiv-texnikaviy tafakkur, mutaxassislik, ixtisoslik, ish rejimi, ishga yaroqlilik, psixologik charchoq.

Mehnat psixologiyasi - kishi mehnat faoliyati psixologik xususiyatlarini, mehnatni ilmiy asosda tashkil etishning psixologik jihatlarini o'rganadigan fan sifatida, bugun tom ma'noda, mehnat faoliyatining psixologik qonuniyatlarini bilish, mehnat vazifalarini ro'yobga chiqarishda inson shaxsi imkoniyatlarini va chegarasini aniqlash, inson va mehnat shart-sharoitlarining o'zaro ta'siri hamda moslashuvining qonunlarini o'rganish eng muhim hisoblanadi

Mehnat faoliyati psixologiyasi - bu psixologiyaning bir sohasi bo'lib, shaxsni mehnat subyekti sifatidagi shakllanish xususiyatlarini, mehnatning shart-sharoitlari, yo'llari va usullarini ilmiy jihatdan o'rganadi.

Mehnat psixologiyasining vazifalariga avvalo shaxsning muayyan mutahassisligi sohasidagi ishning muvaffaqiyatli bajarilishini ta'minlovchi, har bir kasbni xarakterlab beruvchi psixik sifatlarni o'rganish kiradi.

Mehnat psixologiyasining quyidagi vazifalari mavjud bo'lib, mehnat faoliyatida ayrim psixik jarayonlarning namoyon bo'lish xususiyatlari, mehnatga nisbatan u yoki bu munosabatning ahamiyati, ishdagi anglanganlikning roli, mehnat unumdorligini oshirishda shaxsiy sifatlarni nazarda tutish muhim ahamiyat kasb etadi.

Mehnat psixologiyasining asosiy muammolari - bu inson mehnati faoliyati nuqai-nazaridan mehnat jarayonidagi ayrim psixik hususiyatlarning (diqqat, idrok, hissiyot) namoyon bo'lish hususiyatlari, mehnatga nisbatan u yoki bu munosabatning ahamiyati, ishda onglilikning roli, mehnat unumdorligini oshirishda psixik jarayonlarning sifati, mehnat jarayonida kasbiy ijodiyotning namoyon bo'lishi, xodimlardagi konstruktiv-texnikaviy tafakkurni rivojlantirish hamda ish jarayonida bilimlarni amaliyotda qo'llash malakasini hosil qilish bilan belgilanadi.

Mehnat psixologiyasining asosiy vazifalariga ishchi va xodimlarning jismoniy zo'r berib qilinadigan harakatlardan ozod bo'lishi ularning aqliy saviyasini kengaytirishga, mehnat jarayonini ijobiy hislar bilan boyitishga, davlatning yuksak moddiy-texnika bazasining yaratilishi munosabati bilan jismoniy va aqliy mehnat o'rtasidagi farqlarni tugatish uchun shart-sharoit yaratish muhim ahamiyatga ega.

Mehnat faoliyati psixologiyasining asosiy vazifalariga quyidagi

muammolar bo'yicha amaliy tavsiyalarni o'rganish va ishlab chiqish kiradi:

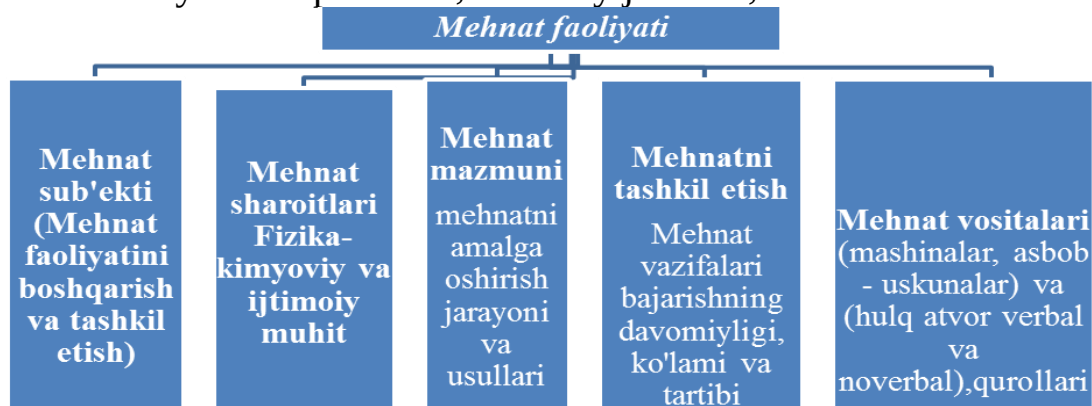
- Kasbiy faoliyat muayyan turlarining psixologik xususiyatlari (uning vositalari, mazmuni, tashkil etish va shart-sharoitlar, xatolar tahlili, kasblar klasifikatsiyasi (turkumi) va boshqalar);
- Shaxsning individual-psixologik xususiyatlarini mehnat samarasi, muvaffaqiyati va xavfsizligiga ta'siri;
- Shaxsning kasbiy layohati shakllanishini psixologik qonuniyatlari (kasbga yo'naltirish, kasbiy tanlov, kasbiy tayyorgarlik, mehnatga moslashuv);
- Mehnat kishisining funksional holati (toliqish, emotsional zo'riqish, stress, monotoniya va boshqalar) va ularni diagnostika, profilaktika va korreksiya qilish usullari;
- Inson va texnika munosabatlarining psixologik qonuniyatlari;
- Yangi texnikani yaratish va qo'llash jarayonining texnik-psixologik ta'minoti (loyiqalash, baholash).

Mehnat funktsiyalarining samarali amalga oshishi quyidagi omillarga bog'liqdir:

- 1) muayyan faoliyat uchun layoqatli kishilarni tanlash;
- 2) kasbiy tayyorgarlik;
- 3) mehnat jarayonini tashkil etish va ratsional sharoitlar;
- 4) mehnat qurollarining qulayligi va samarali ekanligi;
- 5) ish ko'lamiga inson imkoniyatlarining mos kelishi;
- 6) mehnat xavfsizligi tizimi, kasbiy salomatlik va umrni saqlash, ishga layoqatlikni psixologik quvvatlash.

Mutaxassislik - faoliyat shakllari birlashmasi bo'lib, mazmun, vositalar, tashkilotlar, mehnat natijalari hamda mehnat subyektini tayyorlashga qo'yiladigan talablar majmuini tashkil etadi. Bu tushunchada mehnat faoliyatining turli tomonlari va turli darajasi aks ettiriladi:

- 1) mehnat obyekti va predmeti, tashkiliy jihatlari;

Mehnat faoliyatini tashkil etuvchi komponentlar tuzilmasi:

- 2) maqsadli vazifa va mehnatning natijaviy xarakteri;

- 3) mehnat egasining xususiyatlari - uning bilimlari, malaka, ko'nikma, qobiliyatlari;
- 4) iqtisodiy va ijtimoiy tomonlari - ishga joylashish, moddiy ehtiyojlarni qondirilishi, ijtimoiy mavqening tasdiqlanishi;
- 5) faoliyat turi.

Ixtisoslik - faoliyatning aniq shakli bo'lib, mehnat egasining kasbiy tayyorligi, mehnat vositalari, mehnat jarayoni va maqsadining maxsus xususiyatlari bilan belgilandi. Mutaxassislik tushunchasi odatda konkret faoliyat turi (kasb ichida) va xususiy xarakteristikasini ifodalaydi. Mehnatning qay darajada bo'linish imkoniyatini aks ettiradi (masalan, muhandis – kasbi, mutahassislik - texnolog, mexanik, operator, dispetcher va boshqalar).

Mehnatni tashkil etish va uni samaradorligini oshirish bilan bog'liq bo'lgan masalalar ham dolzarb muammolardan biridir. Bunga kasbiy toilqish, mehnat ritmi va dam olish masalalari, ish joyi va uning psixologik talablarga mos kelishi, hayot xavfsizligini oshiruvchi shart-sharoitlarni o'rganish, kadrlar qo'nimsizligini oldini olish hamda har bir ishchining psixik holati mehnat unumdorligiga qanday ta'sir ko'rsatishini o'rganmog'i kerak.

Mehnat jarayonini samarali tashkil etish rahbarning tashkilotchilik qobiliyatiga bog'liq bo'lib:

- rahbar ishlab chiqarishda moliyaviy va iqtisodik masalalarni to'g'ri va oqilona tashkil etishi;
- ich texnologiyasi va ilg'or tajribalarni mahalliy sharoit va xodimlarning saviyasiga moslashtirish;
- favquloddagi ich muammosini tezkorlik bilan hal etish;
- o'z vaqtida individual va jamoaviy qaror qabul qilish va bunda kamroq xatolarga yo'l qo'yish;
- xodimlar, jamoa a'zolari, o'rinbosar va yordamchilar hissiyoti va mehnatga psixologik munosabat xususiyatini baholay olish va keskin o'zgarishlar qilish;
- tobe kishilar jinsi, yoshi, aqliy va jismoniy imkoniyatlarini hisobga olib faoliyatni tashkil etish.

Kasbiy yo'l-yo'riqlar ko'rsatish, korxonalarda mutahassis kadrlarni tanlash masalalarini psixologik jihatdan asoslash muhim ahamiyatga ega.

Kasbga yo'naltirish - bu kasb tanlashda yordam beradigan shaxsning qiziqishlari va qobiliyatlari hamda jamiyat talablarini hisobga olgan holda psixologo-pedagogik, tibbiy, iqtisodiy va ma'naviy tadbirlari tizimi sifatidagi mehnat tahlili shaklidir.

Kasbiy maslahat - bu kasb tanlashda qarama-qarshi ko'rsatmalarni tark etgan holda bevosita kasbga yo'naltirish shaklidir.

Kasbiy tanlov - kasbiy-texnik kollej bitiruvchilarining tor

mutaxassisligi, ularning ish o‘rinlari, hatto lavozimlari bo‘yicha taqsimlashni amalga oshiruvchi mehnat ekspertizasi shaklidir.

Mehnat sharoitlarining xususiyatlariga ko‘ra qulay sharoitli (mehnat sharoitlarida gigienik talablar norma darajasida bo‘lishi), nohush va noqulay ish sharoitlari (bosimning ko‘tarilishi – g‘avvoslarning ishi, past harorat - qutbda ishlaydiganlar, ma'lumotlar oqimining juda ko‘p bo‘lishi - dispetcherlik xizmati).

1) Faoliyat tashkil etish shakliga ko‘ra:

- Reglamentli (ma'lum kun tartibi bilan);
- Reglamentlanmagan (erkin kun tartibi bilan);
- Aralash (smenali, vahta);
- Individual va jamoaviy (hamkorlikdagi).

E.A.Klimov tomonidan “kasblarni turkumlashning to‘rt xil darajasi taklif etilgan.

Unga ko‘ra, birinchi darajaga obyekt tizimini inobatga olib, besh xil toifadagi kasblar kiritilgan:

- 1) odam-tabiati (O-Ta) - agronom, mikrobiolog, ...;
- 2) odam-texnika (O-T) - mexanik, operator, payvandchi, ...;
- 3) odam-odam (O-O) - vrach, o‘qituvchi, sotuvchi, ...;
- 4) odam-belgilar sistemasi (O-Bs) - matematik, redaktor,...;
- 5) odam-badiiy obraz (O-Bo) - dirijyor, musavvir, artist,

Ikkinchi darajada mehnat maqsadiga ko‘ra uchta toifa keltirilgan:

- 1) Gnostik (yunoncha, bilim) kasblar: degustator(O-Ta), nazoratchi(O-Te), sosiolog (O-O), korrektor(O-Bs), san'atshunos(O-Bo).
- 2) O‘zgartiruvchi kasblar: cho‘pon (O-Ta), payvandlovchi (O-Te), o‘qituvchi (O-O), buxgalter (O-Bs), gul bezovchi (O-Bo).
- 3) Alohida kasblar: kuzatuvchi-uchuvchi (O-Ta), injener-konstruktor (O-Te), tarbiyachi (O-O), programmist (O-Bs), kompozitor (O-Bo).

Uchinchi darajada avvalgi darajadagi har bir kasb to‘rtta alohida guruhga bo‘linadi, bo‘linishda esa mehnat qurollari asos etib olinadi:

- 1) Qo‘l mehnatiga asoslangan kasblar - payvandlov ishlari nazoratchisi, kimyoviy tahlil laboranti, veterinar, payvandchi;
- 2) Mashina va qo‘l mehnati kasblari - tokar, avtomobil haydovchisi, ekskavator mashinisti;
- 3) Avtomatik sistemalarni qo‘llaydigan kasblar - programmali boshqaruv stanogi operatori, aviadispatcher, elektr tarmoq operatori;
- 4) Mehnatda funktsional vositalarga ko‘ra kasblar - akterlar, akrobatlar.

To‘rtinchi darajada mehnat sharoitiga ko‘ra har bir guruhning o‘ziga xos quyidagi belgilari ko‘rinadi:

- 1) Normal sharoitda ishlaydiganlar - laborantlar, buxgalterlar;

- 2) Ochiq havoda ishlaydiganlar - agronom, montajchi, DAN xodimi;
- 3) Alohida noqulay sharoitda ishlaydiganlar – g‘avvoslar, shaxtachilar, o‘t o‘chiruvchilar;
- 4) Ish sharoiti o‘ta mas‘uliyatli bo‘lganlar - talabalar bog‘chasi tarbiyachisi, o‘qituvchi, tergovchi.

Mazkur klassifikasiya tufayli kasblarning umumiy sxemasi ko‘rinadi. Bu o‘z navbatida ko‘p kasblar turli harakteristikalariga hos ravishda bo‘linishini bildiradi.

Professional shaxsning shakllanishi

Mehnat egasi bo‘lish uchun ushbu talablar amalga oshishi zarur:

- 1) Qobiliyatlarning va boshqa kasbiy muhim sifatlarning yuqori darajasiga erishish;
- 2) mehnatdan qoniqish;
- 3) mehnat obyektini to‘g‘ri tushunish va aks ettirish;
- 4) o‘zini boshqara olish tizimini rivojlantirish;
- 5) faoliyatning umum qabul qilingan usullarini o‘zlashtirish;
- 6) o‘zini-o‘zi baholay olish malakalarini rivojlantirish, o‘zini ro‘yobga chiqara olish va hurmat qila olish.

Professionalizasiya - bu mehnat kishisining (psixologik, fiziologik, xulq-atvor va ishga bog‘liq) xarakterologik xususiyatlarini ish jrayonida shakllanishiga aytiladi.

Bunda albatta bu xususiyatlar uning mehnat kishisi sifatida shakllanishiga, o‘z-o‘zini ro‘yobga chiqarishiga imkon berishi ko‘zda tutiladi.

Professional deganda biz mehnat kishisining mehnat faoliyatida unga qo‘yilgan vazifalarni yuqori darajada bajarish darajasiga erishgan holatini tushunamiz.

“Odam-texnika” tizimidagi faoliyat muhandislik kasbi egalarining umumiy va texnikaviy iste‘dodini o‘rganish va uni qanday shakllantirish masalalarini o‘rgatadi.

“Odam-texnika” tizimi munosabatlari qay tarzda amalga oshirilishi kerak? degan savol tashlanadi.

“Odam-texnika” tizimini boshqarish uchun mehnatkashlarning psixologik xususiyatlari va ularning o‘ziga xosligi muhim ahamiyatga ega.

Ishchi va xodimlarning psixologik masalalari quyidagilardan iborat bo‘lib, mehnatkashlar fazilatlarining ijtimoiy psixologik xususiyatlari va ijtimoiy guruhlarining o‘ziga xosligi, auditoriyaviy, kasbiy xususiyatlari, psixologik umumiylik, bog‘liqlik, moslik, ishonch va e‘tiqodni o‘zida aks ettiradi.

Muhandislik psixologiyasining paydo bo‘lishi texnik loyihalar, ihtirolar

va qayta qurishlarning tez rivojlanishida inson rolini oshib borishi va undagi inson omilini o'rganish bilan bog'liqdir.

“Odam-texnika” tizimining uslubiy prinsipi texnikani insonparvarlashtirish va insonni mehnat faoliyatining subyekti sifatida ko'rib chiqadi.

Muhandislik psixologiyasi mashinalar loyihasini insonning psixik xususiyatlari va imkoniyatlariga moslashtirishning amaliy masalalarini o'rganish bilan shug'ullanadi. Bu sohaning vazifasi mashina va butun bir mashinalar tizimini boshqarayotgan muhandis – texnik xodimlarning idroki, diqqati, xotirasi, tafakkuri, hissiyoti va kechinmalari hamda irodasiga xos bo'lgan xususiyatlarini aniqlashdan iboratdir.

Muhandislik psixologiyasi injener-tehnologdan hissiy vazminlik, o'z-o'zini tuta bilish, diqqatining tez ko'chishi va taqsimlanishi, farosatining tezligi va topqirligini talab qiladi.

Muhandislik psixologiyasi texnika, ayniqsa avtomashina va elektronika taraqqiyoti munosabati bilan umumiy psixologiyaning bir tarmog'i sifatida paydo bo'ldi. Muhandislik psixologiyasi umumiy psixologiyaning bir tarmoqi sifatida texnik tuzilmalar va insonning ahborot almashinish jarayonlarini o'rganadi. Ba'zida muhandislik psixologiyasi texnika psixologiyasi tushunchasi bilan ham yuritiladi.

Mashinalar tizimining ahvoli va ishining borishi haqida har xil signal-lar qabul qilayotgan, pult boshqarmasida ishlab turgan muhandisdan tez va aniq idrok qilish, tez harakat, diqqatning tez ko'chishi va taqsimlanishi bilan birgalikda keng ko'lamli diqqat, farosatning tezligi va topqirlik, hissiy vazminlik va o'z-o'zini tuta bilish kabi sifatlar talab qilinadi. Inson psixikasining bu xususiyatlarini aniqlab berish va amaliyotga tadbqiq etish muhandislik psixologiyasining eng muhim vazifalaridan biridir.

Mutaxassislarni tayyorlashda ularning hissiy-irodaviy sifatlarini rivojlantirishga alohida e'tibor berish kerak. Ularda hissiy qat'iylik, mustahkam iroda, o'zini tuta bilish, ja'surlik va chidamlilikni rivojlantirish va tarbiyalashning psixologik asoslarini ishlab chiqish lozim.

Temir yo'l texnikasini takomillashtirish va uni inson talablariga moslashtirishni jismoniy tayyorgarlik vositalari yordami bilan mutaxassislarni xavfsizligini ta'minlash vazifasini belgilaydi.

Tanlov avval faoliyatning kechishi va murakkabligi mehnatning va ishlab chiqarishning samaradorligida muhim ahamiyatga ega bo'lsa-da, odamlarning tajribasi va malakasi asosida amalga oshirilgan.

Ilmiy-texnik inqilob natijasida texnikadagi tanlov kishilarning ushbu sohadagi minimal kasbiy mahorati, sog'ligi va faol intilishi hamda individual sifatlaridagi farqlarning mavjudligiga qarab amalga oshiriladi va texnikadagi tanlov shaxs qobiliyatlarini baholashda har doim dolzarb

muammo va vazifa bo'lib qoladi.

Psixologik tanlov – bu shaxsning psixo-fiziologik sifatlari, kasbiy qobiliyatlarining aniq mutaxassislikka mos kelishini namoyon qilishi, kelajakdagi mehnat faoliyati va ta'limiga tayyorgarlik layoqatini belgilovchi tadbirlar tizimidir.

Texnikadagi psixologik tanlov- keng qamrovli va kompleks tizimli tanlovning bir qismidir va quyidagi talablar asosida amalga oshiriladi:

Psixologik; pedagogik; tibbiy va fiziologik; jismoniy; kasbiy tanlov.

Mehnat psixologiyasining asosiy vazifasi ishlab chiqarish munosabatlarini yaxshilash, mehnatkashlarga zarur shart-sharoit yaratib berish, kasb layoqatini aniqlash, kasb kasalliklarining, ishlab chiqarishda jismoniy falokatlarning, psixologik stress, toliqish va zo'riqish holatlarining oldini olishdir.

Ish vaqti rejimi

Ish vaqti rejimi deganda, ish vaqtining sutka yoki boshqa kalendar muddat mobaynida, shuningdek, kundalik ishning, ishdagi tanaffusning boshlanish, tugallanish vaqtini tushuniladi. Bundan tashqari, ish vaqti rejimi tushunchasi ish haftasining boshlanish va tugallanish vaqtini ham qamrab oladi.

Ish haftasining turi: ikki kun dam olinadigan besh kunlik ish haftasi yoki bir kun dam olinadigan olti kunlik ish haftasi va ish vaqti rejimi (kundalik ish vaqtining, smenaning muddati, ishning boshlanish va tugallanish vaqti, ishdagi tanaffuslar vaqti, sutka davomidagi smenalar soni, ish kunlari va dam olish kunlarining navbat bilan almashinishi, xodimlarning smenadan smenaga o'tish tartibi) korxonada ichki mehnat tartibi qoidalari, boshqa lokal normativ hujjatlar asosida belgilanadi. Bu hujjatlar bo'lmagan taqdirda, ish beruvchi bilan xodimning kelishuvi asosida belgilanadi. Ish smenasi, birinchidan, sutkaning muayyan qismida xodimlarning almashinish grafigiga muvofiqlashtirilgan ish, masalan, kunduzgi, kechki, tungi ish smenasi; ikkinchidan kundalik ishning soatlar hisobidagi muddatdir. Ish smenasi ish vaqti rejimi yoki xodimlarning smenalar almashinish grafigi bilan belgilanadi. Mazkur grafik xodimlarning vakillik organi bilan kelishilgan va ma'lum toifa xodimlar uchun belgilangan ish vaqti muddatiga rioya qilingan ish beruvchi tomonidan tasdiqlanadi. Shu ma'noda «ish smenasi» tushunchasi bir smenali ishga nisbatan ham qo'llash mumkin.

Ish haftasi deganda, birinchidan, kalendar haftadagi ish vaqti muddatining qonun bilan belgilangan normasi tushuniladi. Mehnat kodesining 115-moddasiga muvofiq, bu vaqt 40 soatdan oshmasligi kerak. Xodimlarning bir qancha toifasi uchun yuqorida ta'kidlanganidek, qisqartirilgan ish haftasi belgilangan. Ikkinchidan, kalendar hafta davomida ish va dam olish kunlari soni bilan ifodalanadigan ish vaqti rejimi (masalan, ikki kun dam olinadigan besh kunlik ish haftasi, bir kun dam olinadigan olti kunlik ish

haftasi) qonunga binoan, xodimni surunkasiga ikki smena mobaynida ishga jalb etish taqiqlanadi.

Qonunga binoan bayram (ishlanmaydigan) kunlari arafasida kundalik ish (smena) muddati barcha xodimlar uchun kamida bir soatga qisqartiriladi. (MKning 121-moddasi).

Mehnat kodeksining 122-modasida tungi ish vaqtinig tushunchasi, uni belgilash shartlari va boshqa holatlar ko'rsatilgan. Mazkur moddaga binoan, soat 22:00 dan to 6:00 gacha bo'lgan vaqt tungi vaqt hisoblanadi. Xodim uchun belgilangan ish (smena) muddatining yarmi tungi vaqtga kelsa, tungi ish vaqti bir soatga, ish haftasi muddati shunga muvofiq ravishda qisqartiriladi.

Ish vaqtidan tashqari ishlar

O'zbekiston Respublikasining mehnat qonunchiligiga binoan xodim uchun belgilangan kundalik ishdan (smena muddatidagi) tashqari ishlash ish vaqtidan tashqari ish deb hisoblanadi. Ish vaqtidan tashqari ishlar xodimlarning roziligi bilan qo'llanilishi mumkin. Qonunga ko'ra, ish smenasining muddati 12 soatdan iborat bo'lganda, shuningdek, mehnat sharoiti o'ta og'ir va zararli ishlarda ish vaqtidan tashqari ishlarga yo'l qo'yilmaydi. Ish vaqtidan tashqari ishlarga jalb etish kodeksining yuqorida eslatilgan 220, 228, 245-moddalarida belgilangan cheklashlarga rioya etgan holda amalga oshiriladi. Ayrim toifa xodimlar, ularning mehnatini muhofaza qilish maqsadida ish vaqtidan tashqari ishlarga jalb etilmaydi (masalan, 18 yoshga to'lmagan shaxslar).

Homilador ayollar va 4 yoshga to'lmagan talabasi (16 yoshga nogiron talabasi) bor ayollarni, shuningdek, nogironlarni ularning roziligi bilangina, basharti ishlar tibbiy tavsiyalarda taqiqlanmagan bo'lsa, ish vaqtidan tashqari ishlarga yo'l qo'yilmaydi. Ish vaqtidan tashqari ishning muddati har bir xodim uchun surunkasiga ikki kun davomida to'rt soatdan (mehnat sharoiti og'ir va zararli ishlarda - bir kunda ikki soat) va soat 120 soatdan ortiq bo'lmasligi lozim.

Ish beruvchi har bir xodimning haqiqatda ishlagan ish vaqtini, shu jumladan, ish vaqtidan tashqari ishlagan vaqtini o'z paytida aniq hisobga olib borishi shart (Mehnat kodeksining 125 - moddasi).

Dam olish vaqti tushunchasi va turlari

Fuqarolarning eng muhim huquqlaridan biri dam olish huquqi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 38-moddasida mustahkamlab qo'yilgan. Bu huquq xodimlar uchun 40 soatdan oshmaydigan ish haftasi, bir qator kasblar ishlab chiqarish sohalari uchun qisqartirilgan ish kuni, tungi paytlarda qisqartirilgan ish vaqti belgilanishi, har yili to'lanadigan ta'tillar va har haftada dam olish kunlari berilish hamda dam olish uchun boshqa madaniy-maishiy sharoitlar yaratib berish bilan ta'minlanadi.

Mehnat qonunchiligiga ko'ra, dam olish vaqti xodim mehnat vazifalarini bajarishdan xoli bo'lgan va bundan o'z ixtiyori bilan foydalanishi mumkin bo'lgan vaqt hisoblanadi. Dam olish vaqti ish kuni davomidagi tanaffuslar, ish kuni(smena) oralig'idagi dam olish vaqti, haftalik uzluksiz dam olish, bayram kunlari, ta'tillar kabi turlarga bo'linadi.

Mehnat kodeksining 127-moddasiga ko'ra, xodimlarga dam olish va ovqatlanish uchun ish kuni(smena) davomida tanaffus beriladi va bu tanaffus ish vaqtiga kirmaydi.

Tanaffus, odatda, ish boshlangandan keyin uzog'i bilan to'rt soatdan keyin beriladi. Tanaffus muddati va uni berish vaqti ichki mehnat qoidalariga, smena grafiklarida yoki xodim bilan ish beruvchi o'rtasidagi kelishuvga binoan belgilanadi.

Ishlab chiqarish sharoitga ko'ra, tanaffus berish mumkin bo'lmagan ishlarda ish beruvchi tomonidan xodimlarga ovqatlanib olish uchun ish vaqti davomida 30 daqiqa muddat bilan belgilanadi. Bunday ishlar ro'yhati, ovqatlanish tartibi va joyi ichki mehnat tartibi qoidalarida belgilab qo'yiladi.

Barcha xodimlarga dam olish kunlari (har haftalik uzluksiz dam olish) beriladi.

Besh kunlik ish sharoitida xodimlarga haftada ikki kun dam olish kuni, olti kunlik ish haftasida esa bir dam olish kuni beriladi.

Yakshanba umumiy dam olish kuni hisoblanadi. Besh kunlik ish haftasida ikkinchi dam olish kuni muassasa, tashkilotning ichki mehnat qoidalariga binoan belgilanadi. Odatda, ikki dam olish kuni ketma-ket beriladi.

Ayrim xodimlarni dam olish kunlari ishga jalb qilishga ish beruvchining farmoyishi bo'yicha alohida hollarda jamoa shartnomasida belgilangan asoslar va tartibda yo'l qo'yiladi.

Amaldagi qonunchilikka binoan, bayram kunlari shonli voqealar yoki an'anaviy sanalarga bag'ishlanadigan kunlar bo'lib, umumiy qoidaga binoan, shu kunlari korxona, muassasa va tashkilotlarda ish bajarilmaydi.

Quyidagi kunlar bayram(ishlanmaydigan) kunlardir:

1 yanvar	– Yangi yil;
8 mart	– Xotin-qizlar kuni;
21 mart	– Navro'z bayrami;
9 may	– Xotira va qadrlash kuni;
1 sentyabr	– Mustaqillik kuni;
1 oktyabr	– O'qituvchi va murabbiylar kuni
8 dekabr	– Konstitutsiya kuni;
Ro'za hayit	– (Iyd al-Fitr) diniy bayramining birinchi kuni;
Qurbon hayit	– (Iyd al-Adha) diniy bayramining birinchi kuni.

Ta`tillar

MKning 133-moddasiga muvofiq, barcha xodimlarga, shu jumladan, o'rindoshlik bo'yicha ishlayotgan xodimlarga ham dam olish va ish qobiliyatini tiklash uchun ish (lavozimi) va ish haqi saqlangan yillik mehnat ta`tillari beriladi.

Qonunda yillik asosiy ta`tilning muddati kamida 15 ish kunidan iborat etib belgilangan.

Ayrim toifadagi xodimlarga ularning yoshi, sog'ligini hisobga olib, yillik uzaytirilgan ta`tillar beriladi. Chunonchi:

- 18 yoshga to'lmagan shaxslarga- 30 kalendar kun;
- ishlayotgan 1 va 2-guruh nogironlariga-30 kalendar kun.

Ma'lumki, mehnat qonunchiligida ayrim toifa xodimlar uchun qo'shimcha ta`tillar berish nazarda tutilgan va tegishli qonun hujjatlarida kafolatlangan.

MKning 136-moddasiga muvofiq, yillik qo'shimcha ta`tillar:

- mehnat sharoiti noqulay va o'ziga xos bo'lgan ishlarda band bo'lgan xodimlarga (137-modda);
- og'ir va noqulay tabiiy-iqlim sharoitida ish bajarayotgan xodimlarga (138-modda);
- mehnat to'g'risidagi qonunlar va boshqa normativ hujjatlarda, mehnat shartnomasining shartlarida nazarda tutilgan boshqa hollarda beriladi.

Mehnat kodeksining 137-moddasida mehnat sharoiti noqulay va o'ziga xos bo'lgan ishlarda band bo'lgan xodimlarga qo'shimcha ta`til berish ko'zda tutilgan. Bunday qo'shimcha ta`til, odatda, ish jarayonida sog'lig'iga fizikaviy, kimyoviy, biologik va boshqa ishlab chiqarish omillari zararli ta'sir etadigan xodimlarga noqulay mehnat sharoitida ishlagani uchun beriladi.

Barcha hollarda qonun hujjatlari bilan belgilangan ta`tillarni jamlashda ularning umumiy muddati 48 ish kunidan oshib ketmasligi kerak. Ta`tillar muddatini ishlagan vaqtga mutanosib ravishda hisoblab chiqarishda ularning muddati har bir to'liq ta`til yili bilan aniqlanadi. Bunda 15 kalendar kunga teng va undan ko'p bo'lgan kunlar bir oy deb jamlanadi, 15 kalendar kundan kami esa chiqarib tashlanadi.

Mehnat gigieanasi. Mehnat gigienasi – gigienaning mehnat jarayonlari va atrofdagi ishlab chiqarish muhitining ishchilar sog'lig'iga ta'sirini

o'rganadigan va qulay hamda sog'lom mehnat sharoitlari, yuksak ish qobiliyati, kasbga doir kasalliklar va odamning mehnat faoliyati bilan bog'liq boshqa zararli omillarning oldini olishni ta'minlaydigan gigiyenik normativlar va sanitariya tadbirlarini ishlab chiqadigan bo'limidir. Mehnat gigiyenasi –

mehnat sharoitlarining inson sogʻligiga va ish qobiliyatiga taʼsirini oʻrganadi, shuningdek, mehnat sharoitlarini sogʻlomlashtirish hamda ishlab chiqarishni yuksaltirishga yoʻnaltirilgan sanitariya-gigiyenik, havflarni oldini olish tadbirlarini ishlab chiqadi.

Mehnat sharoiti - bu mehnat jarayonida kishi sogʻligʻiga va ish qobiliyatiga taʼsir qiluvchi ishlab chiqarish va mehnat jarayoni omillari yigʻindisidir. Mehnat sharoitlari mehnat qilish jarayonini, yaʼni bajarilayotgan ishlarning jadalligini ish davomida kishi gavdasining holati, asablarning psixologik zoʻriqish darajasi, organizmdagi baʼzi organlar zoʻriqishini belgilovchi kishi harakatining характери va atrof-muhitning ahvoliga qarab aniqlanadi. Mehnat sharoitlarini shakllantiruvchi omillarni asosan, toʻrt guruhga ajratish mumkin.

Birinchi guruh omillar – atrof muhitning sanitariya – gigiena holati. Bularga havo harorati, atrof-muhitning tozaligi (toza, changlangan, boshqa zararli moddalar bilan ifloslangan va b.), yorugʻlik va shovqin darajasi va boshqalar kiradi.

Ikkinchi guruh omillarga–mehnat vositalari: ishlab chiqarishda foydalaniladigan mashina mexanizmlari, asbob-uskunalar va moslamalar kiradi.

Uchinchi guruh omillarga-tashkiliy tadbirlar, yaʼni ish va dam olish rejimini toʻgʻri tashkil etish, mehnat taqsimoti, mehnat intizomi kabilar kiradi.

Toʻrtinchi guruh omillar-odamlarning oʻzaro munosabatlari, ishchining ish joyi va mehnat natijalariga boʻlgan munosabatlari bilan bogʻliq ijtimoiy omillarni oʻz ichiga oladi. Mehnatni toʻgʻri tashkil etish kishi organizmiga ijobiy taʼsir etib, unda yengillik va kuch-quvvatni oshiradi. Inson fiziologiyasini oʻrganish esa normal ish rejimini tashkil qilishga, mehnat qobiliyatini oshirishga va turli ishlarni bajarayotganda ishchi qanday holatda boʻlishi zarurligini aniqlashga yordam beradi.

Psixik toliqish. Toliqish – insonning ish qobiliyatining vaqtincha pasaygan holati. U qizgʻin yoki uzoq davom etgan aqliy yoki jismoniy faoliyatdan soʻng rivojlanadi va unga charchash hissini sezish hamrohlik qiladi. I.M.Sechenovning toliqish haqida aytgan soʻzi oʻrinlidir: “Toliqqan mushaklar oʻzining ishlash qobiliyatini butkul tinch holatda boʻlishi bilan emas, balki boshqa mushaklar guruhining ishlashi bilan tiklaydi”. Mehnat sharoitlarini toʻgʻri tashkil etish mehnat qobiliyatini saqlagan holda ishchiga bajarayotgan ishidan qoniqish va zavq olish, koʻtarinki kayfiyat berib, ish sifatini taʼminlaydi.

Toliqish – uzoq vaqt jadal faoliyat natijasida paydo boʻladi va unda ishning miqdor va sifat koʻrsatkichlari pasayadi. Dam olgandan soʻng oʻtib ketadi. Toliqish organizmning qayta tiklanadigan fiziologik holatidir.

Lekin, ishlash qobiliyati kelgusi ish vaqtigacha tiklanmasa, toliqish yig'ilib boradi va o'ta toliqish holatiga o'tadi. Organizmning o'ta toliqish holati kelajakda kasalliklarning rivojlanishiga olib boradigan, organizmning yuqumli kasalliklarga qarshiligini pasaytiradigan, ishlash qobiliyatini pasaytirib yuboradigan holatdir. Ishlab chiqarishda toliqish va o'ta toliqish jarohatlarning ko'payishiga sabab bo'lishi mumkin. Toliqish tez va sekin-asta kechishi mumkin. Birinchisi og'ir va jadal jismoniy ishlarda kuzatiladi. Bu toliqish tez o'tib ketadi. Sekin-asta toliqish, ayniqsa aqliy mehnatdan toliqish uzoq muddatga davom etadi. (shuning uchun talabalarga 3 oy ta'til va o'qituvchilarga 48 ish kuni hisobidan ta'til beriladi). Toliqishning jismoniy va aqliy mehnat turlaridagi fiziologik ko'rinishi bir-biriga o'xshash va bog'liqdir. Masalan, og'ir jismoniy mehnatdan toliqqanda aqliy mehnat mahsuldorligi pasayadi va aksincha aqliy mehnatdan toliqqanda, jismoniy ishlash qobiliyati ham pasayadi. Aqliy toliqishda diqqatning pasayishi, eslash va fikrlash qobiliyatining sustlashishi va harakatlarning noaniqligi kuzatiladi

Toliqish psixofiziologik ta'sir etish xususiyatiga qarab jismoniy va psixologik turlarga bo'linadi. Jismoniy (statistik va dinamik) zo'riqish – og'ir yukni olib o'tish, inson jismoniy holatining buzilishi, inson tana a'zolari-ning katta bosim ostida bo'lishi va boshqalar. Gipodinamiya (sust harakatlanish) – harakat faolligining cheklanishi, muskullar qisqarishi kuchining pasayishi natijasida organizm funksiyalarining buzilishi (tayanch-harakat a'zolari, qon aylanish, nafas olish va ovqat hazm qilish tizimlarida). Psixologik zo'riqish – aqliy faoliyatni keragidan ortiq ishlatish, hishayajonning ortib ketishidir.

Kishi mehnat faoliyatining asosiy ko'rsatkichi ishlash qobiliyatidir. Ishlash qobiliyati kishining ma'lum vaqt ichida miqdor va sifat bilan belgilanadigan faoliyat ko'rsata olish imkoniyatidir. Mehnat faoliyati davomida organizmning ishlash qobiliyati o'zgarib turadi. Ish kuni davomida ishlash qobiliyati o'zgarishi bir necha fazalarga ega bo'ladi:

- ishlash qobiliyatining orta borish fazasi. Bu faza mehnat xarakteriga va odamning shaxsiy xususiyatlariga qarab bir necha minutdan 1,5 soatgacha, aqliy, ijodiy mehnatda esa - 2.-2,5 soatgacha davom etadi;
- ishlash qobiliyatining yuqori barqarorlik fazasi. Bu faza nisbatan barqarorlik bilan yuqori mehnat ko'rsatkichlariga erishishda harakterlanadi. Bu faza ishning og'irligi va jadalligiga qarab 2-2,5 soat va undan ko'p davom etadi;
- ishlash qobiliyatining pasayish fazasi. Bu faza charchash hissiyoti bilan kechadigan inson organizmi funksional imkoniyatlarining pasayish; ishlash qobiliyati dinamikasi tushlikdan so'ng yana qaytariladi. Bunda

ishlash qobiliyatining orta borish fazasi tezroq kechadi, yuqori barqarorlik fazasi esa unchalik yuqori emas va qisqarok bo'ladi. Smenaning ikkinchi yarmida ishlash qobiliyatining pasayishi charchash hisobiga tezroq kechadi.

Kishi aqliy mehnat bilan shug'ullanganda asabiy-hissiy kuchlanish paytida insonning vegetativ tizimida qon bosimining ortishi, EKGdagi o'zgarishlar, o'pka ventilyasiyasining va kislorod talabining ortishi, tana haroratining ko'tarilishi kabi o'zgarishlar kuzatiladi. Aqliy mehnat tugagandan keyin charchoq jismoniy mehnatga nisbatan ancha vaqtgacha davom etadi. Texnik tizimlarni boshqarishda mutaxassis texnik tizimlarning componentlarini emas, balki odamlarni boshqaradi. Boshqaruv esa bevosita yoki bilvosita texnik vositalar va aloqa kanallari orqali olib boriladi. Bu kategoriyaga tashkilotchilar, turli idoralardagi rahbarlar, tegishli bilimga va malakaga ega bo'lgan, mas'ul qarorlar qabul qiladigan shaxslar kiradi. Ular na faqat boshqarilayotgan texnik tizimlarning va ularning komponentlari imkoniyatlarini, balki, qo'l ostidagi insonlarning imkoniyatlarini, kamchiliklari va xatto kayfiyatlarini ham bilishlari va hisobga olishlari kerak.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Mehnat psixologiyasi nimani o'rganadi?
2. Mehnatni tashkil etish masalalari nimalarni qamrab oladi?
3. Mehnat jarayonida relaksatsiyaning o'rni?
4. Mehnat rejimi haqida nimalarni bilib oldingiz?
5. Dam olish va tanaffuslar nima uchun kerak?
6. Ta'tillar va ularning davomiylik xususiyati?
7. Mehnat gigiyenasi nimalarni tashkil etadi?
8. Toliqish va uning xususiyatlarini izohlang.
9. Ishdagi psixik zo'riqish holatlarini grafikli organayzerlarda tahlil qiling.

6.2. Maxsus ta'lim asoslari

Tayanch iboralar: *Maxsus ta'lim, jismoniy og'ish, kognitiv og'ish, emotsional og'ish, xulq-atvoridagi og'ish, nogironlik, individual ta'lim rejasi, reabilitatsiya.*

Ta'lim ehtiyojlarining xilma-xillik omillaridan biri auditoriyada nogiron-talabalar bilan birga ularning sog'lom tengdoshlarini ham qo'shib o'qitish maqsadga muvofiqdir. Ushbu g'oya AQSHda 1970 yillarda boshlangan bo'lib, 1975 yil ta'lim to'g'risidagi qonunni kuchaytirish va 2004 yil bu qonunga yana bir bor o'zgartirishlar kiritildi. (Qo'shma shtatlar hukumati bosmaxonasi boshqarmasi, 2005). Kanadaning ba'zi hududlarida ushbu qonunning analogik qonuniyatlari amalga oshirildi. Qonuniyatlar har

qanday imkoniyati cheklangan talabalar, (jismoniy, kognitiv, emotsional va xulq-atvoridagi og‘ishda bo‘lgan talabalar), uchun mos keladigan ta’limni kafolatlaydi. Jumladan qonunlar imkoniyati cheklangan talabalar uchun ijtimoiy tayanch bo‘la oladigan sog‘lom tengdoshlari ijtimoiy xizmat ko‘rsatishlarini ta’minlashga va ular bilan individuallashtirilgan o‘quv rejasini tuzish uchun ma’lum ketma-ketlikni ta’minlab beradi.

Shu o‘zgarishlar natijasida, Amerika va Kanada talabalari maxsus ta’lim o‘qituvchi sifatida o‘qitilgan bo‘lmasa yoki imkoniyati chegaralangan odamlar bilan ishlashda biron tajribaga ega bo‘lmasa, bunda xech bo‘lmasa bir nechta talaba maxsus ta’lim extiyojiga va ko‘nikmalarni shakllantirish ehtiyojiga ega bo‘ladi. Auditoriyada o‘qituvchilar shunday qilib maxsus komanda bo‘lib, talabalarni albatta, yangi avalgi ikki avlod sharoitiga nisbatan o‘qishga diqqatini jalb etish va iloji boricha maktab hayotida qatnashish holatini boshqarishni taqazo etadi. Bu ko‘rsatkichlarni rejalashtirishda yangi muammolarni keltiradi (masalan, o‘qituvchi sifatida jismoniy shaxslar uchun rejalashtirish uchun vaqt topish) va ta’limda talabaning falsafiy masalalari (masalan, o‘quv dasturida haqiqatdan o‘qish zarur). Bu masalalar yana 5-bobda qaytariladi, bunda biz maxsus ta’lim talabiga ega bo‘lgan talabalarni muhokama qilamiz.

Zamonaviy auditoriyalarni xilma-xilligi til yoki nogironligiga qarab chegaralanmaydi. Ko‘p o‘qituvchilar maktabgacha bo‘lgan talabalarni yoshi va yetukligi bo‘yicha ajratib, yangi ochiq rejalar va o‘qitishning shaxsiy va ommaviy strategiyasini yosh talablari bo‘yicha ishlab chiqdilar (bredekamp copple 1997). Muhim tarbiyaviy va falsafiy masalalarda, maktabgacha bo‘lgan ta’lim jamiyatga yordam olib keldi. Ayrim tanqidchilar maktabgacha bo‘lgan ta’lim va kunduzgi tarbiya dasturini oila bilan almashtirib qo‘ymaslikni ta’kidlab o‘tadilar. Boshqa o‘qituvchilar taxmin qilib, boshqalardan farqliroq maktabgacha bo‘lgan ta’limning ochiq emasligi va undagi katta o‘zgarishlarni o‘rganish mumkinligini va har xil darajadagi auditoriyalarda bo‘ladigan debatlardan to‘liq voz kechishi mumkin emasligini ta’kidlaydilar.

Ta’limdagi ma’suliyat

Hozirgi yillarda jamiyat va uning rahnamolari o‘qituvchilar va talabalardan ularning ishlarida masuliyatli bo‘lishlarini yanada ko‘proq kutishmoqda, buning ma’nosi shuki, maktablar va o‘qituvchilar o‘quv kursining maqsadi va dasturlarini amalga oshirishda javobgarlikni o‘z zimmalariga oladilar, talabalar esa, maxsus bilimlarni o‘zlashtirishda masuliyatni o‘z zimmalariga oladilar.

Yoʻnalish masuliyatiga qarab oʻqituvchidek boʻlishga qonuniy talablar oʻsadi. Xususan, Qoʻshma shtatlarda oʻqituvchilar xizmat koʻrsatishdan oldin avvalgiga qaraganda koʻproq fan sohasi va taʼlimga bogʻliq kurslarga ehtiyoj sezishgan. Ular yana avvalgiga qaraganda, koʻproq oʻqitish amaliyotiga ega boʻlishligi talab etilgan hamda fan sohasi va oʻqitish strategiyalari bilimlari boʻyicha bir va undan ortiq imtihonlarni topshirishgan. Bu talablarning maxsus jihatlari bir qancha hududlar oʻrtasida turlichadir, lekin umumiy yoʻnalish – bu koʻplab yuqori darajadagi talablarga ingliz tilida keng miqyosda gaplashuvchi mamlakatlarda mos kelishidir. Bu oʻzgarishlar oʻqituvchi boʻlishning shaxsiy tajribasini toʻplashida amalga oshirgan xatti-harakatlari va faollik darajasining taʼsiri muhim ahamiyatga ega.

Ommaviy maʼsuliyat tuman yoki viloyatlarda barcha talabalar topshirgan testlar, talabalarning keyingi oʻqishiga muhim natija koʻrsatuvchi yuqori darajadagi sinovdan oʻtkazishni qoʻllashga olib keldi (Furman va Elmor,

2004). Yuqori darajadagi testlar talabalarning kurs davomida olgan baholari-ga taʼsir qilishi mumkin yoki talabalarning oʻqishni bitirishlari yoki taʼlimni keyingi bosqichini davom ettirishlari mumkinligini aniqlaydi. Testlar koʻpincha insho va javoblari bilan tuzilgan savollar (koʻptanlovli savollar kabi) jamlan-

masidan iborat boʻladi hamda oʻqituvchilar nimani oʻqitishlari kerakligi boʻyicha tadqiqotlar oʻsgani kabi talabalar imtihonni yaxshi topshirishlarida oʻqituvchilarning qanday yordam bera olishlari muhimdir. Undan tashqari, yuqori darajadagi testlarni barcha talabalar uchun adolatiligi ustidagi ishlar olib borilmoqda. Umumiy taasurotga qaramasdan qobiliyatli va isteʼdodli talabalar albatta har doim ham munosabatlarda qovushimsiz, kasalmandroq va amalda tor darajada oʻz qiziqishlari bilan ovora boʻlmaydilar, balki koʻpincha uning qarama qarshisiga hos boʻladilar. Ular iqtisodiy va madaniy guruhlarda oʻz oʻrniga egadirlar. Bilim olishdagi oʻzlarining kuchlariga qaramasdan bunday talabalar agar oʻqituvchilar ularga oddiy oʻquv dasturlashdan ortiqroq vazifa bera olmasalar maktabda boʻshashib yurishlari kulgili. Oʻzlarining odatdagi darajadan yuqori koʻnikma yoki bilimlariga moslashuvchi boʻlmaganlaridan bunday qobiliyatli yoki isteʼdodli talabalar oʻquv muassasalaridan zerikadilar, hatto bu zerikish hulk- atvor muammolariga ham olib kelishi mumkin.

Maxsus taʼlimga muhtoj talabalar

Uchta shaxsning fikri

Birinchi shaxs: 1761-yilda olti yoshli Fillis Wheatley'e Gʻarbiy Afrikada qoʻlga olingan va mustamlaka Amerikaning Boston shahrida qullikka sotilgandi. Fillis 17 yoshga yetganida, oʻqish va yozishni oʻzi oʻrgangan va

she'riyatda sevgi va iste'dodini rivojlantirgan edi. Qizni sotib olgan egasi bir badavlat biznesmen bo'lib, u o'z obro'sini oshirish maqsadida Fillisning she'riy to'plamini sotadi. O'sha paytda ayrim odamlar fikr va tasavvurlarini she'rlarida qoldirishlari mumkinligiga Afrikaliklar ishonishardi, lekin afsuski noshirlardan qattiq qarshiliklarga duch kelgandilar. Fillisning she'rlarini eshitgan odamlar shubhalanardilar va hammasini soxta deb o'ylaydilar. Oxir-oqibat, o'z obro'sini saqlab qolish maqsadida, qizning egasi 18 taniqli hakamlar jumladan Massachusetts shtatining hokimi, Mustaqillik-Deklaratsiyasini yozganlardan biri – Jon Hancock, yosh ayolning ruhiy salohiyatini baholash uchun sud yig'ib chaqiradi. Astoydil ishi o'rganib chiqilgandan so'ng, hakamlar nihoyat Ms Wheatley'ni she'r yozishga qodir ekanligini qaror qiladi (Robinson, 1982).

Ikkinchi shaxs: O'tgan asrda yashagan Helen Keller ismli bir talaba, go'daklik paytida kasallik natijasida ko'rish qobiliyatini yo'qotgan. Bu baxtsizlikka qaramay, Helen repetitor bilan muloqotda bo'la oladigan, ya'ni qo'l bilan imo-ishora qilib gaplasha oladigan tilni kashf qiladi, so'ng tez orada ham fransuz, ham lotin tillarini o'rgatadigan Brayl alifbosi yordamida o'qishga o'rgatadi. 10 yoshida u qisqa hikoya yozib chop etadi. Biroq Ms Wheatley kabi, Ms Keller ham qobiliyatlari haqida shubhalarga duch keladi. Taniqli murabbiylar Kellerni boshqalarning asarlaridan ko'chirilganligi, tushunmasdan yozilganlikda ayblaydi (Keller 1954; Bogdan, 2006). Oxir-oqibat, Wheatley kabi, bir sud hakami vakillari, o'sha davrning nogironlik bo'yicha yetuk mutaxassisleri yig'ilganda, Ms Keller oxir oqibatda yozganlari'ni nashr qilishga qodir ekanligi bilan nihoyasiga keldi. Sud hakamlari, Helen haqiqatdan ham ko'zlari ojiz bo'lsa ham yoza olishiga amin bo'ldilar. (beshta sudyadan to'rttasi).

Uchinchi shaxs: 1978-yilda, nutqi cheklangan, tovush tartibsiz portlashlari va har zamonda aks-sadoli iboralar chiqaradigan Sue Rubin nomli bir nogiron qiz tug'ilgandi. U autism kasalligiga uchragan bo'lib, chuqur zaif bo'lishi taxmin qilingandi. Onasi boshchiligidagi qo'llab-quvvatlovchilar yordamida, oxir-oqibat Suega yordam bergan holda klaviaturada kitritishni o'rgandi. U taxminan 13 yoshida maktabga bora olgan va samarali muloqot qilishni o'rgana olgandi. O'shandan beri u konferensiyalarda autism haqida ko'p taqdimotlar qildi va yaqinda autism haqida Autism: Yakka shaxsning afsonasi deb nomlangan kitobini taqdim qildi (Bogdan, va boshq, 2005.).

Nogironlarni qo'llab-quvvatlash: qonun va uning oqibatlari:

1970 yildan beri siyosiy va ijtimoiy munosabatlar nuqsoni bor odamlar bilan birgalikda keng ommaviylashayotgan “muntazam” deb nomlangan

faoliyatlar harakati o'sib bormoqda. Amerika Qo'shma Shtatlarida, bu vaqt davomida kuchga kirgan Federal qonun hujjatlarida aniq o'zgarish tasvirlangan edi. Qonunning qisman o'zgarishi nogironlarni rag'batlantirgan. Uchta asosiy qonun nogironlarning xususan nogiron talabalar va talabalarning huquqlarini kafolatlash sifatida qabul qilindi.

Reabilitatsiya qonuni 1973 yil, bo'lim 504

Ushbu qonun, aytilgan qonunning birinchisi bo'lib, u Federal fondan (PL 93-112, 1973) pul olish uchun nogiron shaxslarni dasturga yoki faoliyatga kiritilganligini ta'minlaydi. Ushbu qonun ta'lim uchun maxsus mo'ljallangan bo'lmasada, amalda u ba'zi qo'shimcha o'quv faoliyati (katta talabalar uchun) va ayrim talaba parvarishlash yoki maktabdan keyin g'amxo'rlik qilish dasturlari (kicikroq talabalar) huquqlarini himoya qiladigan qonundir. Agar shu dasturlar har biri Federal fondan pul olsa, dasturlar nogiron talabalarni yoki yoshlarni, jismoniy shaxslarning nogironlar uchun ko'rsatiladigan xizmatning oqilona yo'llarini topish kerak.

Amerikaliklarning nogironlik qonuni 1990 yil (yoki ADA)

Bu qonun, shuningdek, faqat reabilitatsiya qonuni Bo'lim 504 (PL 101-336, 1990) bo'lib, nogironlarni kamsitish taqiqlanadi. Amerikaning nogironlar dalolatnomasi barcha odamlarga amal qiladi (nafaqat talabalar uchun), u 504-bo'limga nisbatan ancha "kuchli"roqdir. Xususan, ADA barchani ish bilan ta'minlaydi, nafaqat Federal fondan, balki davlat muassasalarida, avtobuslar, internet va telefonlardan foydalanish huquqiga egadirlar.

Nogironlar ta'limi to'g'risidagi qonun (yoki IDEA)

Bu qonun ham 504-bo'limni, ham ADAdan ham ko'proq ta'limga yo'naltirilgan qonundir. U birinchi bo'lib 1975 yilda qabul qilingan va undan keyin bir necha marta tahrirdan o'tgan, eng so'nggisi 2004 yilda (PL 108-446, 2004) bo'lgan. Shu jumladan, oxirgi shaklida, tug'ilganidan to 21 yoshgacha bo'lgan tug'ma nogironlarga ta'lim olish kafolatlanadi. Umumiy birinchi ikki ta'siri o'qishga ta'sir qiladi, lekin oxirgi uchasi to'g'ridan- to'g'ri auditoriya o'qituvchilarining ishlariga ta'sir qiladi: • Bepul ta'lim: nogiron shaxs yoki nogironi bor oila ta'lim uchun pul to'lash kerak emas, u o'quv dasturini albatta o'rganishi kerak.

- Jarayonga asoslanib: nogironlik bilan shaxs o'rtasidagi kelishmovchiliklar duch kelsa va maktab yoki boshqa mutaxassislar bilan bo'lgan taqdirda, o'zi yoki nogiron shaxsning vakili, shu jumladan, partiyalar, barcha uchun adolatli va qulay bo'lgan kelishmovchiliklarni hal qilish uchun muolajalarni hal qilish kerak.
- Nogironlikka qaramay adolatli baholash: Testlar yoki boshqa baholash kabi ko'nikmalar, bitta qalamni ushlay ololmaslik, yoki savollarni ko'ra olmaslik, eshita olmaslik, tushunish yoki og'zaki nutqini

rivojlantira olmaslik, tez ishlay olmaslik kabilarni o'z ichiga oladi. Baholash protseduralari bu farqlar uchun ruxsat berilgandagina o'zgartirilishi kerak. Ushbu qonun-qoida o'qituvchilar tomonidan amalga oshiriladi va baholashda maktabning "yuqori qoziq" sinov dasturlari ham amal qiladi.

- "Kam cheklovchi muhit" ta'limi: nuqsoni borlar uchun ta'lim sohasida inkoniyatlarni yaratib beradi, qisqa muddatda ham uzoq muddatda ham, imkon qadar ta'lim imkoniyatlari bilan ta'minlaydi. Nogiron shaxs qisqa muddatda va uzoq muddatda ham, imkon qadar bir qancha ta'lim imkoniyatlari bilan ta'minlanishi kerak. Amalda bu talablar tez-tez emas umuman, muntazam auditoriyalarda talabalarga imkon qadar maktab faoliyatida so'zsiz ko'rinadi, degan ma'noni berdi.
- individuallashtirilgan o'quv dasturi: har bir nogironlik noyob ekanligini hisobga olib, ular uchun o'quv jarayoni rejalashtirilgan, shuningdek noyob yoki individual bo'lishi kerak. Amalda ushbu shartni boshqa mutaxassislar bilan individual dasturlarini rejalashtirish auditoriya o'qituvchilari (o'qish mutaxassislar, psixologlar, yoki tibbiy xodimlar kabilar) bilan guruh sifatida birgalikda olib boriladi.

Ko'rib turganimizdek, bu qoidalar ham sabab, ham asosiy demokratik falsafiy ta'sirni yetkazib beradi. Qonun shuni ko'rsatib turibdiki, barcha shaxslar ta'lim jamiyatidan umumiy foydalanish imkoniyatiga ega bo'lishi kerak. O'qituvchilar keng nuqtai nazaridan bu falsafani va IDEA qonunini albatta, qo'llab-quvvatlashsada, boshqalari bu savolning yechimini auditoriyalarda uni qo'llash istiqbolini topadilar. Ba'zi bir nogironlar darsni buzishi, ba'zilari o'quv dasturini qamrab olishiga xalaqit beradi, yana bir misol, auditoriyadoshlar nogironlarni masxara qilishi mumkinligini ayrimlar so'raydilar.

Nogiron talabalar uchun o'qituvchilarning majburiyatlari

IDEA qonuni uchta yangi istiqbollarini yaratib o'qituvchilar ishini ta'sirlantiradi. Birinchisi nogiron talabalar uchun alohida isonchli va adolatli baholash mezonini taqdim qilish; ikkinchi "oziga xos cheklangan" ta'lim muhitini tashkillashtirish; va uchinchi bu nogiron talabalar uchun individual ta'lim rejalari yaratishdan iborat.

Alternativ baholash

Konteksda nogiron talabalarining baholanishi talabaning ham qanday kuchli shaxs ekanligini aniqlash, hamda maxsus ta'lim tayanchlarini hal qilish, har bir talaba haqida ma'lumot yig'ishni anglatadi

Eng kam cheklangan muhit

IDEA qonuni nogiron talabalarining kichik cheklangan muhiti(yoki LRE) ga chorlaydi, iloji boricha doimiy auditoriyada ta'lim dasturlari bilan jalb qilingan talabalarni aniqlab beradi. Bunday aniq birikma ta'lim

sharoiti va talabaning imkoniyatidan kelib chiqadi. Bilish qobiliyati sust bo'lgan bog'cha talabasi, ko'p vaqtini bog'cha xonasida o'tkazadi, bir o'zi o'ynaydi, lekin kerak bo'lganda o'qituvchisiga tayanadi. O'rta maktabda shunga o'xshash nogironlik bilan birinchi navbatda, sust o'qiydigan talabalar uchun mo'ljallangan auditoriyalar tayinlangan, lekin yana nogiron talabalar bilan birga, ayrim maktablar-keng faoliyatida ishtirok etadi. Har bir holda o'quv rejalarini o'zgartirish qanchalik qiyin ekanligi o'qituvchilarning hislaridagi farqda ko'rishi mumkin. Shu tarzda nogiron talaba butun vaqtini maxsus auditoriya xonasida o'tkazishi mumkin va bunday holatda o'quv rejasini tuzatishda muammo bo'lmaydi.

Eng kichik cheklangan muhit tushunchasi siyosati, agar siz uzoq vaqtdan beri o'qitib kelayotgan bo'lsangiz, siz nogiron talaba bilan auditoriyalarda uchrashasiz yoki siz masul bo'lgan ta'limda tegishli faoliyat olib borasiz. Bu talabalarning maxsus ta'lim ehtiyojlari ko'pincha "juda yumshoq" bo'ladi, degan ma'noni anglatadi. Statistik ma'lumotga ko'ra, maxsus ehtiyojlarni eng ko'p takrorlanib turadigan shakllari bu *o'rganayotgan nogironlardir*, bu maxsus jihatlarni o'rganishni va ayniqsa, o'qish jihatini pasayib borishidadir. Undan keyin *nutq faoliyati yaxshi bo'lmagan nogironlar*, bilimi umuman mavjud bo'lmagan nogironlar hamda diqqati *etishmasligida giperaktiv buzilishi*(DEHB) bo'lgan nogironlar.

Individual o'quv reja

IDEA qonunining uchinchi bu o'qituvchilarni joriy o'quv yondashuvlar ta'siri, har yili har bir nogiron talaba uchun alohida individual ta'lim rejasini (yoki IEP) o'qituvchilar va boshqa o'quv xodimlari ishlab chiqishadi. Nogironning ehtiyojlarini, uning kuchini biladigan guruh, individual shaxslar guruhi tomonidan bu reja yaratilgan; kamida bir va undan ortiq auditoriya o'qituvchilari, nogironga maxsus ta'lim o'rgatadigan o'qituvchi, talabaning ota-onasi yoki vasiysini o'z ichiga oladi. Ba'zan, jamoa nogiron talabaning tabiatiga qarab, maktab boshqaruvchisini yoki boshqa maktablardan professional (a psixolog yoki shifokor kabi) mutaxassislarni o'z ichiga oladi. IEP ko'p ko'rinishlarda bo'lishi mumkin, bu har doim talabaning ijtimoiy yoki akademik ehtiyojlarini ifodalaydi. Bundan tashqari, kelgusi yil uchun ta'lim maqsadlarini va vazifalarni belgilaydi, maxsus xizmatlar ro'yxatini ko'rsatadi va yil oxirida qilgan ishlari baholanadi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Ta'limdagi muhtojlik deganda nimani tushunasiz?
2. Nogironlarni qo'llab-quvvatlash qanday amalga oshiriladi?
3. Zamonaviy auditoriyalarni xilma-xilligi nimalarga qarab chegaralanmaydi?
4. "Kam cheklovchi muhit" ta'limi nima?

5. Nogironlar Ta'limi to'g'risidagi qonunning ahamiyati?
6. Reabilitatsiya qonuni va uning amaliyligi haqida tushuncha bering?
7. Nogiron talabalarga o'qituvchilarning ma'suliyati qanday?
8. IDEA qonuni istiqbollari haqida nima bilasiz?

6.3. Talabalar motivatsiyasi.

Tayanch iboralar: *Axloqiy motivlar, motivatsiya, qiziqishlar, moyillik, rag'bat, atributsiya.*

Ba'zan motivatsiya (qiziqish, moyillik, rag'bat) to'g'risida talabaning o'zini tutishi, axloqini boshqaradigan ichki tuyg'u emas, balki uning tashqi axloqining ikkinchi bir ko'rinishi deb qarash foydali bo'lib tuyuladi. Bu biz I bobda so'z yuritgan ta'lim olish jarayoni to'g'risida o'ylash usuli sifatidagi bixeviorizm istiqboli ("ta'lim oluvchi talaba") bo'lib hisoblanadi. O'zining eng batafsil joriy shaklida bixeviorizm to'lig'icha inson axloqi to'g'risida bevosita ko'rish yoki eshitish mumkin bo'lgan narsalarga qaratilib, axloq tagida, yoki axloq deganda nimalar yotishi mumkinligi xususida bir qancha mulohazalarga ega. Gap rag'bat, moyillik (motivatsiya) haqida borar ekan, ushbu istiqbol talabalarning ichki tuyg'ulari yoki energiyasi orasidagi farqlarga, shuningdek ana shu tuyg'u yoki energiyani ifodalaydigan tashqi axloqqa kamroq e'tibor qaratishni anglatadi. Bu ikki yo'nalish bir xil, yoki deyarli bir xil deb hisoblanadi.

Ichki va tashqi jihatlarni qiyoslash sog'lom aqlga zid bo'lib ko'rinishi mumkin. Xo'sh, talaba qanday qilib sezgi yoki fikrsiz biron harakatni amalga oshirishi, uni ro'yobga chiqarishi mumkin? Ta'kidlaganimizdek, ayni ana shu savol moyillik, rag'batlantirishning muqobil modellariga olib kelib, ular ta'limning axloqiy emas, balki kognitiv nazariyalariga asoslangan. Ulardan ba'zilariga ana shu bobning quyiroq qismida izoh berib o'tamiz. Shunday bo'lsa ham, bu ishga kirishishdan avval, biz motivlashtirishga (moyillik, rag'batlantirish) bixevioristik qarash istiqbollari, ustuvor jihatlarni ko'rib chiqishni tavsiya etamiz.

Ba'zan shart-sharoitlar ichki rag'batlantirish va tashqi axloqni farqlash borasidagi fikrlar o'qituvchi imkoniyatlarini cheklab qo'yadilar. Albatta, o'qituvchi talabalarda muayyan tarzdagi moyillik, qiziqish paydo qilishning ko'plab modellarini ko'ra oladi. Ammo ta'lim tomonidan qo'yiladigan ko'p sonli talablar axloq, o'zini tutish nimani anglatishini aniqlash uchun kerakli vaqtni cheklab qo'yishlari mumkin. Agar talaba munozaralar davomida ko'p savol bersa, masalan, bu uning chindan ham materialga qiziqishni bildiradimi yoki u shunchaki auditoriyadoshlari va o'qituvchi oldida o'zini aqlli qilib ko'rsatmoqchimi? Talabalar ko'p bo'lgan guruhda

ishlar dasturi ancha qizg'in bo'lib, bu yerda o'qituvchining ana shu imkoniyatlarni hal qilish uchun vaqti bemalol bo'lishi mumkin emas. Boshqa hollarda esa ushbu muammo vaqt tanqisligi sababli emas, balki talaba bilan muloqot qilish qiyinchiliklari tufayli cheklanib qolishi mumkin. Ingliz tilini o'rganish davrida og'zaki shablonlardan foydalanadigan, o'qituvchi bilan tanish bo'lmagan madaniy jamoaga oid, yoki talabaning umumiy til mahoratini cheklab qo'ygan nogiron talabani misol tariqasida ko'rib chiqaylik. Ushbu hollarda talabchan talabaning ichki ehtiyoj va xohishlari ko'proq vaqt va kuch talab qilishi mumkin. Bu kabi talabalarga qo'shimcha vaqt va kuch kerakligi muqarrar, ammo o'qituvchi ana shu ish bilan mashg'ul bo'lgan paytida talabalarning konstruktiv yo'nalishlardagi axloqiga ta'sir ko'rsatish ham muhim o'rin tutadi. Y'ni moyillik, intilishni rivojlantirishda bixevioristik yondashuvlar yordam bera oladi.

Javobni mustahkamlash rag'batlantirish usuli sifatida

Moyillik, rag'bat uyg'otishga axloqiy nuqtayi nazarning eng keng tarqalgan varianti javobni mustahkamlash nazariyasi bo'lib, bu usul biz 1 bobda so'z yuritgan B. F. Skinner (1938,1957) nomi bilan bog'liq ("Ta'lim jarayoni"). Ushbu bobda e'tibor axloqiy ta'lim berishga qaratilgan bo'lib, biroq xuddi shu javobgar model moyillik hosil qilish, rag'batlantirish hisobiga o'zgartirilishi ham mumkin. Javobgar modelda, buni yodga tushirishingiz mumkin, axloq o'rganish (quyida "javobgar") chastota yoki ehtimoliyligiga ko'ra kuchayib borib, shuning uchun uning bajarilishiga erishish mumkin bo'ladi. Bu modelni moyillik uyg'otish nuqtayi nazaridan anglash uchun, unga javob ehtimoli tariqasida hamda moyillikni kuchaytirish to'g'risida o'ylash kerak. Masalan, tasavvur qiling, talaba javobgar sharti asosida ta'lim olib, auditoriyada munozara davomida savollarga javob berib ishtirok etadi: talaba talabani har gal savolga javob berganida (javobgar), rag'batlantiradi (kuchaytiradi). Ushbu vaziyatni mulohaza qilishga qo'shimcha ravishda, siz moyillikni axloqiy ta'lim sifatida, istak-xohish paydo qilish nuqtayi nazaridan ham: talabaning o'qituvchini savollariga javob berish ehtimolini (motivatsiya, moyillik paydo qilishi natijasida) o'qituvchi maqtovi (rag'bat, motivator) sababli kuchayadi-deb o'ylashingiz mumkin.

Javobni mustahkamlash (закрепление)dagi ko'pgina tushunchalar, aslida, motivatsion (rag'batlantiruvchi)atama bo'lib keladi. Yana bir, misol, **chidamlilik** tushunchasi bo'lib, 1 bobda unga axloqiy ta'lim moyilligi, o'qish tugaganidan so'ng bilimni mustahkamlanishi ro'y bermaydigan ehtimoliylik sifatida izoh beriladi, yoki, hech bo'lmasa, o'qish sifati, samarasining avvalgi o'qish jarayoniga nisbatan tushib ketishini bildiradi. Unumdorlik chastotasining (miqdorining) kamayishini moyillik, rag'bat-

ning pasayishi, shu bilan birga kuchaytirish olinishini esa rag'bat vositasini yo'qotish deb qarash mumkin.

Moyillik uyg'otishga oid axloqiy istiqbollar to'g'risida ogohlantirish

Yuqorida aytib o'tganimizdek, moyillik uyg'otishning bixevioristik istiqbollari haqiqatan ham auditoriyadagi ro'y beradigan voqelikni aks ettiradi: ba'zan o'qituvchining vaqti yetmay, shu sababli ular aksariyat hollarda e'tiborini talabalarning tegishli tashqi axloqi, o'zini tutishiga qaratishiga to'g'ri keladi. Biroq, bu nuqtayi nazarni so'zsiz qabul qilish to'g'ri emasligi haqida ogohlantiradi. Talabalarning muayyan axloqini har doim ham bir xil baholash mumkin emasligi ayon: O'qituvchi uchun bir moyillik alomati bo'lib tuyulgan narsa aslida talaba uchun boshqa bir qarash, rag'bat alomati bo'lishi ham mumkin (DeGrandpre, 2000). Talaba o'qituvchidan ko'z uzmay qarab turgan bo'lsa, bu uning bilimga chanqoqligi, ilm olishga moyilligini anglatadimi, yoki uning shunchaki xayol surayotganinimi? Agar talaba o'qituvchiga emas, chekkaga qarab o'tirsa, o'qituvchi esa shu vaqt so'zlayotgan bo'lsa, bu ustozga nisbatan hurmatsizlikni bildiradi. Yoki talaba yaxshi tarbiya ko'rgan oiladan bo'lib, uning o'qituvchi ko'ziga tik boqmasligi aslida bevosita ko'zlar to'qnashuviga nisbatan ko'proq hurmatini anglatar?

Bixevioristik istiqbollarga, shu jumladan javobgar mustahkamlashga doir yana bir muammo shuki, u o'qituvchilarning talabalar xohishi va qarashlarini hisobga olmay, ular nomidan tanlovni amalga oshirib, "yakkahokimlik" rolini o'ynashga majbur qiladi (Kohn, 1996). Ushbu qarashga muvofiq, tashqi axloq va «ichki» moyilliklar o'rtasidagi farqning ifodasi faqat o'qituvchi uchun motiv va uning axloqiy ifodasini ekvivalenti sifatida tanlab olinganligi uchun yo'qolib ketmaydi. Talabalar, odatda, o'zlari nimani istashlarini yoki ularning xohish-istaklari hamisha ham o'qituvchi kuchaytirmoqchi yoki aksincha, rad etmoqchi bo'lgan narsaga muvofiq kelmasligini biladilar. Bu, yangi ko'rinishdagi biz 1-bobda muhokama qilgan ichki moyillik (motivatsiya)ning tashqi moyillik bilan qiyosiy tahlilidir. Sof axloqiy hisoblangan yondashuvlarda ta'kidlanishicha, talabalarni o'zlari uchun kuchli rag'batlantirish, moyil qilish uchun yetarli darajada sezgirlik yetishmasligi asoslahadi.

Demak tashqaridan qo'llab-quvvatlangan vaqt va usullar foydali va samarali hisoblanadi. Tashqi rag'batlar yaxlit tarzda ichki motivatsiyani uyg'otishga xizmat qilganligi uchun undan foydalanganda aqlli tanlov va o'y-lab ko'rib yondoshish maqsadga muvofiqdir. (Desi, Koestner, & Ryan, 2001). Talabalarning motivlarini farqlarini o'rganishda ularning maqsadlari, qiziqishlari va maslaklarini tushuntirish sifatida amalga oshiriladi. Quyida talabalarning maqsadlarini o'rganishga qaratilgan nazariyani ko'rib

chiqamiz.

Motiv (moyillik) maqsad sifatida

Talabalarning o'zlashtirishdagi qo'llab-quvvatlash sifatidagi o'z oldiga qo'ygan maqsadlari xususiyatlariga ko'ra motivlari turlicha bo'ladi. Bu maqsadlar o'quv jarayoniga bilvosita ta'sir qiladi.

Muvaffaqiyatga eltuvchi maqsadlar

Xo'sh, talabalar bunga erishish uchun qanday maqsadlarni keltirganlar? Algebra fanida birga shug'ullanadigan uch kishi, deylik Mariyam, Sora va Lobar ismli qizlar. Mariyamning asosiy ish materialni o'rganish, shuningdek, u algebrani qiziqarli fan deb bilgani va keyingi kurslarda, hatto universitetda o'qishi uchun o'ziga asqotishi mumkinligi sababli imkon qadar uni o'rganishni shart deb hisoblaydi. Uning uchun mahorat, bilimga ega bo'lish bu maqsad, shu sababli u birinchi navbatda materialni o'qish yoki o'zlashtirishni xohlaydi. Sora esa, bevosita algebra fanining o'zi haqida kamroq bosh qotirib, ko'proq imtihonlar va kursda eng yaxshi baho olishni o'ylaydi. Uning uchun maqsad – unumdorlik bo'lib, shu sababli u birinchi navbatda muvaffaqiyat qozonishni istaydi, algebrani o'rganish uning uchun tengdoshlari va o'qituvchi ko'ziga yaxshi ko'rinish vositasi, xolos. Lobar o'zi tomonidan, avvalambor yomon yoki noxush baho olishdan qo'rqadi. U maqsadga intilishda maksimal samaradorlikka erishish yoki soliq to'lashdan bo'yin tovlash ham maqsad bo'lib, shu sababli Lobar aslida Mariyam kabi algebrani o'rganishga, yoki Sora kabi raqobat kurashida g'olib chiqishga mukkasidan ketgan emas; u shunchaki omadsizlikka chap berishni istaydi xolos.

Ta'kidlanishicha, mahorat, unumdorlik va soliq to'lashdan qochishning maqsadlari ko'pincha sof ko'rinishda emas, balki birgalikda tajribaga ega emasligidan dalolat beradi. Agar siz maktab ansamblida klarnet chalsangiz, shunchaki bu ishdan lazzatlanganingiz tufayli, shu bilan birga mahoratga intilganingiz sababli o'z mahoratingizni oshirishingiz mumkin. Mahorat maqsadlari, odatda, qo'l ostidagi materialni o'rganish bilan bog'liq bo'lib, bu ma'noda o'qituvchilarning ko'pincha talabalar uchun izlagan, istagan natijadan iborat bo'ladilar. Aytish mumkinki, bu ichki rag'bat (moyillik)ning bir shaklidir. Aniqlanishicha, mahoratli, yaxshiroq bo'lishga intilish kabi maqsadlar unumdorlik maqsadiga nisbatan talabaning o'qishga, fanga bo'lgan qiziqishini yaxshiroq saqlab, qo'llab-quvvatlaydi. Ta'lim maqsadiga bag'ishlangan bir tadqiqotda, masalan, kursdagi birinchi navbatda mahoratli bo'lishga intilgan talabalar jarayonga ko'proq qiziqish bildirish bilan cheklanmay, balki o'qishni rasman tugatgandan keyin xuddi shu mavzuda o'z ustida ishlashni davom

ettirganliklarini bildirishgan (Harackiewiczvab., 2002;. Wolters, 2004).

Unumdorlik maqsadlari, boshqa tarafdian, tashqi motivatsiyani (moyilikni) mavjudligini ham nazarda tutib, odatda, bu yo‘nalishning aralash samalarini namoyon etadi. Ijobiy samara shundaki, unumdorlikka intilgan talabalar, ko‘pincha, avvalo mahoratga intilgan talabalarga nisbatan yaxshiroq baho olish uchun ko‘proq harakat qiladilar. Auditoriyadagi ustunlik ham qisqa muddatli istiqbolda (yaqin muddatda) (shaxsiy vazifalar bilan) ham uzoq muddatli istiqbolda (diplom olganda umumiy o‘rtacha ball) yuzaga chiqadi. Biroq aslida talabalar foydalanish tavsiflariga material bilan tanishish maqsadida emas, balki bilim olishga, mahoratli bo‘lishga intilgan talabalar kabi chuqur va doimiy bilimga ega bo‘lishga intilib yondashadilar (Midgli, Kaplan va Midlton, 2001). Buning ehtimoliy sabablaridan biri, test natijalari kabi ijro choralari, ko‘pincha axborotni unchalik chuqur bilmagan tarzda eslab qolishni ham taqdirlab, bundan kelib chiqib, unumdorlikka intilgan talabalarni axborotga chuqur va pishiq ishlov berishga yo‘llaydi. Yana bir ehtimoliy sabab samaradorlikka e‘tibor qaratish, ya‘ni tengdoshlar orasida eng yaxshi (kuchli) sifatida e‘tirof yetilishdan iborat bo‘lib, bu yo‘nalish ular orasidagi raqobat muhitini rivojlantiradi. Yaxshi natijani ko‘zlagan talaba guruhdoshlariga ko‘maklashish va ulardan yordam olishdan manfaatdor bo‘lmay, bunday ixtiyoriy izolyasiya oqibatida talaba o‘z ta‘limini har tomonlama cheklab qo‘yadi.

Maqsadga erishishga bilvosita ta’sir qiladigan vositalar – maqsadning yopiqligi

Yuqorida aytib o‘tganimizdek, maqsadning etarli emasligi yoki yopiqligi o‘z mohiyatiga ko‘ra akademik yutuqlarga putur etkazadi. Ko‘pincha ular faoliyat maqsadlari raqobatbardoshligining qo‘shimcha-ortiqcha mahsuli bo‘lib keladilar (Urdan, 2004). Agar o‘qituvchi (ba‘zan kursdoshlar ham) guruhda eng yaxshi talaba bo‘lish maqsadiga juda katta e‘tibor qarat-salar va bunda materialning o‘zini o‘rganishga bo‘lgan qiziqish pasayib ketsa, talabalarning muvaffaqiyatga erishishi juda og‘ir va bu ularning qo‘lidan keladigan narsa emas deb o‘ylab qolishlari mumkin. Alternativa–shunchaki omadsizlikdan qochish, dono qaror bo‘lib, shuningdek nisbatan osonroq amalga oshiriladigan bo‘lib ko‘rinishi mumkin. Talaba bu qarorga kelganidan so‘ng, u ongli yoki ongsiz ravishda faqat boshqalarga ahmoqona ko‘rinmaslik, yoki o‘qituvchi bilan mojaro keltirib chiqarmaslik maqsadida zarur ishning faqat minimal darajadagi qismini bajarib borishi mumkin. Bu yo‘lda qanday qilib omadsizlikka chap berish, o‘z-o‘ziga erkinlik berish, atayin tanlangan harakat bo‘lib, bularning bari yutuqqa bo‘lgan imkoniyatlarni kamaytirib yuboradi. Talabalar qator yo‘nalishlarda mustaqil ravishda o‘zlariga maqsad belgilashlari, masalan, barcha qo‘shilayotgan

kuchga qo‘shimcha tarzda vazifa bajarilishini cho‘zishlari, yoki o‘z oldilariga o‘ta yuqori, bajarib bo‘lmaydigan maqsadlar qo‘yishlari ham mumkin.

Ijtimoiy maqsadlar

Aksariyat talabalar guruhdoshlari va o‘qituvchilar bilan yaxshi munosabatlarning zarurati va qadriga etadilar va ko‘pincha (hamisha bo‘lmasa ham) bu jihatdan ijobiy qo‘llab-quvvatlanishga ega bo‘ladilar. Ammo ijtimoiy munosabatlarning oqibatlarini murakkab bo‘lib, ular ba‘zan ta‘limdagi yutuqlarga qarshi ishlashi ham mumkin. Agar o‘qituvchi bilan o‘zaro munosabatlar muhim va yetarli darajada ijobiy ko‘rinishda bo‘lsa, talaba o‘zini vazifalar ustida ishlash qobiliyati, mehnatsevarligini ko‘rsatishga harakat qiladi (Dousonva McInemey, 2003). Biroq, aytish lozimki, bu samara mahoratga emas, ko‘proq unumdorlik xususiyatiga yaqinroq turadi; talaba birinchi navbatda boshqa odam uchun yaxshiroq ko‘rinish ustida boshi qotgan. Agar, boshqa tarafdin, talaba tengdoshlari bilan munosabatlari ustida qayg‘ursa, buning yutuqlarga ta‘siri talabaning bu kabi munosabatlarga rag‘bati hamda tengdoshlari munosabatiga bog‘liq. Tengdoshlari bilan shaxsan yaqinroq bo‘lishni istagan talaba do‘stidan yordam so‘rashi, hamkasblariga ko‘maklashishi mumkin bo‘lib, bu ancha yuqori yutuqlarga erishishga yordam beradi. Ammo ko‘nikma va bilimga ega bo‘lgan tengdoshlarda taassurot qoldirish maqsadida buning aksiga erishish ham mumkin: yuqorida aytganimizdek, unumdorlikka mo‘ljallanganlikning raqobat borasidagi ustuvor jihati talabani hamkorlikdan tiyib qo‘yishi, bu bilan bilvosita tarzda talabaning o‘qish imkoniyatlarini pasaytirib tashlashi mumkin. Tengdoshlarning imkoniyatlari va yutuqlari ham o‘z holicha o‘zgartirishlar kiritishi mumkin, biroq samaradorlik kontekstga bog‘liq ravishda turlanib boradi (Burke & Sass, 2006).

Ana shu murakkabliklarga qaramay, ijtimoiy munosabatlar ko‘pchilik talabalar tomonidan yuksak qadrlanib, o‘qituvchilar bundan kelib chiqib, ularni odatda osonlashtirishi, ularning kechishini kuzatib borishlari, hamda yutuqlarga erishish uchun ularning tegishli oqibatlarini kuzatib borishlari shart. Quyida aytilganidek, ko‘pgina vazifalar guruhlarida, ana shu guruhlarining naqadar o‘ylab jamlanganiga bog‘liq holda mahsuldor hal etilishi mumkin; ushbu bobda biz ana shunday guruhlar, masalan, guruh masalalarini tanlab olishda va har bir a‘zoning alohida hissasini e‘tirof etishda naqadar omadli bo‘lishlari mumkinligini muhokama qilamiz. Munosabatlar, ko‘pincha ta‘lim muassasasida yoki ijtimoiy ish loyihalarida bo‘lgani kabi shuningdek boshqa ta‘lim talabalari yoki kattalar ishtirokidagi chora-tadbirlar bilan qo‘llab-quvvatlanishi ham mumkin. Ular ba‘zan kattagina ijtimoiy qoniqish hissinin hosil qilishi, ba‘zan esa o‘quv rejasining joriy ehtiyojlari bilan bog‘liq bo‘lishlari mumkin (Butin, 2005).

Fikrimizcha ijtimoiy aloqa bog‘lagan aksariyat talabalar, doim o‘z tashabbuslaridan kelib chiqadilar va o‘zaro suhbatlashish va hamkorlik qilish uchun vaqt topa oladilar. O‘qituvchining ishi ana shu norasmiy aloqalarni, ayniqsa ular ta’limga halaqit qilmay, aksincha yordam bergan hollarda rag‘batlantirishdan iborat bo‘ladi.

Mahoratni shakllantiruvchi maqsadlar

Hatto unumdorlikni yo‘naltirish darajasi shunchaki guruhdoshlar mavjudligi sababli talimda muqarrar bo‘lib qolishi mumkin bo‘lganida ham talabalarni o‘qishga rag‘batlantirish vazifasini to‘laligicha unga yuklab bo‘lmaydi. O‘qituvchilar mahoratga intilish maqsadini turli usullar bilan qo‘llab-quvvatlashi kerak bo‘lib, mahoratga intilish, auditoriyadagilarning munozaraga moyil bo‘lishi, bahslashib turish auditoriyalarda ancha barqaror, mulohazali o‘rganish, o‘qishga rag‘batni paydo qiladi (Deymon, Butera, va Harackiewicz, 2006).

O‘qituvchilar qanday qilib bunga erisha oladilar? Bu kabi usullardan biri, mumkin bo‘lgan joyda, talabalarga o‘zi uchun muayyan masala yoki vazifalarni tanlash imkonini ko‘proq berish, chunki ularning tanlovi, avvalgi shaxsiy manfaatlarini yaxshiroq aks ettirib, bu ularning ichki jihatdan odatdagiga nisbatan yaxshiroq moyillikka ega ekanligini ko‘rsatadi. Ushbu strategiyani cheklab qo‘yish, talabalarning qiziqishlari hamda o‘quv rejasi-ning qo‘l ostidagi avvalgi mavzulari orasidagi ba’zi bog‘liqliklarni ko‘ra olmaydilar. Bu holda o‘qituvchiga talabalarning shaxsiy qiziqishlari va maqsadlari yo‘lida dolzarb mavzular va ko‘nikmalarini shakllantirishning qulay usullarini izlab topishi va ko‘rsatishi muhimdir. Masalan, talaba musiqaning eng so‘nggi yangiliklaridan xabardor deb faraz qilaylik. Bu qiziqish aslida quyidagi keng ko‘lamli maktab dasturidagi fanlar bilan bog‘liq:

- biologiya (quloq va eshitish fiziologiyasi tufayli)
- fizika yoki umumiy fan(musiqiy akustika xususiyatlari sababli)
- tarix(vaqt o‘tishi bilan musiqiy uslublarning o‘zgarishiga bog‘liq ravishda)
- ingliz tili(musiqiy matnlar va adabiy mavzular orasidagi bog‘liqlik tufayli)
- xorijiy tillar(madaniyatlar musiqasi va qo‘shiqlarini qiyoslash tufayli)

Mahoratga intilishni rag‘batlantirishning yana bir usuli –talabalarning yutuqlarini bir-biri bilan solishtirish emas, balki ular individual harakatlarini takomillashtirish, bu intilishlarni rag‘batlantirishdan iborat. Siz talabalarga unumdorlikni yaxshilashlari to‘g‘risida qo‘shimcha batafsil axborot berish orqali yoki o‘zaro raqobatlashmay, aksincha, muayyan loyiha va vazifalar ustida birgalikda ishlashni tashkil etish bilan ana shu yo‘nalishdagi intilishlarni rag‘batlantirishingiz mumkin.

Motivlar qiziqish (manfaat) sifatida

Keltirilgan maqsad turlariga qo‘shimcha sifatida talabalarning mavzuga bo‘lgan qiziqishlari darajasini belgilash muhim. Faraz qilaylik, o‘rta maktabda o‘qiydigan ikki auditoriyadosh, Farxod va Jasur, har ikkalasi kimyo bilan, aniqrog‘i kimyoviy tenglamalarni muvozanatlash (echish) bilan shug‘ullanadilar. Farxod moddiy **qo‘zg‘atuvchini** topib, o‘zini uni o‘rganishga majbur qilishi shart; natijada u asosiy materialni bilish va bazaviy darajadagi vazifalarni bajarish uchun zarur bo‘lgan vaqtnigina sarflaydi. Jasur boshqa tomondan, kimyoviy tenglamalarni muvozanatlash bilan bog‘liq muammolarga duch keldi. U masalalarni o‘ziga jalb qiladigan topishmoqqa o‘xshatadi; u har bir masalani yechish bilan cheklanmay, balki muammolarni hal qilish jarayonida ularni bir-biri bilan qiyoslaydi.

Farxodning ta‘limi olishi (o‘qishi) ko‘proq Jasurga qiyoslash, unga tenglashishga asoslangan bo‘lsa, Jasurning ta‘lim olishi esa asosan qiziqishga tayanadi. Misol tariqasida aytish lozimki, talabalar qiziqish bilan o‘qiganlarida, ular o‘zlarini majbur qilib o‘qiganlariga nisbatan bu mavzuga ko‘proq vaqt ajratishga moyil bo‘ladilar (Hidi& Renninger, 2006). Bu mulohazaga ajablanmasa ham bo‘ladi, chunki qiziqish ichki kuch-quvvatni ichki motivatsiyalashning yana bir jihatini tashkil etadi. O‘zini majbur qilish va qiziqish o‘rtasidagi farq ko‘p hollarda sun‘iy bo‘lib, ikki motiv ko‘pincha birga keladi yoki talabalarning shaxsiy tajribasida rivojlanadi. Ko‘pchilik hollarda ko‘nikmaga ega bo‘lish maqsadida ishlagan paytimizni yodga oladigan bo‘lsak biz qiziqarli ishdan zavq olar edik. Ammo bu ham o‘rganish, o‘qish uchun muayyan kuch sarflashni talab etadi. Shu sababli o‘qituvchilarning vazifasi, talabalar qiziqishlariga tayanish va uni imkon qadar ko‘proq rag‘batlantirish bo‘lib, talab etilgan kuchni oqilona chegaralarda saqlab qolishdan iborat.

Vaziyatga bog‘liq qiziqishlarni shaxsiy qiziqishlar bilan solishtirish

Talabalarning qiziqishlari chuqur yoki sayoz bo‘lganligiga ko‘ra farqlanadi. Vaziyatga bog‘liq qiziqishlar deb bevosita vaziyatning vaqtga bog‘liq xususiyatlari tufayli kelib chiqqan qiziqishlarga aytiladi. G‘ayri oddiy e‘tiborga molik narsalar, tovushlar yoki so‘zlar vaziyatga bog‘liq qiziqishni keltirib chiqarishi mumkin. O‘qituvchi diaproektorda qiziqarli film (tasvir) ko‘rsatishi, qisqa muddat davomida jozibali musiqa chalishi yoki to‘satdan kutilmagan sharh qilib berishi mumkin. Nisbatan yuqori darajali qiyinlikdadi mavhum otlar, g‘ayrioddiy va kutilmagan mavzularning ilk marotaba muhokama qilinishi jiddiy qiziqishlarni paydo qilishi mumkin. Shaxsiy qiziqishlar talabaning nisbatan doimiy qiziqishlari bo‘lib, odatda, turli vaziyatlarda o‘z aksini topib, ifodalanadilar. Xonada talaba muayyan mavzular, harakatlar yoki darsga nisbatan shaxsiy qiziqishga ega

bo'lishi (yoki ega bo'lmasligi) mumkin. Auditoriyadan tashqarida, u ko'pincha o'qish bilan bog'liq bo'lmagan faoliyatida shaxsiy qiziqishiga (masalan, sport, musiqa) ega bo'lishi mumkin. O'qishga bog'liq bo'lmagan manfaatlar ba'zan o'qishga oid qiziqishlar bilan ziddiyatga kirishishi mumkin: bu eng sevimli fanni o'rganishdan ko'ra do'stingiz bilan savdo markaziga borib kelish qiziqroq tuyuladi.

Shaxsiy qiziqishning ustun jihatlari

Umuman olganda, ta'lim mavzusi yoki faoliyatda shaxsiy qiziqish, odatda, mavzu yoki faoliyatga oid yutuqlar bilan o'zgartiriladi, tuzatiladi (farqlanadi). Faraz qilganingizdek, haqiqatan ham fanga, qiziqqan talaba, ta'limda puxtaroq o'ylangan strategiyalarni qo'llash, bundan zavqlanish maqsadida mavzu yoki faoliyatga e'tiborini nisbatan to'liq jamlab ish olib boradi. (Xidi, 2001; Hidi & Renninger, 2006). Bunday talaba kattaroq yutuq va natijalarga erishishi ham ajablanarli hol emas! Biroq, ushbu vosita xususidagi ikki ma'nolilikka ham e'tibor qaratish lozim: ko'pincha shaxsiy qiziqish oliy natijalarga eltadimi, yoki oliy yutuqlar shaxsiy qiziqishni paydo qiladimi, buni anglash ancha qiyin. Ularni saralash bilan bog'liq tadqiqotlarning ko'rsatishicha, har holda ta'sirning ma'lum qismi qiziqishdan yutuqqa tomon borishini ma'lum qildi; boshlang'ich kurs talabalari yangi mavzu bilan tanishish mumkin bo'lgan kitoblarni olganlarida, odatda, shunchaki yuqoridan belgilangan kitoblardan emas, ko'proq o'zlari tanlagan kitobdan bilim olishga intilganlar (Reynolds & Symons, 2001). Shunday qilib, qiziqish ta'limga etaklashi kerak bo'lib ko'rinadi. Biroq, bu xulosa bu fikrning teskarisini, ya'ni yutuq qiziqish uyg'otishi mumkinligini ham rad etmaydi.

Vaziyatga bog'liq rag'batlantiruvchi qiziqishlar

Agar talabaning mavzu yoki faoliyatga dastlabki shaxsiy qiziqishi kuchli bo'lmasa, o'qituvchi boshlang'ich vaziyatga bog'liq qiziqishni rag'batlantirish muammosiga duch kelib, u boshlang'ich qiziqishi borgan sari doimiy va shaxsiy ko'rinish olib boradi deb umid qilishi mumkin. Buni hal qilish bilan bog'liq bir qator strategiyalar mavjud:

- bu vaqt-vaqti bilan izohlar va auditoriya ishida kutilmagan syurprizlarni qo'llashga yordam beradi: talabalarga haqiqat bo'lgan, ammo mantiqsizligi bilan ajralib turadigan faktlardan misol qilib keltiring, masalan, talabalar kutganidan boshqacha natija beradigan ilmiy tajriba namoyish etish (Guthrie, Wigfield, & Humenick, 2006).
- bu shuningdek yangi materialni talabalarning, hatto ilm va maktab bilan bevosita bog'liq bo'lmagan avvalgi tajribasi bilan bog'lash imkonini beradi. Gravitatsiya va tezlashish tushunchalarini, masalan, softbol o'yinida tashlangan to'p har gal mo'ljalga tekkanini misol qilib kelti-

rish mumkin. Agar bu bog‘liqlik softbolga qiziqadigan talaba tomonidan ko‘rsatilgan bo‘lsa, bu tushuncha darsni yana ham qiziqroq qiladi.

Bu talabalarni yangi materialga faolroq munosabat bildirishga rag‘batlantiradi. Material to‘g‘risida birgalikda so‘zlash imkoniga ega bo‘lgan talabalar, o‘z aloqalarini shaxsiy qiziqish darajasiga ko‘tarishlari mumkin

- qiziqishlar va ijtimoiy o‘zaro hamkorlik shuningdek o‘z-o‘zicha ularning shaxsiy, ijtimoiy manfaatlari bilan bog‘lash imkoniyatini beradi.

Ogohlantirish:

U yoki bu usul bilan yangi materialga talabalar e‘tiborini jalb qilish qanchalik muhim bo‘lmasin, noo‘rin misol keltirish kabi xato qilib, tasodifiy tarzda ularni adashtirish yoki diqqatini yangi materialni o‘zlashtirishdan chalg‘itish ham mumkin (Gamer, i dr, 1992;. Xarp &Mayer, 1998). Chalg‘itish bir qator usullarni o‘z ichiga olib, shular qatorida quyidagilarni sanab o‘tish mumkin:

- auditoriyada atayin hazillashganlar
- bezakli surat va illyustratsiyalarni qo‘llash
- yozma yoki og‘zaki tushuntirishlarga qiziqarli axborot bitlarini qo‘shib qo‘yish

Usullar to‘g‘ri tanlanganida, bu odimlar, haqiqatda ham, yangi mavzuga talabalar qiziqishini paydo qilishlari mumkin. Ammo agar ular aslida qo‘l ostidagi mavzuga oid bo‘lmasa, tushunmovchiliklar paydo qilishi, yoki boshqa talabalarga e‘tiborni asosiy materialga qaratishlariga halal berishi mumkin. Aksariyat boshqa ta‘lim jarayonlarida bo‘lgani kabi, talabalarning chalg‘ishga moyilligi bilan bog‘liq ular orasida individual farqlar mavjud bo‘lib, bu xususiyati bilan ajralib turadigan, ammo kurashadigan talabalar muvaffaqiyatli talabalarga nisbatan xayolparastlikka ko‘proq moyil bo‘lib, ko‘pincha tushunmovchiliklar keltirib chiqaradilar (Sanchez& Wiley, 2006). Oxir-oqibatda eng yaxshi maslahat, ehtimol, vaziyatga bog‘liq manfaatga qiziqish uyg‘otish bo‘lib, bu maqsadda strategiyalardan foydalanish, ammo talabalarning javoblarini imkon qadar muntazam ravishda va haqqoniy baholab borish talab etiladi.

Atributsiya bilan bog‘liq motivlar

Atributsiya yutuq (muvaffaqiyat) yoki omadsizlik sabablari haqidagi tasavvurlardan iborat. Faraz qilaylik, test bo‘yicha past baho oldingiz. Xo‘sh, quyi baho olishga nima sabab bo‘ldi ekan? Turli izohlar keltirish bilan bu omadsizlikning har xil sabablarini sanab o‘tish mumkin. Balki siz zo‘r berib dars qilmagan bo‘lsangiz kerak; balki sinovning o‘zi og‘ir bo‘lgandir; balki shunchaki omadingiz kelmagandir; balki etarli darajada aqlli emasdirsiz. Har bir izoh omadsizlikni boshqa bir omilga yo‘yadi. Berilgan tushuntirishlar haqiqatni aniq aks ettirishi, yoki aks ettirmasligi

ham mumkin. Shunisi muhimki, atributsiyalar yutuq yoki omadsizlik manbalari yoki sabablari borasidagi shaxsiy fikr-mulohazalarni aks ettiradi. O'z holicha, odatda, ular moyillik hosil qilishga turli usullar yordamida ta'sir ko'rsatadilar (Weiner, 2005).

Lokus, barqarorlik va boshqaruvchanlik

Atributsiyalar uch asosiy yo'nalishda farqlanadilar: lokus, barqarorlik va boshqaruvchanlik. Atributsiya **lokusi** muvaffaqiyat yoki omadsizlik manbaining joylashish joyini (obrazli qilib aytganda) bildiradi. Agar siz imkoniyatlaringiz bo'yicha testni yuqori baholasangiz, u holda lokus ichki hisoblanadi; agar siz testning oddiy savollariga belgi qo'ysangiz, lokus tashqi deb aytiladi.

Atributsiya **barqarorligi** uning nisbiy doimiyliги deb hisoblanadi. Agar imkoniyatlaringizga belgi qo'ysangiz, muvaffaqiyat manbai nisbatan barqaror, mustahkam sifatga erishishga qobiliyatingiz bor. Agar siz o'qishga sarflagan kuchni qayd etib, uni yuqori baholasangiz, u holda muvaffaqiyat manbai – barqaror emas, kuch o'zgarishi mumkin va har gal yangidan ishlatilishi shart, aks holda u yo'qolib ketishi mumkin.

Atributsiyaning **boshqaruvchanligi** inson unga ta'sir ko'rsata oladigan bosqich (daraja) bo'lib hisoblanadi. Agar siz o'qish uchun sarflagan kuchingizni katta baholasangiz, bu holda muvaffaqiyat manbaini rostlash, muvofiqlashtirish mumkin va qancha o'qish kerakligini hal qilish bilan bu kuchga ta'sir ko'rsatishingiz ham mumkin. Ammo agar siz yutuqlaringizni shunchaki omaddan deb bilsangiz, demak, muvaffaqiyat manbaini umuman nazorat qilib bo'lmaydi va unga tasodifiy imkoniyat ta'sir qilishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda atributsiyalar talabalarning asosiy yo'nalishlaridagi akademik motivatsiyalariga (moyilliklariga) o'zaro birlashgan holda ta'sir ko'rsata olishi mumkin. Bu, odatda talaba ta'limga oid atributlar yordamida ichki va tashqi nazorat qilinadigan omillar orqali muayyan ta'lim strategiyalaridan foydalansa, bu unga muvaffaqiyatga erishishga yordamlashadi yoki u omadsizlikka uchraydi. (Dweck, 2000). Muvaffaqiyatlarni ichki, ammo barqaror va boshqaruvchan omillar bilan bog'lash (masalan imkoniyatlar) bo'lg'usi muvaffaqit istiqbollariга ishonch ruhini paydo qilishi ("Men doim ishni yaxshi bajaraman"), ammo xatolarni to'g'rilashga nisbatan esa befarqlikni keltirib chiqarishi (Dweck, 2006), hatto talaba odatiy darajada ishtirok eta olmasa, unda pessimizm (ishonchsizlik) ruhini tug'dirishi ("balki men o'zim o'ylagan darajada aqlli emasman") ham mumkin. Ta'limga rag'bat paydo qilishda, ular barqaror yoki nobarqarorligidan qat'iy nazar, tashqi omillar bilan bog'liq atributsiyalarni muhim deb aytish joiz. Unumdorlik shunchaki omadga bog'liq deb o'ylab ("Dars paytida o'qituvchining kayfiyati yomon edi") materialning o'ta murakkabligi tufayli ta'limga kuch (vosita)

qo'shish maqsadida rag'batni bartaraf etish mumkin. Umuman olganda, muvaffaqiyatga qaratilgan ichki, barqaror atributsiyalarni rag'batlantirish o'qituvchi uchun muhim bo'lib ko'rinadi.

Atributsiya yordamida talabalarga ta'sir o'tkazish

Buni qanday amalga oshirish mumkin? Bu jarayon, avvalombor, o'qituvchining tajribasiga va ichki boshqariluvchi omillariga bog'liq. Talabaga: "Yaxshi ish!", "Siz judayam aqllisiz!" deyish o'rniga, "Yaxshi ishladingiz. Sa'y-harakatlaringiz yaxshi natija berdi" kabi stimul beruvchi so'zlarni qo'llash ularning yanada qiziqib o'qishini ta'minlaydi. Agar talabaning o'zlashtirish darajasi tushib ketsa, "Juda yomon!" deyish o'rniga "Keling, boshqacharoq strategiya tanlaymiz va yana bir bor urinib ko'ramiz" kabi taklifni aytish mumkin. Ikkala vaziyatda ham birinchi holat boshqarilmaydigan omillarni (harakat, murakkablik darajasi) ifodalasa, ikkinchi holat esa ichki boshqariladigan omillarni ifodalaydi (harakat, aniq strategiyalarning qo'llanilishi).

O'qituvchilar talabalarning sa'y-harakatlari qanday holatda natija berishini bilish uchun shunga muvofiq shart-sharoitlarni ta'minlab berishlari lozim, bu borada atributsiyalar ishonchli ko'mak sanaladi. Bunday shart-sharoitlarning uchta asosiy yo'li mavjud. **Birinchidan**, ilmiy masalalar va materiallar to'g'ri tanlanishi va murakkablik darajasiga mos kelishi zarur. Agar siz birinchi bosqich talabasiga oliy matematika masalalarini bersangiz, u albatta ularni yecha olmaydi, sababi tashqi omillar, ya'ni murakkablik darajasi talabaga to'g'ri kelmaydi. Agar talabalar murakkabligiga qaramay masalani yechsalar, bu holat ham tashqi omil sanaladi, buning manbai esa "omad" deb qabul qilinadi. Ikkala vaziyat ham motivatsiyaga halaqit beradi.

Ikkinchidan, o'qituvchi berilgan masalaning oson va tushunarligiga qaramay har bir talabaga yordam ko'rsatishga tayyor turishi kerak. Yordam ko'rsatishga tayyor turish juda muhim sanaladi, negaki ma'lum talaba uchun masala qiyin bo'lishi mumkin, bu holatni esa oldindan bilish mushkul. Zarusiy payt yordam ko'rsatilmasa, boshida murakkab ko'ringan masala oxirigacha murakkab bo'lib qolaveradi va talabaning ishi samarasiz kechadi. Talaba: "Men buni hech qachon tushuna olmayman", "Mening aqlim etmaydi", "Barcha harakatlarim zoe ketdi" deb, o'zlashtirish darajasi tushib ketishi mumkin.

Uchinchidan, qobiliyat – o'zgarmas omil ekanligini o'qituvchilar doim esda tutishlari lozim, o'zgarishlar esa uzoq vaqt davomida kechadi. Ushbu haqiqatni tan olish talabalarning qobiliyatlarini rivojlantirishga yo'naltirilgan usullardan biridir (Blackwell, Trzniewski, Dweck, 2007; Schunk, Pintrich, Miz, 2008). Bir talaba orkestrda nay chalishi mumkin. Uning bu qobiliyati ko'p mehnat va harakat evaziga kelgan, boshqa bir talaba kitobni erkin va tez o'qishi mumkin, bu uning joriy qobiliyati. Lekin ilgari u umuman o'qishni bilmagan. Demak, qobiliyat ham vaqt o'tishi bilan

tinimsiz harakat natijasida o‘tib, rivojlanib boradi. Sa’y-harakatga nisbatan uning natijalari sekinroq namoyon bo‘ladi. Talaba shu haftada, kunda yoki aynan shu payt harakat qilsa, uning bu faoliyati ko‘zga yaqqol ko‘rinadi. Biroq qobiliyatni rivojlantirishga uzoq vaqt talab etiladi. Talaba o‘z qobiliyatini rivojlantirish uchun haftalar, oylar va hatto yillar sarflaydi.

Motivatsiya samara beruvchi omil sifatida

Talabalarning maqsadlari, qiziqishlari va atributsiyalaridan tashqari ularning motivlari ham shaxsiy sifatlariga bog‘liq. Ishontirishning samaradorligi nazariyasida motivatsiyaning o‘rni muhim. Ishontirishning samaradorligi deganda, aniq masala yoki aniq maqsadga erisha olishga chuqur ishonish qobiliyati tushuniladi. E’tibor bering, ishonch, harakat yoki maqsad spetsifik xarakterga ega. Ishontirish deganda, biror hujjat atamasini yozishga yoki avtomobilni ta’mirlashga yoki auditoriyadagi yangi talaba bilan do‘stlasha olishingizga ishonishingiz tu-shuniladi. Bu misollar aniq hisoblanadi. O‘z-o‘zini ishontirish – bu o‘zingizning aqlli ekanli-gingizga ishonchingiz, yoki mexanik qurilmalar bilan ishlashni yoqtirishingiz, yoki istarali odam ekanli-gingizga ishonishingiz emas, balki shaxs sifatidagi umumiy tasavvuringiz va o‘z-o‘zingizga baho berishingizdir. Ushbu omillar shaxsning rivojlanishida muhim o‘rin tutib, ayrim hollarda motivatsiyaga ham ta’sir ko‘rsatadi. Ishontirish-ning samaradorligi maxsus bilimlar va qobiliyatlar kabi namoyon bo‘lmay-di, balki vaqt davomida aks ettirish natijasida shakllanib boradi. O‘z-o‘zini ishontirish va qobiliyat o‘rtasida tafovut mavjud. Kurs ishini yozishni bil-masangiz ham uni yaxshi yozib berishingizga ishonishingiz mumkin. Shunday qilib, o‘z-o‘zini ishontirish kundalik ishonch g‘oyasi kabi namoyon bo‘lib, aniq maqsadga yo‘naltiriladi. Insonning o‘z-o‘ziga bo‘lgan ishonchi ko‘p yoki kam bo‘lishi mumkin. O‘z-o‘zini ishontirish va qobiliyat o‘rtasidagi tafovut inson uchun motivatsion muammolarni yaratishi mumkin.

O‘zini ishontirishning talabalar xulqiga ta’siri

O‘zini ishontirish biror sifatni o‘ziga jalb etish kabi ifodalanadi, biroq o‘qituvchilarning fikricha, uning natijasi biroz murakkabroq ko‘rinishda namoyon bo‘ladi. O‘zini ishontirish 3 ta asosiy effektga ega va ularning har birida ijobiy hamda salbiy xususiyatlari mavjud.

Masalalarning belgilab olinishi

Birinchi effekt: talabalar shunday topshiriqlarni tanlashadiki, ularni yechishda muvaffaqiyatga erishishga qat’iy ishonadilar. Ushbu effektning yuzaga kelishi deyarli muqarrar, o‘zini ishontirish tushunchasini aniqlash borasidagi tadqiqotlarda ham bu holat ta’kidlanadi. O‘qituvchilar uchun qilingan tanlovga ta’sir etish vaziyatga qarab qo‘llab-quvvatlanadi yoki qarshilanadi. Agar talaba matematik misollarni echa olsa, u o‘qituvchi tomonidan berilgan masalani echishga harakat qiladi. Biroq buning teskari holati ham vujudga ke-

lishi mumkin. Agar talaba matematik misollarni echa olmasa, u matematika faniga bo'lgan qobiliyatidan qat'iy nazar berilgan masalani echishga harakat qilib ham o'tirmaydi ("Buni qilishdan foyda yo'q", deb o'ylashi mumkin).

O'zini ishontirish hayot davomida orttiriladi, biroq ayrim hollarda talabalarning haqiqiy mahorati noto'g'ri talqin etilib, o'zi haqidagi tasavvurlari xato bo'ladi va bu holat talabalarning motivatsiyasini aniqlashda zararli oqibatlarga olib keladi. O'qituvchining nuqtai nazariga ko'ra talabalar o'z qobiliyatlariga ortiqcha baho berishlari ham, yetarlicha baho bermasliklari ham yaxshi, ikkala holatda ham talaba o'zining haqiqiy kuchini va salohiyatini aniqlab oladi. Biroq boshqa nuqtai nazardan qaralganda, o'ziga ortiqcha baho bergan talabalar mag'lubiyatga uchragandan so'ng o'ziga bo'lgan ishonchi pasayib ketadi.

Ikkinchi effekt ma'lum bir masalalarda matonatlilikning oshirilishini ifodalaydi. Agar krossvordlarni yaxshi echa olsangiz, biroq ko'p vaqt talab etadigan turi uchrab qolsa, uni chetga surib, boshqa boshqotirmalarni echishingiz mumkin va qulay fursat bo'lganda, yana krossvordga qaytasiz. Bu esa ko'pgina vaziyatlarda ma'qul keladigan xulq-atvor sanaladi. Agar krossvord echishda o'zingizga ishonmasangiz va uni qoldirib ketsangiz, demak, boshqa ishlarning ham boshlag'ich bosqichida undan voz kechasiz. Bu holat o'z ustringizda ishlash va mahoratingizni oshirishda halaqit beradi. Boshqa tomondan qaraydigan bo'lsak, faoliyatni amalga oshirishdan bosh tortish natijasida muvaffaqiyatga erishmaslik ham krossvord yechish ko'nikmalaringizni oshirishga stimul bo'lib xizmat qiladi.

Ko'pgina faoliyatlarni amalga oshirishga bo'lgan qobiliyatlaringizni ortiqcha baholashingiz, belgilangan topshiriqqa zaruriy darajada tayyorlanmaslik yoki diqqatni jamlay olmaslik holatlarini keltirib chiqaradi, natijada unumdorlik pasayadi. Masalalarni belgilashda o'zini ishontirish effekti odamlar va vaziyatlar o'rtasida turlicha bo'ladi. Shu bois, o'qituvchining vazifasi ikki qismdan iborat: *birinchidan*, tafovutni aniqlash, *ikkinchidan*, talabalarning o'ziga bo'lgan ishonchini qo'llab-quvvatlash.

Bilim va ko'nikmalarning ortib borishi tug'ma qobiliyatga emas, balki doimiy o'z ustida ishlashga bog'liq. "Sizlarning esselaringizni har safar o'qiganimda yangidan-yangi g'oyalarni kashf etaman. Ular o'tgan yillarga nisbatan ancha to'liq".

Rad etishga nisbatan vujudga keladigan holat

O'zini ishontirish effekti insonning nafaqat matonati (barqarorligi)ni oshiradi, balki stress holatlarida o'zini boshqarish va muvaffaqiyatsizlikda ham motivatsiyani yo'qotmaslikka undaydi. Faraz qilaylik, sizga ikkita topshiriq berildi: biri esse va ikkinchisi ilmiy laboratoriya hisoboti. Bu topshiriqlarni bajarish muddati yaqinlashgani sari hayotingiz tinchi buzila-

di. Agar ikkala topshiriqni ham bajara olsangiz, demak stress holatida ham mehnat unumdorligingiz pasaymaydi. Bu, masalaning yaxshi tomoni, biroq yomon tomoni ham bor. Yomon tomoni shundaki, o'qituvchi nuqtai nazaridan, ana shu barqarorlikning o'zi, shuningdek, darsdan tashqari va talim bilan bog'liq bo'lmagan maqsadlarga ham xizmat qilishi mumkin. Faraz qilaylik, o'qituvchi tomonidan talabaga ikkita topshiriq berildi. Talaba o'qish bilan parallel ravishda mahalliy restoranda ishlaydi. Talabaning o'qishni ham, ishni ham bir yo'sinda olib borishiga imkoniyati bo'lishi mumkin, ammo vaqtning taqchilligi sharoitida o'qishga kam e'tibor qaratadi va natijada topshiriqlarni qoniqarsiz darajada bajaradi.

O'rganilgan nochorlik va o'zaro samaradorlik

Agar inson harakatlari samaradorligi juda past bo'lsa, u rivojlanib, inson vazifani bajarishda nazoratni butkul yo'qotib qo'yishgacha borib yetishini idrok etishi ham mumkin. Munosabat depressiya, keng tarqalgan loqaydlikni eslatib, kuch ishlatish ham natija bermasligiga ishonch hosil qiladi. O'rganilgan nochorlik dastlab klassik va javobgar shartlilikning bixevioristik nuqtai nazaridan psixolog Martin Seligman (1995) tomonidan o'rganib chiqildi. Bu tadqiqotlar davomida "noxush" tajriba amaliyotidan foydalanib, unda kalamush yoki it kabi qafas ichidagi turtkilarning oldini ololmaydigan, shok holatiga tushadigan sharoitga tushiriladi. Tajribaning nisbatan kechroq bosqichida qafasdagi sharoit o'zgartirilib, jonivor shunchaki uning bartarafidan boshqasiga o'tish bilan og'ir ahvoldan chiqib ketishi mumkin bo'lgan sharoitga solingan. Biroq aksariyat hollarda ular taqdirga tan berib, holatlarini o'zgartirmaganlar ham! Seligman bunday axloqni o'rganilgan nochorlik deb atadi.

Odamlarda o'rganilgan nochorlik muammolarni o'ziga xos usullar yordamida hal etishga olib keladi. Ular, odatda, muammo manbaini o'zlari deb bilib, bu muammoni hayotning ko'pgina jihatlariga tarqatib, umumlashtiradilar va uni mustahkam va doimiy muammo deb qabul qiladilar. Nisbatan optimistik ruhdagi shaxslar esa, aksincha, uning u yoki bu vaziyatga xos ko'rinishlarini, shuningdek vaqtga ko'ra cheklanganligini baholash maqsadida muammoni tashqi manbadan kelgan deb hisoblashga moyildirlar. Masalan, har biri tekshirishdan o'ta olmagan ikki talabani ko'rib chiqaylik. O'rganilgan nochorlik holatiga tushgan talaba omadsizlikni "Mening o'zim ahmoqman, men hech qachon maktabdagi mashg'ulotlarda yaxshi ishlamaganman va hech qachon ishlay olmayman ham" deb oqlashga harakat qiladi. Nisbatan optimistik ruhdagi boshqa talaba esa: "O'qituvchi bu galgi testni juda murakkablashtirib yuboribdi. Shuning uchun test mening haqiqiy imkoniyatlarimni namoyish eta olmaydi. Men keyingi marotaba yoki boshqa fanlardan masalalarni oson echa olaman".

Idrok etishdagi bu farqlarda shunisi qiziqki, ana shu nuqtai nazarlardan

yuksak darajadagi o‘z-o‘zicha samaradorlik va o‘rganilgan nochorlikni eslatib, unga zid keladigan yoki undan farq qiladiganga o‘xshaydi. Avvalroq qayd etilganidek, yuksak darajadagi o‘z-o‘zicha samaradorlik o‘zining muayyan vazifani muvaffaqiyat bilan bajarishiga qat’iy ishonchni anglatadi. Shu sababli, o‘z-o‘zicha samaradorlikni muvaffaqiyatli tugallash sababi “ichki” sabab bo‘lganida ham, diqqatni muvaqqat yoki vaqti cheklangan faoliyat (vazifa) ga qaratadi. O‘qituvchilar ulardagi ishonchning o‘z-o‘zicha samaradorligini rag‘batlantirib, talabalardagi o‘rganilgan nochorlik darajasini pasaytirishlari mumkin. Buni amalga oshirishning bir necha usullari haqida quyida so‘z yuritamiz.

Ishontirish o‘zaro samaradorligining manbalari

O‘z-o‘zicha samaradorlikni o‘rganadigan psixologlar ishontirish asosidagi o‘z-o‘zicha samaradorlikning to‘rt asosiy manbaini belgilab berdilar (Paxares & Schunk, 2001, 2002). Ahamiyatiga ko‘ra ular quyidagi tartibda keladilar: (1) vazifa (masala)larni o‘zlashtirishning avvalgi tajribasi, (2) bu ishni boshqalar bajarishini kuzatib borish, (3) boshqalar maslahati yoki “o‘gitlari”, hamda (4) stress va diskomfort tuyg‘usi bilan bog‘liq his-tuyg‘ular. Baxtga ko‘ra, ulardan dastlabki uchta bevosita o‘qituvchi ta’siriga olinishi, hatto to‘rtinchisiga ham o‘qituvchi va boshqalarning izoh beradigan ko‘rsatmalari yordamida qisman ta’sir ko‘rsatish mumkin.

Avvalgi ish tajribasi

Talabalarning o‘tmishdagi ishonchga asoslangan muvaffaqiyatlari ularning kelajakda erishadigan vazifalari, imkoniyatlari ko‘lamini oshirishi ajablanarli emas, albatta. Ushbu asosiy faktning ma’nosi shuni bildiradiki, o‘qituvchilar talabalariga muvaffaqiyatlar tarixini qurishlariga yordam berishlari lozim. Bu matematik masala bo‘ladimi, o‘qish bo‘yicha vazifami yoki sport tadbirimi, ular omadsizlikdan ko‘ra ko‘proq muvaffaqiyat bilan tugallanishlari shart. Biroq, aytish lozimki, muvaffaqiyatlar mahoratga tayangan bo‘lishi talab etilib, shunda ular haqiqiy bilimdonlik yoki tajriba natijasi bo‘lib keladi. O‘ta sodda, yoki dolzarb bo‘lmagan masalalar yordamida qozonilgan muvaffaqiyatlar o‘z-o‘ziga ishonch samaradorligini yaxshilamay, ularga erishgan talabalarni maqtash ham erish bo‘lib tuyuladi (Erikson, 1968/1994).

Amaliy nuqtai nazardan, haqiqiy muvaffaqiyatlar tarixini yaratish eng ishonarli yo‘l bo‘lib, bunda o‘qituvchi talabaning “o‘tmishdagi” qarashlarini kengaytirishga intilib ham ishlashi kerak. Kichik yoshdagi talabalar, xususan, «o‘tmish tajribasi» deganda qisqa yoki cheklangan tasavvurga ega bo‘ladilar; ular faqat bir necha marta, kelajakda muvaffaqiyat qozona olish-olmasliklari to‘g‘risida taassurot shakllantirishga qaytishlari mumkin (Ekls, vab., 1998). Katta yoshdagi auditoriya talabalari xotirasi yaxshila-

nishi, hamda haqiqatan ham uzunroq bo'lgan shaxsiy tarixi tufayli asta-sekin o'zining shaxsiy "o'tmish" tarixiga bo'lgan qarashlarini uzaytirib boradilar. Har qanday yoshdan boshlab ishlash uchun vazifa, biroq, talabalarining ishonch (e'tiqod) samaradorligini tanlab olingan va yaqin oradagi tajribadan emas, balki o'zlarining o'tmishdagi tajribalariga asoslashlarini kafolatlashdan iborat.

Boshqalar tajribasini kuzatish

Ishonch samaradorligining yana bir manbai boshqalarning o'zlashtirilgan, bilvosita tajribasi, yoki ularning muvaffaqiyatlarini kuzatishdan kelib chiqadi (Schunk & Zimmerman, 1997). Vazifani yaxshi, sifatli bajarayotganlarni kuzatish bilan ham o'z vazifasi yechimiga hissa qo'shish va muvaffaqiyatga erishishingizga ishonch ruhini hosil qilishingiz mumkin. Kuzatuvchiga masala bilan ishlash tajribasi yetishmaganda o'z kuchi, imkoniyatlariga bo'lgan ishonch samarasi kuchliroq namoyon bo'ladi. Bu holdasiz o'z yashirin imkoniyatlaringizni rag'batlantirganday bo'lib, hamon o'z kuchingiz, samaradorligingizga ma'lum darajada ishonasiz. O'qituvchilar ko'p hollarda talabalarining o'z-o'zicha samaradorlik rejasini muvaffaqiyatni modellashtirish yo'li bilan oshirishi mumkin. Bu strategiyalarni qaysi usullar yordamida, osonroq hal qilish to'g'risida fundamental ma'lumot bera oladi. Agar talabalar murakkab arifmetik amaliyotni o'rganayotgan bo'lsalar, masalan, siz ularga masala echimini yoki uni hal qila oladigan auditoriyadoshlarni ko'rsatib, yordam bera olasiz. Biroq, eslatib o'tish lozimki, o'rnini bosadigan mahorat talabalarining o'z real yutuqlari bilan tasdiqlangan holdagina foyda keltirishi mumkin. Shuningdek "auditoriyadoshlar modeli" imkoniyatlari darajasiga ko'ra qiyoslash mumkin bo'lgan pog'onada bo'lsagina, foyda beradi. O'rnini bosadigan modellarni ortiqcha ishlatishtirish, ayniqsa talabalar real muvaffaqiyatlarga erishmagan sharoitda talabalar tomonidan yirik yutuqlar modelini hisobdan chiqarilishiga olib kelishi mumkin; talabalar shunchaki modellarni ularga taalluqli emas va ularning o'z potentsialini baholashga umuman aloqasi yo'q deb topishlari mumkin.

Ijtimoiy xabarlar va ishontirishlar

Ishonch samaradorligining uchinchi manbai ishontirishdan iborat bo'lib, shaxsni vazifani bajara olish imkoniyati bor yoki yo'qligiga ishontirishga borib taqaladi. E'tiqod, ishonch o'z-o'zicha yuksak samaradorlikni yaratmaydi, ammo u ko'pincha uning ortishiga olib keladi yoki uni har qanday bevosita yoki subsidiar tajriba bilan, ayniqsa ishontirish bir necha kishidan kelib chiqqanida ko'proq qo'llab-quvvatlanadi (Goddard, Hoy va Hoy, 2004).

O'qituvchilar uchun bu ikki narsadan dalolat beradi. Ulardan birinchisi, albatta, talaba erishish mumkin bo'lgan, muayyan vazifa, mo'ljallarga intilganida talabalarni maqsad qilib olganlarida rag'batlantirish ularni yangi

maqsadlar tomon yo'llashi mumkinligida. Bu, taxminan: "Men siz bu narsani bajara olasiz deb o'ylayman" yoki "Men bu narsani avval bajarganingni ko'rganman, bu ishni yana bajara olishingizga ishonaman" qabilidagi so'zlar bo'lishi mumkin. Ammo ikkinchi holda o'qituvchi har doim talabalar oldiga qo'yilgan, erishish imkoni mavjud bo'lgan vazifalarni ishlab chiqishni yo'lga qo'yishi, uni qo'llab-quvvatlashi kerakligi nazarda tutiladi. Rag'batlantirish, mukofotlash va vazifaning murakkabligi o'rtasida muvo-zanatga erishish sodda masala bo'lib tuyulishi mumkin, biroq o'z navbati-da bu murakkab bo'lib ham chiqadi. Chunki talabalar ba'zan o'qituvchi izoh va ko'rsatmalarini u istaganidan butunlay boshqacha qabul qilishlari mumkin. Bu kabi ma'lumotlarning o'ta katta miqdorda taqdim yetilishi, masalan, talabaga yordam berish uchun mo'ljallangan bo'lishi ham mumkin, ammo u ba'zan masalani mustaqil yechishga bo'lgan, o'z kuchiga nisbatan ishonchsizlik sifatida qabul qilinadi.

Muvaffaqiyat, stress yoki diskomfort bilan bog'liq his-tuyg'ular

Ishonch samaradorligining avvalgi uch manbai o'rganish maqsadidagi "fikrlashga qaratilgan" bo'lib, biroq undagi his-hayajon ham yutuq yoki omadsizlik kutishga kattagina ta'sir ko'rsatadi. Odamlarning katta guruhi oldiga chiqib so'zlash ham asabiylashish yoki xavotir hissini keltirib chiqaradi (ba'zan talabalar to'la dars xonaning o'zi ham!). Bu holda muvaffaqiyatga erishish uchun barcha shart-sharoit mavjud bo'lishiga qaramay, kishi o'z ongiga xabar yo'llaganday bo'ladi: "Men bu ishda muvaffaqiyat qozonishga intilmayapman". Ammo pozitiv tuyg'ular ham samaradorlik to'g'risidagi tasavvurni ko'tarib yuborishi mumkin. Avvalgi, hozirgi vazifa bilan bog'liq bo'lmagan masalani hal qilishdagi muvaffaqiyat tufayli takroran hal qilishda odam yangi, tajribaga ega bo'lmagan masalada o'z imkoniyatlariga ortiqcha baho berib yuborishi, shu sababli uning samaradorligini to'g'ri baholay olmasligi mumkin.

O'qituvchi uchun eng muhim oqibat shundaki, talabalar o'zining avvalgi tajribasidan, ularning fikricha, to'g'ri yoki noto'g'ri amalga oshirilgan ish haqida xabar berayotganlarida, ularning motivatsiyalanishuvi mavzusi qo'zg'atilishi mumkin. Masalan, o'qituvchi test haqida shunchaki e'lon qilganidan so'ng ba'zi talabalar uni tezroq, hatto boshqalar bilishidan ilgariroq yechishga, uning oson yo qiyinligidan, yo "o'tmishdagi" shu kabi sinovlar bilan qiyoslab bo'lish bo'lmashligidan qat'iy nazar hal qilishga intiladilar. Boshqa tarafdin, talabalarni avvalgi, yangi masalalar talablariga aloqasi bo'lmagan masalalarni hal qilishdagi yutuqlari asosida rag'batlantirish ularni adashtirishi, chalg'itishi ham mumkin. Faraz qilaylik, masalan, o'rta bosqich talabasi qog'oz asosida qisqacha fikrini bayon etib, ilgari u hech qachon tadqiqotlar asosida hujjat to'ldirmagan. Bu holda "bu xuddi

ilgari gazeta uchun yozgan maqolangga o'xshab ketadi" deb uning o'ziga ishonchini ko'tarish foyda ham keltirmaydi, to'g'ri ham bo'lmaydi.

Ogohlantirish: motivatsiya, uni jarayon sifatida qiyoslash mohiyati

O'z-o'zicha samaradorlik nazariyasi to'g'risida uning faqat motivatsiya (moyillikuyg'otish) jarayoniga tayanib qolganligidan ogohlantiradi. O'z-o'zicha samaradorlikning bazaviy modelida ishontirishning axloqqa ta'siri xususida ko'p gapirilib, biroq aynan qaysi ishonch va ishontirishlar ko'proq qoniqish hissi hosil qilishi va talabalarning eng yaxshi natijalariga olib kelishlari to'g'risida juda kam gapiriladi. Bu savolga javobni bilish zarur, chunki shundan so'ng o'qituvchilarning nafaqat erishiluvchan, balki tabiatiga ko'ra qoniqish keltiradigan masalalarni tanlash imkoniyati paydo bo'ladi.

Bu muammoni yana bir jihatini quyidagicha savol yordamida ko'tarib chiqish mumkin: "O'zingizga yoqmagan masalada yuqori darajali samaradorlikni hisob-kitoblar qilish mumkinmi?" Haqiqatan ham bunday uzilish, farq mavjud. Misol uchun, yoshlikda, birimiz (Kelvin Seifert) o'rta maktab algebrasi kursi bo'yicha masalalar ishlashda, uy vazifalarini bajarishda kattagina muvaffaqiyat qozongan edik. Shundan keyin u ana shu kabi muammolarni hal qilishga nisbatan yuqori darajali samaradorlikka ega bo'lgan uslubni ishlab chiqdik. Biroq Kelvin hech qachon hayotida algebra bo'yicha masalalar yechish bilan shug'ullanmay, hatto keyinroq fan yoki o'z kar'erasining davomi sifatida matematikadan ham voz kechdi (o'z o'qituvchilari va oilasining ixlosini qaytarib). Bu holda o'z-o'zicha samaradorlik nazariyalari uning motivatsiyasi jarayonini sodda qilib tushuntirib beradi. Uning sabotliligi va ishonch ruhi kabi masalalarni ham chidam bilan hal qilishiga sabab bo'ldi. Biroq bu uning motivatsiyasi mohiyati – masalalarni bora-bora yomon ko'rib qolish sabablarini izohlab bera olmaydi. Bunday uzilish motivatsiyaning boshqacha nazariyasini, ya'ni faqat muayyan ishonch va e'tiqod yo'nalishlarini emas, balki "nisbatan chuqur" shaxsiy ehtiyojlarni ham hisobga olishni hamda ham o'qituvchi, ham talaba tomonidan o'z-o'zini belgilab berish (aniqlash) narzaiyasini ko'rib chiqishni talab qiladi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Talabalar motivatsiyasini asosiy mazmuni nima?
2. Javobni mustahkamlash nazariyasi haqida tushuncha bering?
3. Motivatsiya samara beruvchi omil sifatida?
4. Motivatsiya maqsad sifatida qanday ahamiyatga ega?
5. Talabani rag'batlantirishning oqibatlarini nimada?
6. Talabani rad etishning oqibatlarini nimada?
7. Muvaffaqiyatga erishishda maqsadning orni qanday?
8. Qiziqishni motivga qanchalik bog'liqligi bor?

VII BOB

AUDITORIYANI BOSHQARISH MUAMMOLARI

7.1.Auditoriyaning boshqarishi

Tayanch iboralar: *Auditoriya muhiti, boshqaruv, tartiblilik, muloqot, auditoriya qoidalari, auditoriyadagi joylashuv, o'zgarishlarni boshqarish, ish tartibi.*

Bugun bir talabam Karl aylanada biz o'rdak-o'rdak, g'oz o'ynayotganimizda kuzatib o'tirdi. (Bu o'yinda 1 ta talaba aylana tashqarisida bo'lib, boshqa talabaga yorliq yopishtiradi, keyin birinchi talabani aylana o'rtasiga quvlashadi). Karlning navbati allaqachon o'tib ketgan edi. Ko'rinishidan u zerikkan edi, chunki u orqasiga tabassum bilan qarab, beso'naqay harakatlanib, pol chetidagi boshqa aylanuvchilar atrofida aylanar edi. Ba'zi auditoriyadoshlari unga e'tibor qaratishdi, kulishdi va xixillashdi, so'ngra ular ham beso'naqay harakatlanishni boshlashdi. Bir talaba ular orqasidan yiqilib tushdi. O'rningdan tur Karl-dedim men unga "Sen yo'ldasan, lekin hali natija yo'q". Men buni 2 marta qaytarib, sekingina uni turg'izib qo'yishga bordim. Tez fursatda Karl haliyam tabassum qilgancha eng yaqin do'sti zalning oxiriga yugurib bordi. Endi butun yangi o'yin boshlangan edi yoki haqiqatdan 2 xil o'yin edi. "O'qituvchining ketidan yugur" va "Kimdur tomonidan kuzatilayotganingdan rohatlan" degan o'yin. Afsuski bu o'yin o'rdak - o'rdak, g'oz o'yinidan ko'ra judayam hayajonli edi. Xuddi shunday nusxa Kelvinning professional jurnalidan oliy dargohda ishlab yurgan paytida olingan.

Odatdagidek bugun yana xuddi shu 4 ta talaba orqa o'girib o'tiradi. Ular mendan tashqari har bir yo'nalishga qarayotgandek tuyuladi, hattoki men ular bilishi kerak bo'lgan materialni tushuntirayotgan bo'lsam ham. Ular kulib bir-biriga shivirlashishar edi, xuddi ular bir-biri bilan sevishganlardek tuyulardi, hattoki men kim-kimni ko'proq sevishiga ishonch ko'mil qilmasam ham. 4 tadan qolgan boshqa talabalar har xil ta'sir ko'rsatishar edi. Ba'zi birovlar jahli chiqqandek teskari qarab, guruhdagilar bilan gaplashishar va davom ettirishar edi. Qolganlar esa o'zlarini shu guruh a'zosidek his etib, guruhdagi to'rtlik bilan chetlashishni e'tiborsiz va qo'pol imkoniyatini o'zlarida his etishar edilar. Nima bo'lganda ham mening fikrimcha ko'plab boshqa talabalarni chalg'itishar edi. Kun davomida 2 marta, mening e'tiborim yozayot va menga qarayotgan guruh a'zolariga tushdi. Oxirida, menga yetarlicha sabab borligi tufayli guruh a'zolaridan birini nima haqida yozganini o'qib berishini so'radim. Ular biroz hijolat-omuz va ikkilangandek tuyuldilar va nihoyat ulardan biri daftarini ochib, baland ovozda o'qiy boshladi. Bittasini tanlang janob Seyfert: 1) qari 2)

ahmoq 3) bilimsiz Kelvinning har xil auditoriyalardagi boshqaruvi unga har bir o'qituvchi nimani o'rganishi va bilishini o'rgatadi. Boshqaruvda farqlar ko'p: Ammo uning kuzatishlari shuni ham o'rgatdiki noto'g'ri xulqdagi (axloqsiz) shaxslarni to'g'rilash qoidalarida muhimroqdir.

Auditoriyaning boshqarishni o'rganish faolligining izchilligi va keng ko'lamlilik o'zaro moslashtiriladi. Shunday ekan har bir odam imkoniyatlarini ishga solgan holda harakat qilsa, oson va samarali o'rganadi. Shuning uchun pedagoglar ba'zida yaxshi boshqaruvni "imkoniyatlarni ishga solishni o'rganish muhiti" deb tasvirlaydilar. Chunki bu termin auditoriyadagi faollik va odamlarni bir fikr ostiga to'playdi. Ularning g'oyalari va o'rganishga bo'lgan kutishlari ham shular jumlasidandir. Kelvin o'qitayotganida 2 xil terminni bir – biriga aralash tarzda ishlatar edi. Unda bir muloqoti yakka tartibdagi talabalarning xulqini o'rganish uchun tavsiya qilar va atrof muhitni o'rganish muloqotini butun auditoriya uchun qo'llar edi. Nima uchun auditoriya boshqaruvi ahamiyatga ega. Atrof-muhitni o'rganishni boshqarishni ko'plab o'qituvchilar, hattoki ko'p yillik tajribaga ega bo'lgan o'qituvchilar uchun ham 2 asosiy majburiyati va davomli xavotiri mavjud bo'lar ekan. Buning bir qancha sabablari bor, birinchi o'rinda ko'plari auditoriyada bir xil ro'y berishda davom etardi. Hattoki talabalar odatdagidek bitta mashg'ulotni bajarayotgandek bo'lib ko'rinsa ham 25 talabani hammasi matematika misollarini bajarayotgan bo'lishi mumkin, biroq yaqindan nazar solsak ba'zilar turli sabablar bilan ma'lum bir muammoga to'xtalib qolgan. Oz miqdordagilari faqat birinchi yoki ikkinchi topshiriqni bajarib, keyinchalik esa davom etish o'rniga bir-birlari bilan muloqot qilishyapti. Hali ham boshqalarda to'laligicha tugallangan va keyingi topshiriqni bajarishni kutishardi. Har bir vaziyatga har bir talabaga turli xil ma'lumot, har xil uslub va turli xildagi ruhlantirish kerak. Agar o'qituvchilar turli guruhlar va yakka fikrdagilarga maslahatli tarzda qo'shimcha faollikka imkon yaratsa (misol uchun agar ba'zi o'qituvchilar vazifalarini bajarayotganlarida qolganlari matematikadan misollarni yechishlari mumkin) auditoriyaning boshqarish birmuncha osonlashadi. Atrof-muhitni o'rganishning murakkabligining yana bir sababi shundaki o'qituvchilar auditoriyada ro'y beradigan har bir vaziyatni taxmin qila olishmaydi. Yaxshi rejalashtirilgan dars yuzaki yaxshi bo'lishi mumkin yoki kutilgandan ko'ra kamroq vaqt talab qilishi mumkin va siz o'zingizni bo'shashib qolganday his etasiz. Ikkinchi tomondan rejalashtirilmagan vaziyatlar ajoyib tarzda sodir bo'lishi mumkin. Talabalar o'rtasidagi sog'lom fikr almashinuvi va eski rejalardan tezlik bilan voz kechib yangi muhokamaga qo'shilishdir. Ba'zida chalg'itishlar ham ro'y beradi: yong'in, boshqa o'qituvchilar tomonidan darsning bo'linishi yoki yuqori ofisdan bo'lgan chaqiruv

shular jumlasidandir. Balki faollik yaxshi tomonga o'zgarishi mumkin, biroq siz o'ylaganingizdan ko'ra boshqacharoq tarzda bo'lishi mumkin.

Boshqaruv muhimligining 3-sababi talabalarni sizning o'qitishingiz haqidagi fikr va tushunchalari siznikidan farq qilmasligidadir. Siz uyatchan talabani ruhlantiruvchi deb bilgan fikringiz talaba uchun janjalli qatnashuv deb tuyulishi mumkin. Faol va chiqishuvchan guruh a'zosi sizning uyatchanga bo'lgan ruhlantirishingizni noto'g'ri ma'noda qabul qilishi mumkin va hattoki qatnashishga xohish bo'lgan talabani rad etayotgandek his etishi mumkin. Turli xildagi tushunchalar talabalarning kichik, ammo asosiy hayratlariga sabab bo'ladi. Aniqroq qilib aytganda jamiyat bu keng pog'ona auditoriya boshqaruvi o'qituvchilar uchun qiyin, chunki xalq maktabi bu shunchaki xohish emas va talabalarning auditoriyadali o'rganishga bo'lgan xohishi uchun belgi ham emas, balki ularning borligi shunchaki o'qituvchining talabalarni o'rganishga bo'lgan qiziqishini oshirish uchun bir imkoniyatdir. Albatta ba'zi talabalar maktabda bo'lish va o'rganishdan rohatlanishadi, ba'zilar esa o'qituvchining faoliyatini ahamiyatga olmasdan ham, o'qituvchining auditoriyadagi hodisalarni qiziqarli va ajoyib tarzda yaratib berganlari uchungina darsda bo'lishni yoqtiradi. Bu talabalar sizning ishonchli va omadli o'rganish muhitlarini yarata olganingiz uchun ruhlana boradi va o'z bilimlarini tajribali boshqaruv asosida jonlantira olishadi.

O'qituvchilarning talabalarni o'rganishga bo'lgan ishonchi orqali boshqaruvdagi muammolarni oldini olish yo'llarini ko'rib chiqamiz. Bu meto-dika auditoriya bo'shliqlarini tartibga solish, jarayon yaratish, belgilangan tartib-qoidalar va talabalar hamda ota-ona o'rtasidagi muloqotning muhim-ligi haqidagi fikr va g'oyalarni o'z ichiga oladi. Ushbu yo'llar orqali oldini olish muhokamadan so'ng talabalarning mashg'ulotlardagi muhokama-larda o'zlarini tutish holati va fikrini adashmasdan bayon qilishni ta'min-lovchi g'oyalarga o'z e'tiborimizni qaratdik. Talabalik davrida siz bilga-ningizdek talabalar fikrini mashg'ulotlarga jalb qilish turli yo'llar orqali bajariladi va o'qituvchining talabi va uning ijro etilishi muhim va keng rol o'ynaydi. Biz bunday holatlarning ba'zilarini yoritishga harakat qildik, ammo auditoriyadagi joy tanqisligi uchun biz buni to'laligicha izohlab o'ta olmaymiz.

Talabalarni e'tiborini o'rganishga qaratish orqali boshqaruv muammolarini oldini olish. Boshqaruv muammosini hal etishning eng oson yo'li bu uning sodir bo'lishiga yo'l qo'ymaslikdir, hattoki mashg'ulotkar boshlanishidan oldin, siz auditoriya mebellarini (jihozlarini) va o'rganishga bo'lgan e'tiborni iloji boricha oshirishingiz va materiallarni to'g'ri joylashtirish orqali xulq muammolarini kamaytira olasiz. Keyinchalik mashg'ulot boshlanganda siz o'rganishga bo'lgan e'tiborni qo'llab-

quvvatlash uchun o'zgacha jarayon va qoidalar yarata olasiz.

1. Auditoriya muhitini tartibga keltirish

Keng fikrlanganidek auditoriyalar o'xshash tarzda tartibga keltiriladi. Ammo haqiqatdan muhim va muqobil joylashtiruvlar ham mavjud. Xilma-xilliklar – baholanish tizimi, fanning o'qitilishi, o'qituvchining ta'limga bo'lgan falsafasiy qarashi va albatta auditoriya kengligi hamda jihozlarning borligi yuzaga keladi. Qanday joylashuvni tanlamang, u talabalarning o'rganishga bo'lgan e'tibori, mashg'ulot mavzusini o'zlashtirishda iloji boricha muammolarni kamaytirilishga yordam berishi zarur. Bu prinsiplardan tashqari eng yaxshi joylashuv talabalarga qanday turdagi o'qitish va sizning axborotni qanday ta'minlab bera olishingizga bog'liq (Boyner 2003 Millatlar Boyet 2002).

Albatta hamma auditoriyalarda devorlar bor va sizning qanday ularni to'ldirishingiz auditoriyadagi kayfiyatga va talabalarning o'zini qanday his etishiga ta'sir qiladi. Katta doska xonani qiziqroq qilib ko'rsatadi va o'quv rejalarini g'oyalarini ishlatishda hamda (hammaga ma'lum bo'lganidan beri) talabalar ishini ko'rsatishda foydalaniladi. Ammo juda ko'p turdagi ko'rgazmali jihozlar ham xonani band yoki chalg'ituvchi va albatta kichik qilib ko'rsatadi. Ularni ishlab chiqishda juda ko'p kuch talab etiladi. Agar siz yangi o'quv yilini boshlayotgan bo'lsangiz, eng yaxshi strategiya, bu auditoriya devorlarini bezatish yoki auditoriya oynalarini o'rnatish, ammo tezlik bilan to'ldirib tashlash emas, balki bo'sh joylar qoldirish, g'oyaga javob berish moslashuvini yaratadi va kerakli ish rejalarini yil davomida ko'rib chiqishga imkon beradi. Yana bir asosiy tavsiya bu ular yuqori qo'llab-quvvatlanish (akvarium, jonivor va o'simlik). Bular o'quv qurollari kabi ajoyib hizmat qiladi.

Agar siz boshqa o'qituvchilarga o'xshasangiz, sizning xonangizda bitta yoki bir nechta kompyuter bo'ladi va ularning joylashuvi albatta elektr energiyasiga yaqin va mos ravishda joylashtirilgan bo'lishi kerak. Agar shunday bo'lsa, kompyuterlar joylashuvi haqida auditoriya tayyorgarligiga nisbatan oldinroq o'ylashingiz kerak bo'ladi.

Kompyuterlar joylashuvi – bu to'plamdir. Partalar uchun joy, yuqori ishlovchi kabellar va boshqa o'zgartira oladigan vositalar o'ylab ko'rib tanlanilishi lozim. Odatda avval ta'kidlab o'tilganidek, fikrni chalg'ituvchi vositalarni kamaytirish va keraksiz joy o'g'irlanishini oldini olish talabalar uchun muhim rol o'ynaydi.

Auditoriyadagi joylashuvning fan yoki baholash tizimiga bo'lgan ta'siri

Eng zo'r xonaning joylashuvi ba'zida baholash tizimi va fan xususiyatiga bog'liq bo'ladi. Misol uchun agar siz boshlang'ich bosqichda dars bersangiz siz talabalarning kunlik o'zlariga tegishli bo'lgan narsalarni qayerga

joylashtirishi haqida o'ylaysiz. Masalan palto yoki sumkalari. Ba'zi talim muassasalarida bular auditoriyadan tashqarida saqlanadi, biroq keraksiz hollarda. Shuning uchun ba'zi fan yoki bal darajasi asosan kichik guruhning ta'sirini hisobga olgan holda belgilanadi. Auditoriyani joylashtirish tizimi ba'zida o'qituvchilar tomonidan taklif qilinadi. Biroq bu holat katta auditoriyalarda o'zgacha bo'lishi, masalan ko'proq kompyuter auditoriyalari kabi yoki bo'lmasa ularning qayerda ta'sirlanishini ingliz tili yoki ikkinchi til kurslarini hisobga olgan holda joylashtirish maqsadga muvofiqdir (Mc Cafferty, Jacobs and Iddings, 2006). Joylashuvning stol yoki qator tartibida bo'lishi o'rtasidagi muammoli bahs baholash tizimida yoki fanda emas, balki sizning kichik guruh ta'sirini butun auditoriya vaziyatiga qarab ruhlantirishingizga bog'liq. Qoidadagidek stol juftlik ishini osonlashtiradi, qator esa o'qituvchini eshitishni yaxshilaydi va jamoa ishi sekin siljiydi, natijada fizik noqulaylik yuzaga keladi. Qizig'i ba'zi o'qituvchilarda auditoriya joylashuvini o'rganish qiyinroq kechadi, chunki ularda o'zlarining muntazam xonalarining bo'lmaganligi va ular muntazam ravishda boshqa o'qituvchilar xonasiga har kuni ko'chib o'tishlaridadir.

Yengillik faqatgina maxsus o'qituvchilar uchundir va talim muassasalaridagi auditoriyaga bo'lgan ehtiyoj tufaylidir. Ko'chib yurish ba'zida o'qituvchilarning jahliga tegadi, shunga qaramasdan uning qulayligi ham mavjud: boshqa o'qituvchilar singari xona joylashuviga ma'suliyatli bo'lmasligidir.

Agar siz o'zingiz ko'chib yursangiz ba'zi bir tizimlar yordam beradi. Masalan: asosiy ehtiyojlarni xonadan xonaga vaqtincha olib o'tishini hisobga oling. Sizning har bir xonangizda proyektr borligiga e'tibor qarating (boshqa o'qituvchilar xonasidagi doska va kompyuterlarni hisobga olmang).

Kunlik jarayonlar va tartiblarni joriy etish

Jarayonlar va tartiblar odatiy auditoriya mashg'uloti va faolligini takrorlashning aso-siy yo'lidir. Misol uchun talabalarning kunlik davomatini tekshirish, kechikib kelgan tala-balar bilan muloqot yoki auditoriyadan ketish uchun ruxsat so'rash shular jumlasidandir.

Nazariya bilan bog'liq bo'lgan jarayonlar uyga vazifalarni tekshirish yo'llarini o'z ichiga olib (ularni ma'lum bir vaqtda maxsus stol ustiga qo'yish) o'qituvchining keng auditoriya bo'yicha e'tiborini tortish (qo'llarni yuqoriga ko'tarish va kutish) va auditoriya ishini yakunlagandan so'ng tanlash erkinligi faolligini boshlashni o'z ichiga oladi. Jarayonlar faolliklar yaratishda va vazifalarni bir xil olib bori-

lishida tajribali bo'lishni va keng ahamiyatlilikni kasb etadi. Auditoriyadagi qadrlil va kerakli narsalarni ko'plab insonlar holatlarini hisobga olgan holda moslashtirib joylashtirish maqsadga muvofiqdir. Masalan, jarayonlar ruhiy kutishlardan ko'ra ko'proq ijtimoiy odatlarga o'xshab ketadi. Ular asosan nima etnikal to'g'ri va etnikal orzudagi narsalarni chetlab o'tadi (Turjel 2006). Ko'plab jarayonlar va tartiblar faqatgina tashqi tomondan keluvchi ma'lumotlarni kichik farqi bilan bir yo'lda ado etiladi, masalan, davomatni yig'ish(olish) jarayoni uchun faqatgina bitta yo'li mavjud. Oqituvchi jurnalidagi ro'yxatni o'qib, talabalar bor yoki yo'qligini aytishlarini talab etadi yoki darsda bor bo'lgan talabalarni yozib oladi. Har bir variant bir xil vazifada mujassamlashadi va tanlash auditoriyalar joylashuvini o'zaro joylashtirilishi haqidagi faktdan ko'ra ba'zi turdagi tanlashlarni sodir etish orqali kamroq ahamiyat kasb etadi. Albatta o'qituvchilar uchun birinchi boshqaruv vazifasi bu jarayonlar va tartiblarni iloji boricha tez yarata olishdir. Jarayonlarning oddiy qulayligi tufayli ba'zi o'qituvchilar kalit jarayonlarini tushuntirish yoki o'rgatishda talabalar fikri va muhokamasiz ham eplay olishyapti. (Bu yerda biz qanday qilib jamoa ishida sherik tanlashimiz ko'rsatilgan). Ba'zi o'qituvchilar esa jarayon yaratishda ichki talabalardan maslahat olishadi.(o'qish vaqtida meni e'tiborimni tortishning eng yaxshi yo'li nimada degan so'zlarni aytish yoki so'rash orqali) ikkita ko'nikmalarda (o'rganishda) qulay va noqulayliklar mavjud. Oddiy kalit jarayonlarini e'lon qilishsiz dars o'tayotgan holda(yuqori auditoriyalar uchun) vaqt ketishini tejaydi. Ammo bu o'qituvchilarga tajribali va sababli jarayon tanlashga bo'lgan masuliyatni yuklaydi. Boshqa tomondan qaraganda talabar fikrini taklif etish talabalarga jarayon sodir etishidan xabardor bo'lishlariga yordam beradi, ammo uning yaratilishida talab etiladigan vaqt ko'p bo'lishi mumkin. Yana siz ikki auditoriya qo'shilmasiga dars o'tkaningizda noqulaylik tug'diradi. Har bir guruh turli xildagi jarayon tanlashi mumkin. Qanday jarayon tanlashingizdan qat'iy nazar siz albatta har bir jarayon yoki qoidalarini yaratishda auditoriya joylashuvi hududlarini hisobga olishingiz zarur.

Auditoriya qoidalarini joriy etish

Jarayon va tartiblardan tashqari qoidalar yakka tartibdagi talabalar uchun ma'suliyatni o'z zimmasiga olishi, uning xulq-atvorini ifodalaydi. Ularning jarayonlar kabi auditoriya vazifasini samarali bajarishdagi ko'maklashishiga qaramasdan ular haqiqatdan ham o'rganishga bo'lgan ma'suliyatni oshirish hamda talabalarning bir birlariga hurmat ko'rsatishlarini ham ifodalab turadi. Auditoriya qoidalarining 8-varoqli ko'rsatmasidan.

Mashg'ulotlarni bir xil sur'atda olib borish va tashkil etish

Boshqarish muammolarining oldini olishning eng yaxshi yo'li darslarni

hamda mashg'ulotlarni bir xil sur'atda olib borish va tashkil etish va iloji boricha davomli va bir maromda. Bu maqsad 3 ta katta strategiyadan tashkil topadi:

- talabalarigiz uchun ish hamda mashg'ulotlar qiyinchiligining mos keladigan me'yorini tanlash;
- tuzilmaning o'rtacha meyorini taminlash yoki talabalar nima qilishi kerakligini aniq tushuntirish, ayniqsa mashg'ulotlar jarayonida;
- xulq-atvorning qo'zg'oloniga va oqimiga butun auditoriya bilan hamda insonning o'zi ziyraklik munosabatida bo'lishi kerak.

Har bir strategiya o'qituvchiga qiyinchilik tug'diradi, ammo shuningdek talabalarning o'qishiga yordam beradi.

2. Vazifalarni qiyinlik darajasiga qarab tanlash

Brittning (2005) ta'kidlashiga va o'qituvchilarning bilim tajribasiga ko'ra talabalaraning ko'pchiligi qachonki vazifalar juda ham oson yoki juda ham yengil yoki zerikarli bo'lmasa, yani barcha vazifalarni qiyinlik darajasi o'rtacha bo'lsa fanlarga bo'lgan qiziqishlari yuqori bo'lishini aniqladi. Sizning o'qitish tajribangiz yetarli darajada bo'lmasa yoki yangi talabalarining fanlarni bilish darajasi sizga notanish bo'lsa, qiyinchiliklarning to'g'ri darajasini topish bir qancha muammolarga olib kelishi mumkin. Talabalarni sizga tanish yoki notanish bo'lishiga qaramasdan, har bir auditoriyadagi talabalarni fanlarni bilish va o'zlashtirish mahorati har xil va ayni shu narsa bilim olish darajasini aniqlashni qiyinlashtiradi. Bunday qiyinchiliklarni yengib o'tishni eng ommabob usuli bu birlik, darslar va shu darslarga oid oson va tanish dasturlar bilan ishlashdir. Keyinchalik esa qiyinroq bo'lgan materiallarni yoki vazifalarni talabalarga tanishtirish kerak toki

ular qiyinchilikni his qilgunlaricha o'qitish darajasini o'shirib borish kerak. Mana shu strategiya o'qituvchilarga talabalarni bilim olish darajasini kuzatib olish imkoniyatini beradi va shu bilan birga talabalarga ham o'qituvchilarni kutgan javobiga o'zlarini tayyorlash imkoniyatini beradi.

So'ngra mavzulardagi, darslardagi yoki dasturlardagi qiyinchiliklarni va musoqabalarni osongina yengib o'tishga yordam beradi (Van Marriionboer, 2003). Shu tamoyil haqiqiy mashg'ulotlarni o'rganishga yordam beradi. Masalan, mashina haydash, ovqat pishirish yoki shunga o'xshash boshqa turli-tuman qiyin vazifalarni bir vaqt mobaynida amalga oshirishga yordam beradi. Bunday holatlarga qaramasdan bu narsa birinchi oddiygina bo'lgan nazorat ishlariga yordam beradi. Masalan, mashinani o't oldirish va keyingi qiyinroq bo'lgan vazifalarga o'tish, yani mashinani parallel joylashtirishdir.

Ko'rsatmani ketma-ketligini bilish, qiyinchilikni topish yo'lini yarim qismi xolosdir, chunki bu narsa talabalarning orasidagi farqni ko'rsatib bera olmaydi. O'qituvchilar uchun eng boshlang'ich qiyinchilik bu talabalar o'rtasidagi farqni to'liq o'zlashtirishdir. Moslashtirganda bu nafaqat guruhlar orasida, balki auditoriyalardagi talabalar o'rtasidagi farqlarda hamdir. Bunday xilma xillikda yondashishning birgina yo'li shuki, har xil talabalar va guruhlar orasida har xil musobaqalar va mashg'ulotlar o'tkazishdir. Bir guruh A vazifasini boshqarayotgan paytda, keingi guruh B vazifasini boshqaradi. Bir guruh osongina bo'lgan matematika misollarini yechsa, ikkinchisi esa qiyin bo'lgan masalalarni yechadi. Ko'rsatmani bunday yo'l bilan farqlash o'qituvchining ishini yanada qiyinlashtiradi, ammo buni amalga oshirishni ilojisi bor va dalil shuki bu narsa ko'plab ustozlar tomonidan qilinib kelgan (bunday yo'l oqitishni ham qiziqtiradi!). Keiyngi bo'limda, biz ko'plab vazifalarni amalga oshirishga yordam beradigan bir qancha auditoriya xonalarini boshqarish strategiyasini tasvirlaymiz.

O'rtacha qiymatdagi tuzilma va tafsilot

O'qishingiz faoliyati mobaynida siz xohlagan imkoniyatlardan biri bu ustozlar vazifani yanada aniqlashtirishi yoki o'sha vazifani yanada to'liq tushuntirishi yoki sizga to'liq tuzilmani berishidir. Talabalarning uzun insholarga, katta dasturlarga yoki ijodiy ishlariga to'liq tuzilma berishlari katta ahamiyatga ega. Masalan: "biron bir asarni tanqid qilib yozing"-deb berilgan noaniq komandada behudadan behuda xavotirlanish va keyinchalik esa qanday savollar bilan inshoga yo'llanma olish, qanday qismlar yoki mavzularni o'z ichiga olish, uzunligi va uslubi bo'lishi muqarrar (Chesebro, 2003). Albatta siz taxmin qilishingiz mumkinki, talabalarning aksariyati, boshqa talabalarga qaraganda va kop'lab vazifalarni aniq bajarishini xush ko'radilar va ko'proq aniqlikni xohlashadi. Bilim olishi qiyin bo'lgan talabalarning ko'p qismi ko'pincha bunday vaziyatlarda fanlarni yaxshi o'zlashtirishadi (Marks, et al, 2003).

O'qituvchi talabalarning inshosi uchun kerakli ko'rsatmalarni ogohlantirgan holda qaysi bir maqolani o'qishni va inshoda qanaqa misol keltirishni va qaysi mavzu yoki muammo nazarda tutilishi kerakligi haqida so'zma-so'z hamda gapma-gap yordam beradi. Bu qadar e'tibor talabalarning noaniqligini kamaytirishi mumkin va o'qituvchilarning baholash ishlarini birmuncha osonlashtiradi. Ammo bu ham talabalarning o'zlari haqida o'ylashi maqsadga muvofiq tarzda ta'limning samaradorligini pasaytiradi, hatto yo'qotishi mumkin.

Shubhasiz tuzilma zid bo'lgandan ko'ra o'rtacha bo'lishi kerak. Talabalarni yetarli darajada rag'batlantirish hamda ularga to'g'ri yo'nalish

ko'rsatish orqali keyinchalik ular ko'plab ko'maklarga muhtoj bo'lishmaydi. Albatta bu ideal darajadagi mukammallikni biz yuqorida Vigotskiyning g'oyalarida muhokama qilgan edik. Bir talaba matematikadan yordamga juda muhtoj ammo inshoda esa kamroq ko'makka muhtoj. Boshqa bir talaba esa buning aksi.

O'zgarishlarni boshqarish

Mashg'ulotdagi o'zgarishlar talabalarning fikrini tarqoqligini keltirib chiqaradi va vaqt yo'qotilishiga hamda keraksiz xatti-harakatlarga sabab bo'ladi. Muammoning bir bo'lagi, o'zgarishning o'ziga xosligi: talabalar mashg'ulotning yangi bir sahnasini boshlanishini kutishiga to'g'ri keladi va o'qituvchi yangi mashg'ulotning yangi bir sahnasi uchun materiallarni tayyorlab olgunga qadar talabalar zerikib qolishadi. O'zgarishlardagi muammolar guruh vaqtlarini nazorat qilinmaganligi tufayli ham sodir bo'ladi.

Xulosa

Muammolarni kamaytirish uchun 2 ta strategiya kerak. Birinchisini amalga oshirish boshqalaridan ko'ra osonroq. O'qituvchilar uchun ushbu strategiya shundan iboratki, mashg'ulot yoki dars boshlanmasdan oldin iloji boricha materiallarni tayyorlash lozim, shundagina o'zgarish mobaynidagi vaqtni kamaytirish mumkin. Bu maslahat aytishda oson, ammo bu ma'lum muddat vaqtni hamda o'qituvchining o'z ustida ishlashini talab qiladi. (Kelvinning o'zini xotirasini sinash tajribasi). U hujjatlarni topilishi oson bo'lgan joyda saqlang deb buyurgan. Kerakli materiallarni topilishi qiyinlashganligi sabab o'rtada ko'p vaqt sarflanadi.

Ikkinchi mukammalroq strategiya esa o'zgarish vaqtida talabalarning xatti-harakatini boshqarish yo'llaridir (Marzano & Marzano 2004). Agarda talabalar usha vaqtda baland ovozda suhbatlashsa, sen ham suhbatlash ular bilan mos ravishda va ularning ovoz darajasini muntazam kuzatib boring. Talabalar ishlarini tugatib mashg'ulot tugamasdan oldin ketishga tayyorgarlik ko'rishsa unda suhbatlashing, kerak bo'lsa o'rgating, mashg'ulot tugaganlik belgisini beradigan signalni kutishini tushuntiring. Agar bir qancha talabalar ishini dars tugaguncha davom ettirishsa, boshqa tomondan ularga ogohlantirish bering, dars tugaguncha ishini qilib bo'lishiga va ishini tugatishda mas'uliyatli bo'lishi kerakligini eslatib qo'ying. Bu taktikalardan maqsad o'zgarishdagi mas'uliyatini ruhlantirish va buning ortidan bu vaqtda talabalarni muntazam ravishda tekshirishga hojat qolmaydi.

Bu idealarning hech biri o'qituvchi talabalarning xatti-harakatini muntazam ravishda tekshirishini to'xtatishi kerak degani emas, qachonki kimdir baland ovozda suhbatlashsa, vaqtdan oldin ishini tugatsa, yoki ishini uzoq davom ettirsa, sizda uni ogohlantirish imkoniyati bor va ularga aniq eslatmalarni berish lozim. Ammo shunday talabalar borki ularga eslatmani

hojati yoq, ular o'zini-o'zi boshqara oladi va ayniqsa o'zgarish vaqtida eslatma bersangiz albatta bajaradi.

Auditoriyada tavsiya etilgan qoidalar namunasi. Eslatmaning 3 tamoyili.

1-tamoyil: Qoidalar ko'p emas; ko'rganingizdek jadvalda faqatgina 5 ta. Ko'plab talim mutaxassisleri eslab qolish uchun qoidalar sonini kamaytirish tavsiya qilishgan.

2-tamoyil: Ular salbiy tomonga (bajarma uni) emas aksincha ijobiy tomonga yo'naltirilgan (bajar uni...), bu strategiyada talabalar nimadan o'zlarini chetga tortishi emas aksincha nima qilish kerakligi ifodalangan.

3-tamoyil: har bir qoida aniq va ko'plab xulq-atvor to'plamlarini o'z ichiga oladi. Qoida "hamma materiallarni darsga olib keling", masalan: qalam, qog'oz, kitob-daftar, vazifa varaqlarini va vaziyatga qarab javob so'rashlarni o'z ichiga oladi. Ularning umumiy lashgani natijasida, qoidalarda ko'pincha ikki ma'nolik uchraydi va ularni izohlashga to'g'ri keladi. Yaqqol ko'zga tashlanadigan qoidabuzarliklar juda kam uchraydi. Masalan: talaba ruchka olib keldi, ammo ruchka yozmasligi mumkin. Shuning uchun siz bilishni xohlamog'chidirsiz bu voqea qoidani buzilishimi yoki shunchaki ruchka ishlab chiqaruvchining kamchiligidanmi (bu holat kam uchraydi).

Auditoriyaning ish tartibi bilan bir qatorda qoidalar ham har bir o'qituvchining o'zi tomonidan rejalashtirilishi kerak, yoki o'qituvchi talabalardan maslahat olishi kerak. Har bir muammoni hal qilish uchun bo'lgan munozaralar ish tartibi bir xil: o'qituvchilar tomonidan joriy qilingan qoidalariga rioya qilish ko'proq samarali va barqaror bo'lishi mumkin va adolatli, ammo talabalar tomonidan ko'rsatilgan qoidalarni deyarli hamma talabalar qo'llab quvvatlaydilar. Chunki qoidalar kishining masuliyatiga yo'naltirilgan, ammo auditoriyaning ish tartibini amalga oshirishdan ko'ra ularni jalb qilish kuchliroq holatdir.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Auditoriyani boshqarish deganda nimani tushunasiz?
2. Auditoriyani joylashtirishda nimalarga e'tibor berasiz?
3. Auditoriyani o'rtacha qiymatdagi tuzilmasi qanday?
4. Auditoriya joylashuvining fanni o'zlashtirishga bog'liqi qanday?
5. Auditoriya qoidalarini sanab o'ting?
6. Kunlik jarayonlar va tartiblarni joriy etish kerakmi?

7.2. Auditoriyadagi aloqa turlari

**“Samimiy, shiddatli, ko'ngildan joy oladigan bo'ling”
(Franklin Delano Ruzevelt)**

Tayanch iboralar: Auditoriya munozarasi, suhbat jarayoni, aloqa

tabiati, muloqot xarakteri, kutish vaqti.

Franklin Ruzvelt Amerikaning oldingi prezidenti edi u muloqot qiladigan paytda samimiy va botir bo'lishni maslahat berardi. U odamlarning ko'nglidan joy olish uchun ko'proq yolg'izlik o'rtasidagi kuch farqlari kamaysa suhbat yoki dialog yaxshilanishini maslahat beradi. Maslahat berish jarayonida kimning kim bilan suhbat ham e'tiborga olinadi, bu yerda suhbatdoshlarning kamtarligi, noto'g'ri fikr yuritishi hisobga olinishi zarur. O'qituvchi sifatida biz deyarli ta'limda uzluksiz suhbatga yuzlanamiz va bunda so'zsiz muloqatlarning ko'p turlari: imo-ishoralar, mimik harakatlar va boshqa "tana tili" kabilar ilova qilinadi. Tana tili bilan amalga oshiriladigan suhbatlar sizga dahldor bo'lmasa ham tezroq o'ziga jalb qiladi va hattoki suhbat butun auditoriya ichida amalga oshirilayotgan bo'lsa ham individual tarzda gapirish navbatini kutishga majbur qiladi. Siz o'qituvchi sifatida vaziyatga nisbatan rollarni almashtirgan holda muloqot qilishingiz va bunda sizning muammoingiz ayni vaqtdagi munosabatlarni o'z rolingizda ko'rsatib berishingiz kerak bo'ladi. Agar siz bu taktikani mohirona amalga oshira olsangiz, demak sizning talabalar bilan muloqotingiz Franklin Ruzvelt tomonidan tavsiya qilingan sifatlarga ega bo'lgan bo'ladi. Siz ushbu harakatlarni o'zingizda shakllantirsangiz haqiqatdan ham samimiyoq, jasurroq bo'lasiz hamda talabalar va o'zingiz o'rtangizdagi kuchlar farqini (kichrayishi) topasiz.

Bu bo'limda biz qanday qilib siz ushbu maqsadlarga intilishni boshlashingiz mumkinligini qarab chiqamiz. Biz jasurlik bilan auditoriya muloqotining boshqa tanish holatlardagi muloqotdan bir nechta muhim xususiyatlarining farqlari borligini tasvirlab beramiz, keyin bir qator samarali muloqotga hissa qo'shadigan verbal va noverbal texnikalarni tushuntiramiz va bir nechta faol umumiy sharoitlarda aniq, ravshan ko'rsatishni tasvirlaymiz va biz uni muloqotda qatnashish strukturasi deb nomlaymiz. Qanday qilib muloqotda faol qatnashish strukturasi muhim tasiri talabalar va o'qituvchi muloqotini tashkil etilganligini ko'rasiz.

Suhbat vazifalari: mohiyat, jarayon va undagi xulq-atvor boshqaruvi

Auditoriyalar ko'p boshqa guruh holatlaridan yani uchta maqsadning mohiyat, jarayon va undagi hulq-atvor boshqaruvining yagona birlashuvi muloqot xizmatlaridan farq qiladi(Wells 2006).

Mazmunli suhbat nima o'rgatilayotganiga bog'liq bolib, qachonki o'qituvchiga talaba fikr, g'oya bildirsa yoki so'rasa masalan: kimdir qachonki ozgina yangi bilimi ustida tushuntirsa yoki tayyorlansa sodir

bo'ladi. Burns end Muhill (2004) Odatda mazmunli suhbatda bugungi ta'lim dasturining xolisona o'rganilishi, yoki bir qancha unga aloqador tarixini gapirib bersa, masalan: "Amerika fuqarolar urushining bir nechta sabablari bor edi"-deb matn tushuntirilsa va albatta bugungi suhbatda mavzuni xolisona o'rganishda chetga chiqa olish imkoni ham bo'lishi mumkin. ay qilib kapalakka aylanishini so'rashi mumkin.

Rasmiy suhbatda ma'muriy boshqaruv nazarda tutilayotgandek, auditoriyadagi vazifalarni muntazam ado etishi ko'zda tutiladi. Masalan: Qachonki o'qituvchi: "Qachon siz alifbo kitobingizni o'qib bo'lsangiz ularni xonadagi qutilarga solib qo'ying", yoki "Siz buning ismini sahifaning tepasiga yozishingizni xohlysizmi? deb so'rsa rasmiy suhbat sodir bo'ladi. Rasmiy suhbat talabalarning faolliklarini muofiqlashtirishda kerak bo'lgan malumot bilan taminlab beradi. U birmuncha gavjum joyda auditoriyada va qisqa yoki qat'iy tartibli holatda bo'lishi mumkin. U faolliklarni tashkil qilishi va suhbat ishtirokchilarining samimiy so'zini saqlaydi. Rasmiy suhbat bu asosan xulq-atvorni to'g'rilash yoki uni olib tashlash to'g'risida emas. Aniq boshqaruv jarayoniga qaramasdan u ba'zan biron bir talabaning jahlini chiqarib qo'yishi yoki talabalar ba'zan jarayonlarga quloq solishni unutishi mumkin.

Maslahat: (Ko'mak berishni ta'minlashni o'ylash o'rniga talabalarning har biri bilan o'qituvchi suhbatni muofiqlashtirishi kerak).

Nazorat suhbatlari bu yomon xulqlilarni bilimsizliklarini o'rganish emas, balki ular sodir etgan yomon xulqni to'g'rilash yoki oldini olish haqidagi muolaja-tadbiridir. Bunday suhbat, masalan o'qituvchi "Jill sen eshitish o'rniga gapirayotgan eding" yoki "Jason sen bekorchi rasm chizishlar o'rniga matematikangni ishlashing kerak edi"-degan vaziyatlarda sodir bo'ladi. Ko'pchilik hollarda nazorat suhbatlari o'qituvchi bilan yuzaga keladi. Lekin talabalar ba'zan bir-birlari bilan band bo'ladilar, o'qituvchisi bilan emas. Bir talaba yaqinidagi shivirlayotgan va tinchgina "shsh" deyotgan guruhdoshiga jimgina xulq-atvorga tajovuz qilib qarashi mumkin yoki o'qituvchi oddiygina qilib uni to'xta deb aytayotgan guruhdoshining ermak qilinishiga javob berishi mumkin. O'qituvchi yoki talaba tomonidan yuzaga keltirilgan nazorat suhbatlari har doim ham to'liq samarali bo'lmasligi mumkin, lekin uning maqsadi nomunosib xulq-atvorning tekshiruvi va nomunosibligini aniqlashdir. Nazorat suhbatlari auditoriyani samarali boshqarish uchun aniq va muhim, biz buni yettinchi bo'limda to'liq muhokama qilgan edik. Lekin ikkala vazifalar ham darslarni ahamiyatsiz xulq-atvor muommolariga putir yetishiga yordam beradi va ko'proq u yoki bu jarayonlarning mazmuniga e'tibor ko'proq davom etishiga ruxsat etiladi.

Kutish vaqti Keyingi muhim verbal bo'lmagan xulq-atvor *kutish vaq-*

tidir. Aniqroq qilib aytganda muloqot almashinuvi o'rtasidagi to'xtatilish vaqti. Kutish vaqti, qachonki muloqot vaqti boshlanganda belgilanadi. Masalan agar o'qituvchi savol bersa kutish vaqti talabalarni mos bo'lgan ma'suliyatga yetaklash yo'lini to'xtatishi mumkin. Auditoriyadagi o'zaro ta'sirni o'rganishdagi izlanishlar shuni ko'rsatadiki, kutish vaqti auditoriyalarda sezilarli darjada qisqa, bir soniyadan kam bo'lmagan (Good&Braphy 2002) bo'lishi lozim. Afsuski kutish vaqti talabalarning fikrlash o'ylashiga suqulib kiradi. Bir necha soniyada talabalar nima deyishni qaror qilishga, qaror qilganlarni ham o'ylay olmaydilar (fact Tobin 1987). Kutish vaqtini uzaytirish ma'lum bir soniyaga bir muhim ta'sirdir. Talaba ko'proq vaqtini ma'suliyatini o'ziga bera oladi, fikrlariga urg'u bera oladi va kattaroq bahslarda dars faolligini oshirishi mumkin bo'lad. Ammo ko'plab o'qituvchilar uchun kutish vaqtini uzaytirishni o'rganishlari qiyinroq kechadi va hattoki boshida ba'zi noqulayliklar tug'dirishi mumkin. Ma'lum bir haftalik mashg'ulotlardan so'ng uzoqroq kutish vaqti bilan bo'lgan noqulayliklar bosiladi va kutishning oliy foydasi shakllana boshlaydi, tikilib qarash bilan bo'lganidek, ma'qullangan kutish vaqti ham shaxslar va guruhdagi talabalar orasida o'zgarib boradi va ehtimoldagi kutish vaqtining o'zgariшинi noqulay muloqotda yetkazilishi mumkin bo'la oladi. Shunday bo'lgani uchun ko'plab ehtimollar mavjud. Shulardan biri qizlarning talabalarga qaraganda ko'proq kutish vaqtini maqullashidir. Biroq kuzatishlar natijasida qizlarning keraksiz joylarda uyatchanligi yoki o'g'il talabalarning o'ziga bo'lgan yuqori ishonchi va juda ta'sirchanligi aniqlangan. Etnik va madaniy guruhlardan kelgan talabalarda uzoqroq kutishga bo'lgan xohish yuqoriligi kuzatiladi. Ko'pincha bu holat ingliz tili ikkinchi til bo'lgan vaziyatda uchraydi (Toth 2004).

Qachonki o'qituvchi shunday guruh azosi bilan suhbat qursa talabadaga hur-mat yuzasidan to'xtatilishi, o'qituvchiga ikkilanish yoki o'tkazuvchanlik holati bo'lib tuyuladi. Bazi boshqa madaniy guruhlar bir-birini qisman yopuvchi xulosalarni noma'lum kutish vaqti turi orqali maqullashadi. Bunday sharoitlarda muloqotdagi bir shaxs oxirgi so'zlashuvchi bilan bir vaqtda so'zlashni boshlashi, xattoki oldingi so'zlashuvchi tugatmasidan boshashi mumkin. Noma'lum kutish vaqti suhbatdagi jonli qiziqishni paydo qiladi. Biroq bir ikki soniyada xulosa qiladigan o'qituvchi nutqini yomon deb tugatishi va hattoki qo'pol xato qilib so'zlashga bo'lgan fursatni muammollar girdobida qoldirishi mumkin. Ko'pincha uzoq kutish vaqti maqullanishiga qaramasdan bu holat ma'lum bir shaxs yoki guruhlar uchun mos kelmaydi. O'qituvchilar uchun keng va foydali maslahat bu talabalarning xohishiga imkon boricha e'tibor berishi, o'qituvchining xohishiga qaraganda talaba-larning imkoniyati xoh tez xoh sekin bo'lsin

inobatga olinishidir. Kutish vaqti davomida esa o'qituvchi va talabalar bir birlarining fikr almashinuvi bilan bo'lgan muloqotini qulay va to'liq davom ettiradi va bu holat ko'plab talabalarni suhbatga jalb etadi. Tikilib qarash bilan bo'lganidek talabalarning kutish vaqtini qabul qilishi ularga berilgan mustaqillik darajasi qachon va qayerda qatnashishini belgilash orqali osonlashtiriladi. Masalan ma'lum bir vaqtlarda ochiq –yopiq muloqotlar yoki mavzudan tashqari bo'lgan sohalarida suhbatlashishlar foyda keltiradi.

Ijtimoiy masofa. Qachonki ikki shaxs o'zaro munosabatda bo'lsa fizik bo'shliq yoki masofa ularni qanaqa munosabatda ekanligi ifodalab turadi (Noller 2006). Ijtimoiy masofa yana odamlar boshqalarning holatini qanday tasvirlashini ham ifodalaydi, bazi kimsalar odatiy masofalashda fizik masofadan uzoq bo'lsa, mavhum holatda kimgadir qaraganda yaqinroq yondashadi. Oq amerikaliklar jamiyatida metrdan metrga bo'lgan taxminiy yarim masofa bu yuzma-yuz, shaxsiy do'stlar bilan bo'ladigan suhbatda aks etadi. Miqdorning yaqin masofasida agar shaxslar bir-biridan uzoqlashsa, bu odatiy hol. Yaqin masofalar samimiy do'stlik uchun uyalişhdek bo'ladi.

Agarda munosabat biznesga yaqin ma'noda bo'lsa, shaxslar o'zlarini miqdordan ham uzoqroq tutishga, taxminiy bir metrdan uch metrgacha tutadilar. Bunday masofa o'qituvchilar uchun talabalar bilan so'zlashganda odatiydir. Rasmiy munosabatlarda shaxslar uch metrdan uzoqroq masofani maqul deb bilishadi. Bu o'qituvchilarning butun auditoriyaga bo'lgan ma'ruzasida o'z aksini topadi. Shunchaki tikilib qarash va kutish vaqtida bo'lganidek, turli shaxslarning o'zlariga maqul masofalari munosabat yaqinligi yoki uzoqliligiga qarab farq qiladi va bir xil munosabatdagi ikki odamlarni turli masofa xohlashi chigallik sodir etish ehtimoldan holi emas.

Qisqa ijtimoiy masofani hohlovchi talaba uning sherigiga qaraganda o'jardek ko'rinadi. Aniqrog'i u og'ir, vazmin, hattoki do'stona munosabatlarga no'noqdek ko'rinadi. Bu ta'sir turlari ijtimoiy masofani verbal muhokama qilmaslik orqali osonlikcha ahamiyatsiz qoldiriladi, lekin ular o'qituvchilar uchun eng yaxshi chora bo'lib, talabalarning tabiiy mavjud imtiyozlarini imkon boricha yuqori hisoblash va imkon boricha hurmat qilishdir. Yaqinroq bo'lishi kerak bo'lgan talabalarga yaqinroq bo'lish imkonini yaratish lozim, hech bo'lmaganda sababli chegaralar orqali uzoqroq bo'lishi kerak bo'lganlarga, uzoqroq bo'lish imkonini berishi kerak.

Ishtirok etish tizimi: Muloqotda ta'sir. Ko'plab auditoriya faollari dars muloqotida yo'liga naqshinkorlik bag'ishlab, hattoki ularni eslama-ganda ham auditoriya a'zolarini o'rganishni umid qilishga chorlaydi. Har qanday faollik bu qatnashuv tuzumidir, faollik davomida talabalar va o'qituvchilardan kutiladigan huquq va ma'suliyatlar hisoblanadi. Ba'zida o'qituvchilar huquq va ma'suliyatlarga to'laligicha izoh beradilar, har doim

ular guruh a'zolari holatiga ishora etsalar ham, shaxsiy fikrdagi talabalar esa ularni boshqalarga qarash orqali osonlikcha o'zlashtiradilar. Ma'ruzani misol qilsak, unda ham ma'lum bir qatnashuv tizimi mavjud bo'lib, talabalar eshitishga ma'suldir, gapirish uchun qo'l ko'tarish va fursat bo'lganda xulosa bildirish kabilardir. Boshqa tomondan qaraganda o'qituvchilarda ham ko'p gapirish huquqi bor hayotiy va tushunarli qilib so'zlash uchun o'qituvchi ma'suliyatlari yuqoridir.

Odatda, qatnashuv tuzumi egasi ham mavjuddir, biroq a'zo bo'lsada kerakli ma'lumotlar auditoriya faolligi uchun odatdagi holatlar inobatga olinishi lozim. Ma'ruza – o'qituvchi gapiradi, talaba esa eshitadi. Talaba xohlasa yozadi, xohlamasa yozmaydi.

Savol va javoblar – O'qituvchi bir necha savol belgilab, bir talabadan har biriga javob berishni so'rashi, qolgan talabalar esa qo'llarini ko'tarib o'qituvchi bergan savollariga aniq va ravshan javob berishi belgilanadi. Bunday qatnashish tizimi ilgari deklamatsiya deb ham nomlangan.

Bahs-munozara – O'qituvchi mavzuni to'laligicha yoritib beradi va talabalarni o'z fikrlarini bildirishga taklif etishi. Talabalar mavzu haqida so'zlashi va hattoki ulardan oldin chiqqan so'zlovchining fikrlari haqida imkon boricha ma'lumotga ega bo'lishi lozim.

Jamoa ishi – O'qituvchi asosiy savolni o'rta tashlashi va u savolni kichik guruhlar o'rtasida o'z javobini topilish jarayoni yakuniga qadar kuzatilishi.

Bunday tizimlarning har biri talabalar va o'qituvchilar o'rtasidagi muloqotning qanday hosil bo'lishiga ta'sir ko'rsatadi: Masalan har birining o'zi nazarda tutilgan xabar turi qanday qachon va kim bilan o'zaro ta'sirlashish uchun javob topish mumkinligi kuzatiladi.

Bularni qanday ta'sir etishini ko'rish uchun keyingi bo'limga nazar tashlaymiz, qanday qatnashuv tizimi auditoriya muloqotiga ta'sir etishini bizlar uchun yozuvchi Kelvin Seyfert aytganidek ma'lum bir mavzu, yani talabalar o'yini 20 yil davomida o'rganilgan mavzu orqali bilishimiz mumkin. Mavzu universitetda o'qiyotgan bo'lajak o'qituvchilar uchun mo'ljallangan. Bu vaqt davomida Kelvinning mavzu haqidagi g'oyalari o'yinning maqsadi va tabiyati haqidagi talabalarning fikrlarini rag'batlantirish edi. Biroq vaqtlar davomida u turli xil qatnashuv tizimlari ustida izlanish olib borishga harakat qiladi va natijada talabalarning muloqot yo'li o'zgaradi.

Ma'ruza.

Birinci marta Kelvin talabalarning o'yini haqida o'rgandi, u haqida ma'ruza o'qidi. U ushbu qatnashuv tizimini eng zo'r tamoyil deb ishongani uchun va universitet o'qituvchilari tomonidan keng qo'llanilganligi uchun Kelvinning maruzasidan shu ma'lum bo'ldiki u o'sha paytda nima haqida

o'ylagani va his etganligi bilan faxrlandi.

Ba'zi hollarda ma'ruza foydali deb topildi. Kelvin barcha mavzuga ta'luqli bo'lgan ma'lumotlarni epchillik bilan boshqa bir kursga tadbiq etdi (20 daqiqa ichida), ma'ruzalarning to'laligini, hamma ma'lumotlarni izohlab ko'rsatdi va u keltirgan materiallar talabalarning qiziqishlari bilan amaliy bog'liq ekanligini isbotlash bilan o'zini ko'rsatdi. Unda yaxshi ballarning hammasi bor edi (Christensen 2006) Ma'ruza davomida talabalar deyarli jim edi, ikki uch kishigina yozdi xolos. Kelvin qolgan maruzani eshittish davomida ma'lumotlarni eslab fikrlashni mo'ljallashi kerak edi. Talabalarning shivirlashi uni biroz sarosimalantirdi, ammo u xotirjam auditoriya bo'ylab hijolatsiz yoki kuchli o'tkazuvchan talabalarga o'xshamas edi. Biroq salbiy belgilar ham paydo bo'ldi, hushmomilaligiga qaramasdan ma'lum bir talabalar talabalar o'yini haqida gapirish va savol berishda sustlasha bordi. Ba'zilar esa talabalar o'yinini mavzuning bir atamasidek qarashdi, uning ovozini yuqori va yoqimli bo'lishiga qaramasdan, oxirgi imtihonda kam sonli talabalar o'yin bilan bog'liq vositalarni o'rganishga qodirligi, o'qituvchi va sardorlarni bilim ko'nikmasi kabi o'z bilimlariga hissa qo'shishdi. Yana kichik bir muommo yo'q emas edi. O'yin haqidagi maruza ochiqlicigicha qaralib undagi maqtanishga arziydigan say-harakat qadrli bo'lgan qiziqish va tanlash huquqi mavzuni yoritib turardi. Ammo bunday g'oyalarni maruza sifatida taqdim etib, Kelvin qarama-qarshi xabarga ham beixtiyor qo'l urdi, unda: o'rganish bu ba'zi narsalarni passiv holatida tugallash, ya'ni o'qituvchi orqali yaratiladigan aqliy yo'lga boshlashi kerak edi. Hattoki auditoriyaning fizik joylashuvi, partalar oldinma-keyinligi talabalarni faqat maruzadagi insonga yuzlab qo'ygandi. Kelvinning keyinroq aniqlashicha bular ta'lim izlanishida keng qamrovda tanqid qilindi (Makeachie Svinichi 2005, Benedict Hoag 2004). Ba'zi talabalar uchun maruza formati o'rganishni kun orzusiga teng degan taxminni berishi mumkin edi. Ikki jarayon jim o'tirish va ta'sirchanlikni ko'rsatish talab qilina boshlangan edi. Maruzada oson yechim bu talabalarni o'z fikrlarini maruza davomida o'z vaqtida aytishi, o'z bilim va ko'nikmalarini maruzaga bog'lashda edi. Biroq Kelvin o'yinli o'qitishning birinchi yilida buni qisman bajardi. Maruza vositasi g'alati va maruza xabariga zid ma'noda bo'lib, hattoki uning tubida talabalar umuman so'zlamasdan ma'lumotlar haqida faol o'ylay oladi degan mohiyat mavjud edi.

Savol va javoblar

Bu muommolar sababli Kelvin o'z ishini bir necha tajribasi orqali biroz o'zgartira oldi, bu esa ko'p savolni o'z ichiga olgan savollarning javob berishga taklif etilgan talabaga berilishi edi. Bu galda talabalar o'yini haqidagi maruza g'oya kalitlari ifodasi turiga o'xshardi. Talabalarning ishonchi,

bilimi va talabalar o'yiniga bo'lgan munosabatini chalg'ituvchi savollar bilan o'rganishga muvaffaq bo'ldi. Natijada Kelvinning darsga tayyorlanish konspekti o'zgaradi (21-bet). Savollar so'rash va to'g'ri javob aytishga undash, takliflar kiritishga ruxsat berish, ularni o'ziga bo'lgan ishonchini hosil qilishga ruhlantirar, talabalarning ma'lumotlarini qanchalik eshitganini yoki tushunganligini yorqinlik bilan namoyon qilar edi. Bunda, Kelvin o'qituvchilar uchun davomli va juda mashhur bo'lgan, bilimlarni tekshirishga xizmat qiladigan muloqot turini ishlatardi (Cazden, 2001). O'zaro ta'sir esa oddiy ikki yo'l almashinuvi: o'qituvchi va bir talaba o'rtasida. Kelvin so'radi, talaba javob qaytardi, Kelvin esa uni hisobga olib baholadi, (mehan 1979; Richards 2006) o'zgarishlarning ba'zilar auditoriya azolarining bor yoki yo'qligida ham bog'liq.

Odatda talabar auditoriya bahslarida kichik boshqaruvchilikka ega bo'lgan, savol va javob strategiyasi talabalarning imkonsiz javoblarini boshqarish faraziga e'tibor bermasdan amalga oshiriladigan Kelvin qatnashuvidagi boshqarishni juda xohlaganlar. O'z tomonidan ko'plab savollar berish orqali va haqiqiy bo'lgan javobnigina aytishga ruxsat berishi orqali Kelvin talabalarning fikrlarini to'g'ri yo'lga solishga harakat qila oldimi? Bahs munozarada ko'proq ta'sir berish uchun Kelvin o'zi yaratgan talabalar o'yini g'oyasi haqida kam ma'lumot berib, ko'proq aloqada bo'lishi kerakligini ta'kidladi.

Auditoriya munozarasi Bir necha yillik o'qitishlardan keyin, Kelvin ma'ruzachilar bilan birgalikda savol va javoblarga har tomonlama yuzlandilar. U oddiy talabalar o'yiniga yetaklovchi savollar bilan boshladi. O'zgarish esa yana uning mavzu uchun rejalariga ta'sir etdi. Belgilangan maqsad va vazifa ro'yxatidan tashqari u endi qisqa yozuvlar ya'ni talabalarning hisobga olishi kerak bo'lgan talabalar o'yini haqidagi muammolar ro'yxatini yaratdi (ba'zi masalalar 21-betda ko'rsatilgan). Qatnashuv tizimidagi o'zgarish talabalar va o'qituvchilar va albatta talabalarning o'zlari orasidagi ba'zi muloqot o'zgarishiga zamin yaratdi. Madomiki talabalar oldindagidan ko'ra erkin so'zlar ekan, ularning mavzu haqida e'tibor berish-bermasligini faxmlash osonroq kechardi. Endilikda, ko'proq ruhlantirilgan talabalar ham talabalar o'ynini o'rganish haqida o'ylashi ko'rinda boshladi. Ya'ni chegarali auditoriya muloqotida talabalar avvalgiga qaraganda erkin so'zlash huquqiga ega bo'ldilar. Masalan, Kelvin shuni aniqladiki, ba'zi talabalar o'zlariga ajratilgan vaqtdan ham ko'proq, deyarli erkin holatda gapirdi, natijada esa talabalarni gapirishga bo'lgan ikkilanishini oldi olindi. Ba'zida esa ba'zi talabalar boshqalar fikriga quloq solmaganday ham ko'rindi. Vaqt o'tishi bilan u o'z gapirish navbatini kutganlarning qo'llari o'ziga ishongan holda ko'tarila boshladi. Shu bilan birga vaqt o'tishi bilan

gapirmaslikka ishonganlar ham bo'ldi. Ular esa derazaga termulish bilan band bo'ldilar. Madomiki aniq auditoriya baxslari Kelvin nazoratida har doim ham bo'lmas ekan. Muloqotda har doim ham Kelvin muhim deb hisoblagan talabalar o'yini haqidagi g'oyalarning barchasi ham ilgari surilmadi. Masalan, bir vaziyatda u talabalarni, o'yinni har doim ham o'ziga xosligicha ruhlantirishni muzokara qilishlarini nazarda tutgandi. Lekin muzokara oxirida mavzu har bir fan orasida o'rgatilish yoki o'rgatilmalik haqidagi bahs bilan yakunlandi. E'tibordagi o'zgarish yomon bo'lmadi. Ammo u ma'lumotlarni yetarlicha hisobga olmaganini o'ylashga undadi. Bu o'zgarishlarga erishishga auditoriya bahslari natijasida o'rgangan muharrirlar tomonidan ko'rsatilgan homiylik katta imkon yaratdi.

Jamoaviy ish

20 yil vaqt davomida Kelvin talabalar o'yinini o'qitdi. U yetarli darajada bahsni rivojlantirdi. Bunda esa u muloqot strukturasi uning tadqiqotini yana o'zgartirdi. Bunda u hamkorlik jamoaviy ishini qo'lladi. Kelvin odatdagi o'z oldidagi maqsadini eslatish orqali ular orasidagi muloqot o'zgarishiga ishonardi. Muloqotlar vazifasiga ko'ra taqsimlandi. Talabalar bir-birlariga keraklicha quloq soladi va hech kim ko'p gapirish ham, jimlikka tushib qolmasligiga ham yo'l qo'yilmaydi. Shuni ta'kidlash joizki auditoriya aloqasida faqatgina verbalik emas, balki verbal bo'lmagan elementlar ham mavjuddir. Verbal aloqani samarador qo'llash uchun o'qituvchilar rejaga loyiq bo'lgan strategiyalarni qo'llashni bilishlari lozim.

Boshqa guruhlarda a'zolarining hammalari faol ishlaydi va ular fikrlarini tez-tez boshqalarning yuksalishlari haqidagi fikrlar va yangiliklarni baham ko'rmaydilar, ahamiyatlisi guruhga ta'luqli bo'lishlariga qaramay ular mustaqil ishlaydilar, bu yerda Kelvinning tajribalari boshqasi bilan solishtirilganda ko'pchilik muloqotning tizimlilik sinovlari jamoaviy ishda ko'rib chiqildi(Slavin 1995).

Auditoriyadagi aloqa turlari. Talabalar va o'qituvchilarda bir-birlariga munosabatning hammaga ma'lum usuli bo'lib, tilshunoslar uni "registr" deb atashadi. "Registr" bu so'zlar, gramatika va ifodalar yoki jamiyatda ro'l o'ynaydigan odamlar fikrlari to'planmasidir. Hammaga ma'lum bo'lgan misol: chaqaloqlarda gapirishga bo'lgan registrdir. Uning qismlari oddiy takrorlanadigan so'zlar va tuyg'usiz bo'g'inlar va darajadagi bo'rttirilgan o'zgarish, gapiruvchini o'smirlardek va eshituvchini esa chaqaloqlardek belgilaydigan darajadir. Auditoriya xona registr tili bir xil vaziyatda amal qiladi va u kim o'qituvchi va kim talaba ekanligini farqlab turadi. Boshqalarga qaraganda talabalar va o'qituvchilar registrni ba'zi vaziyatlarda ko'proq ishlatishadi. Biroq bizning jamiyatda buni farqlash odatiy bo'lganligi uchun odamlarda qiyinchilik tug'dirmagan. Quyidagi sena-

riyda gapiruvchi alifbo harflari bilan ifodalanadi. Hozircha aniqlashda kim o'qituvchi kim talabaligini bilish qiyin emas:

A: Diqqat qiling, hammangiz qunt bilan menga qarang.

B: Ishlashga tayyormisiz? Biz matematikadan yangi misolni yechmoqchimiz. U uzoq bo'linish deb nomlanadi. Biror kishi bu uzoq bo'linish nimaligini biladimi?

C: Siz bu haqda nima deb o'ylaysiz. Bo'linish katta sonlar bilanmi?

A: Boshqa fikrlar bormi? Deb D ga yuzlanyapti.

E: Yo'q.

D: Bo'linma 2 ga bo'linadi.

A: Men faqat qo'l ko'targanga gapirishga ruxsat beraman.

D: O'zingiz javobni bilasizmi? Bo'linma qoldiqlidir.

A: Tushunarli. Siz ikkingiz ham deyarli haqsiz.

Bu muloqotda A - o'qituvchi ekanligi ma'lum, chunki u nazorat suhbatini va yangi uzoq bo'linish mavzusini tanishtiradi va qolganlar - talabalar edilar, chunki ular faqat savolga javob berishdi. Ular o'z shaxsiy fikrlarini o'qituvchiga qaraganda kamroq ifoda etdilar.

Umuman olganda xonadagi samarali muloqot dars paytida reyestrning gaplardagi xususiyatlarini qanday tushunishga, aniq dars davomida shunga o'xshab boshqarishga bog'liq. Navbatdagi jismda bir xona muloqoti tavsilotlarining va registrlardan qanday qilib imkon boricha samarali foydalanishni tasvirlaymiz. Bu ikkala qismda aloqa qancha yaxshi bo'lsa o'rganish, talabalar tomonidan o'z fikrlashlarini ko'rsatib berishlari shuncha yaxshi bo'lishini ko'rsatadi.

Ta'limga oid lug'at va grammatika: O'qituvchilar grammatika va ulardan foydalanishga o'rgangan. Bunda qaysini juda yaxshi to'g'ri va yaqin bo'lgan jargon va oddiy jumladan foydalanishadi. O'qituvchilar orasida harakatchanlikni yaratadi, omadlisi ishni yaxshi bajaradi. Yuqorida ta'kidlanganidek gapirish o'qituvchiga biroz bo'lsada uning ovozigga aniqlik va intellektuallik beradi, odatiy holda gapirishdan ko'ra shaxsning huquqini auditoriya xonasida ancha ko'taradi.

Talabalar qanday suhbatlashadi, talabalar o'zlarining gapirish stillari va ular o'qituvchilarning auditoriyada bo'lgandagi gapirishi deyarli boshqacha bo'ladi. Ularning registri ya'ni ma'ruzasi talabaning so'zlashishi, o'qituvchinikidan biroz bo'lsada farq qiladi. Chunki ularning asosiy farqlanishi javoblarni bilish darajasi o'qituvchi va bir-birlari bilan do'stona aloqasida farqlanadi.

Kun tartibini joriy qilish ba'zida talabalar boshqalar haqidagi so'zlashga yoki eslash muhokamasiga aralashadi va ayniqsa o'qituvchilarda agar o'qituvchilar talabalarga noto'g'ri berilgan matnni ochishni aytsa,

talaba qo'lini ko'tarib o'qitadi to'g'rilaydi yoki qo'lini ko'tarmaydi. Bu xol mas'ul aloqa, lekin uning kuchli chegarasini, yangi faoliyatni yaratadi va auditoriyadagi faoliyatga ta'sir ko'rsatadi.

Auditoriyadagi aloqa tabiati: Talabaning fikrlashi, o'zni tutishiga o'qituvchi nazorat suhbatlari orqali ta'sir o'tkazishi (Jeyson sening navbating emas, men qo'lini ko'targan talabalarni chaqiraman) mumkin.

Savolga savol bilan javob berish. O'qituvchining test savoliga uni oydinlashtirish uchun o'zining usuli bilan javob beradi (X ni nazarda tutyapsizmi). Yana bir ta'sir usuli muzokara yoki savol berishni xavfsiz va dolzarb mavzuga o'zgartirish.

Sukunat. Talaba so'zlovchining sharhlariga javob tariqasida hech narsa demaydi yoki taklif bildirmaydi. So'zlovchi o'qituvchi yoki talaba bo'lishi mumkin. Sukunat mavzuni davom ettirishdan ko'ra boshqa odamni qidirishga majbur qiladi.

Tikilib qarash. Talaba o'qituvchi gapirayotganda unga to'g'ri qaraydi yoki mulohazali tikiladi. Shuningdek talaba gavgani tutish turlarini o'tirib o'zlashtirishi mumkin. Bob boshibda muhokama qilganimizdek, talabaning tikilib turishi ta'lim jarayoniga olib kelgan madaniy umidlariga bog'liq. Lekin u talaba tomonidan muhokamali tanlov vakili bo'lishi mumkin. Ularning ayrimlarida o'tirish harakatlari haqida so'z yuritiladi. Auditoriya sharoitida eshitish o'qituvchiga bevosita qarash, to'g'ri yoki biroz oldinga suyanib o'tirish orqali odatiy holat ifodalanadi. Garchi bu harakatlar soxta bo'lsa ham, ular fikrni ifoda etishga, qiziqishlarini bayon qilish va so'zlovchini o'zlashtirishga o'rganishadi. Bu xatti-harakatlarga bog'lanish yoki ulardan qochish tufayli, talabalar mashg'ulot yoki muhokamaning yo'nalishiga ta'sir o'tkazadi.

Auditoriya muzokarasidan talabalarning fikrlashini rag'batlantirishda foydalanish. Auditoriya muzokarasining turli xil xususiyati shundaki, talaba va o'qituvchi o'rtasidagi aloqani baholaydi, hattoki ular auditoriyada yoki auditoriyadan tashqarida bo'lsalar ham (maktabdan tashqari munosabatlar: o'qituvchilar talabalardek gapirishi, eshitishi va ulardan farqli ravishda o'zlarini tutishi). O'ylab ko'ring balans va hajm baholash bosqichlariga bog'liq qism turlariga, o'quv rejasi maydoniga va o'qituvchi yoki talaba shaxsiyati orasida bo'ladi. Lekin auditoriya ro'yxatidan (jurnali) foydalanishdagi muvaffaqiyatsizlik, avvalo munosabat muammolarini osonlikcha vujudga keltiradi. O'ylab ko'ring, o'qituvchi norasmiy savollarga javob bermaydi. Bunday sharoitda o'qituvchi talabaning bilimiga qaraganda joriy materialni kam o'rganadi. Shuni ham o'ylab

ko‘rinki, talaba test savolidek o‘qituvchi savoliga tushunmaydi va osonlikcha javob berishi hurmatsizlik bo‘lib tuyuladi (o‘qituvchi: 23×42 nechaga teng? talaba: nechaga teng dep o‘ylaysiz?).

Auditoriya muzokarasi ro‘yxati o‘qituvchi va talaba o‘rtasidagi munosabatni qanday bo‘lishini belgilab beradi. Shuningdek u talabalarga o‘rganish va o‘rgatish, so‘zlashuv “til” ini beradi. Ikki chegaralangan haqiqat, qanday qilib o‘qituvchilar yaxshi ustunlik uchun auditoriya muzokarasi ro‘yxatidan foydalanisha oladi? Qanday qilib ular ko‘proq va yaxshiroq fikrlashni va muzokarani rag‘batlantira olishadi. Bob oxirida bu savollarga javob berish uchun taklif kiritamiz. Siz ularni ko‘rganingizda ular bir-birini kuchaytiradi. Ular g‘oyalar tarmog‘i fikrlanadigan yoki shug‘ullanadigan mantiqiy ishlar ro‘yxati emas.

O‘rganuvchining tushunish qobiliyatini tekshirish. Nima dep o‘ylaysiz talaba siz garirayotganda tushunadimi? Albatta u siz va sizning izohlaringizga diqqat bilan qarashi taxmin qilish mumkin. So‘zlovchi gapirayotganda hayol surib unga tikilib turgan paytlarimiz bo‘lgan, keyinroq so‘zlovchi aytganlarini anglash uchun biz hech narsani eshitmadik. Faollikni tekshirish muhimligini shundaki qancha talaba dars yoki mashg‘ulot davomida tushunadi. Tushunishni tekshirish strategiyasi o‘z ichiga aralash qo‘llanma va mulohazalarni oladi. Mavzuni tushuntirishda siz talabaning tushunishini tekshirishingiz yoki undan mavzuga oid bilimi va tajribalarini shu mavzuga bog‘lab dastlabki savollarni so‘rashingiz mumkin. Ilmiy darsni bog‘cha yoshidagi talabalarga tushuntirishda o‘qituvchi quyidagi savollarni beradi: O‘qituvchi: mendagi buyumlarning qaysi biri cho‘kadi yoki suv ustida qalqib turadi? (o‘qituvchi javobni biladi).

O‘qituvchi: Boshqa yana qanday buyumlarni cho‘kkani va suv ustida qalqib turganini ko‘rgansiz? (tajriba javobini o‘qituvchi bilmaydi). Bu turdagi savollarni so‘rash orqali talabalar o‘rganish qobiliyatini yoki proximal rivojlanish hududini kashf qiladi. Eslab qoling bu hududning ikki muhim avzallagi bor: biri fikrlashga hissa qo‘shadi, ikkinchisi uni rag‘batlantiradi. Kelib chiqadigan mehribonlik va qiyinchilik birikmasi o‘zgacha umidlarni tug‘dirishi mumkin. Bu birikma muzokarada bo‘lsa boshida xavfli tuyulgan narsalarni bajarishi mumkin, ya‘ni gapirishni xohlamagan talabalarni alohida chaqirish. “Sovuq chaqiruv”.

Talabalar g‘oyalarini va fikrlarini ifoda etishga yordam berish. Talabalar fikr va g‘oyalarini aniq ifoda etish maqsadida auditoriya muzonkara ro‘yxati yaxshi loyihalashtirilgan bo‘lishi lozim. Ba’zilar muzokara tarkibida suhbat tekshiruvidan qo‘shimcha sifatida foydalanishgan. Talaba g‘oyalarini to‘liq va aniq ifoda etishning yana bir usuli ularga ko‘maklashish. O‘qituvchilar uchun yana bir usul talabaning muzokaradagi tushunchasini

qayta –qayta tekshirishdir.

O‘zgarishni o‘rganib chiqing

Talabalar g‘oyalarini bayon etish maqsadida ularga yordam berish uchun yana bir strategiya, qachonki o‘qituvchi savol berganida va talaba javob berishini so‘raganda bu kutish vaqtini ko‘paytirishni nazarda tutadi. Yuqorida ta’kidlaganimizdek kutish vaqti bir soniyadan uzoqroq, bu talabalarga g‘oyani tartibga solish, shuningdek to‘liq va aniq ifoda etish uchun imkon beradi. Kutish vaqti bilvosita ustunlikka ega ya’ni u talabaning gapirishini chetlab o‘tish imkonini beradi. Umuman strategiya agar u talabalarning g‘oyalariga qo‘shimcha sharh va mukammallikni jalb qilsa va taklif qilsa, talabalarga fikrlarini ko‘proq ifoda etishga yordam beradi.

Takliflar, muzokaralar tasviriga juda o‘xshaydi, garchi ulardan haqiqatda darsning istalgan paytida foydalanish mumkin.

So‘zlashuvga oid holatlarni ko‘rib chiqing

- O‘qituvchi talabadan dastlabki g‘oyasini to‘liq tushuntirishini so‘raydi.
- O‘qituvchi talaba tomonidan qilingan xulosani inobatga oladi
- O‘qituvchi talaba g‘oyasini boshqa aloqador g‘oya bilan taqqoslaydi va undan sharh berishini so‘raydi.
- O‘qituvchi talaba g‘oyasini asoslaydigan dalil so‘raydi
- O‘qituvchi boshqa talabadan birinchi talabaning g‘oyasiga sharh berishini so‘raydi.

Nazariy taxmin qilish va muammoni hal qilishni qo‘llab-quvvatlash muammo tahlilini yechishda yordam beradi. Barcha talabalar muammoni yechishda tavakkal qilmasa texnologiyalar foydali bo‘ladi. Turli xil sabablarda talabalar ilgari muvaffaqiyatsizlikka uchragan bo‘lsa, tavakkal qilishdan o‘zlarini olib qochishadi. Shuningdek ular qayta salbiy baholanishdan havotirlanadi. Bir qancha strategiyalar o‘z ichiga uning natijasi yoki baholanishidan ko‘ra mashg‘ulot bajarilishi jarayonida diqqatni bir yerga jamlashni ta’kidlaydi. O‘qituvchilar uchun quyidagi ta’kidlar keltiriladi:

- Talabalarning qiziqish faolligini e’tiborga oling;
- Baholash darajasini minimallashtiring;
- Talabalarni mashg‘ulotni tugatish uchun yetarlicha vaqt borligiga ishontiring.
- Muammolarni noodatiy g‘oyalar va nafis yechimlar bilan hal qilishni ko‘rsatib bering;
- Talaba biror noodatiy harakat qilganda o‘zingizning entuziazmingizni namoyish eting.

Kommunikativ strategiyalarga e’tibor bersak, ular fanlardagi yangiliklar, ijodiy imkoniyatlardagi muammolarni tezlikda hal qilishga qaratiladi. Ko‘pgina ilmiy strategiyalarga ko‘ra koperativ usullarni yani

auditoriyalarga moslashgan usullarni tanlash maqsadga muvofiqligini ta'kidlashadi. Bunda o'qituvchilar va talabalarning o'zaro hurmati va o'zaro munosabatlarida muomala madaniyatini saqlab qolish ko'zda tutiladi.

Auditoriyadagi muloqot xarakteri. Talabalardan so'rang ular nimani o'rganmoqchi, qanday o'rganmoqchi va baholash yarmarkasini qay tarzda belgilamoqdalar. Ammo ularning g'oyalaridan foydalanishingiz, ularga xuddi murabbiylik javobgarligingizni tashlamoqchidek tuyulishi mumkin, ammo bu ularni talaba sifatida o'z o'rnini namoyish etishdir. Ehtimol, ularning g'oyalarini amalga oshirish uchun, ayniqsa barcha auditoriya o'quv rejasini to'liq yopish kerak bo'lganda qayta ko'rib chiqishga, xato va kamchiliklarni to'ldirishga harakat qilish kerakdir. Agar talabalar orasida yoki talaba va o'qituvchilar orasida tushunmovchiliklar yuzaga kelib qolsa taqdirlash kommunikatsiyasiga ehtiromni shu darajada aniq namoyon etishadiki, shunda uning o'rni yorqin aks etadi.

Auditoriyada turli usullar va yo'llar orqali odam o'zini birlashmadek his qiladi. Bir qarashda noaniqlikdek tuyulishi mumkin, ammo amaliyotda bu aniq bo'lgan vaziyatdir. Har qanday vaziyatlar birlashmalarda yuzaga kelishi mumkin ayniqsa auditoriya yoki guruhda umumiy yuzaga kelishi mumkin va ular doimiy va uzluksiz bo'lsa bu guruhdagi har bir vakilni o'z ichiga olganda yanada kengroq yuzaga keladi. Bu harakatlar marosim sifatida namoyon bo'ladi ammo hech qachon manfiy ma'noda emas, bo'sh va ma'nosiz qaytariluvchi harakatlar emas, balki musbat ma'nodagi aynan guruh a'zolarining bir-birlari oldidagi majburiyatlarida tasdiqlanadi (Erenrayx 2007). Ushbu marosimlarda tantanali ravishda qasamyod qilishadi (yoki uning ekvivalenti auditoriyalarda yoki qo'shimcha shtatlardan chet-roqda). Ammo eskilikka moyil ko'pgina auditoriyalar mavjud hatto ular ham marosim yoki birlashmaning tasdig'i sifatida ancha rivojlanib yangilanib bormoqdalar. Har kunlik har vaqtdagi uy ishlari auditoriya ishlari bilan birgalikda akademik darajada xizmat qilishi mumkin. Vaqti kelib uy ishlarida ham, guruh ishlarida ham do'stona munosabatlarda ham "biz kimligimizni, bu yerda nima qilayotganimizni" ko'rsatib qo'yish uchun ham kimligimizni namoyon etishimiz mumkin. Qayta ishlanib jo'natilgan xabarlar natijasida quyidagicha xulosalar qilamiz: ushbu bobda tushuntirganimiz singari o'qituvchilar va talabalar bir necha marta munosabatga kirishadi.

Kommunikatsiyani so'z orqali ifodalasa bo'ladi, lekin har doim ham emas, ularni litzenziyalarda, savollarda, tasdiqlarda ular asosan til orqali ifodalanadi va tendensiya ya'ni rivojlanish tilli registrlar deb ataladigan aynan o'qituvchi va talabalar suhbatini tushunishimiz mumkin. Barcha holatlarni va vaziyatlarni nazarda tutib, kommunikatsiya katta ko'lamda xizmat qiladi, o'rganishda va o'rgatishda eski auditoriyalarda nomutanosis

o'qish usullarini yaratishda foydalanamiz. Bu o'rgatishga xos xususiyat bo'lib, auditoriyadagi munosabatga xosdir. Ahamiyat bersak auditoriyadagi qatnashchilar orasida eng ko'p o'rganish usullaridan foydalaniladi. Shunday vaqtlar bo'ladiki talaba bilan ko'proq aloqaga kirishmay, faqat o'z ishini qilib o'tiradigan o'qituvchilar ham bor, shunday vaqtlar borki o'qituvchilar o'z ustida ishlab shaxsiy bilim va ko'nikmalarini oshirish uchun o'z mutaxassisliklari bo'yicha o'tkaziladigan seminarlarga borishadi, kommunikativ xislatni oshiradigan maxsus darslarga borishadi. O'qituvchilarning bunday xatti-harakatlari auditoriyadagi muloqot muhitini yaxshilashga va yetakch faoliyatini takomillashtirishga xizmat qiladi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Auditoriya muhiti deganda nimani tushunasiz?
2. Auditoriya muhitida muloqotning o'rni qanday?
3. Auditoriyadagi muloqot xarakteri qanday bo'lisi lozim?
4. Auditoriyadagi aloqa tabiatining shakllarini izohlang?
5. Auditoriyadagi aloqa turlarini sanab bering?
6. Auditoriya muhitiga ta'sir etuvchi omillar sanang?

7.3. Kompleks tafakkurni takomillashtirish

Tayanch iboralar: *Kompleks o'ylash, malaka, mutaxassislik assotsiatsiyasi, refleksiya.*

Yuqorida qayd etganimizdek va ko'plab pedagoglarning shaxsiy tajribalariga ko'ra instruksional bo'lmagan strategiyalar dars mobaynida foydaliroq ekan. Boshqacharoq qilib aytganda ma'lum talabalarga, ma'lum hollarda, ma'lum strategiya foydaliroq. Ta'lim psixologlari ko'p vaqtlar davomida buni o'rganib uni malaka va strategiya o'rtasidagi munosabat deb atashgan (MSM qisqartmasi) (Snow, Cronbach, 1977, 1989). Malaka bu imkoniyatlar jamlanmasi, startegiya biror narsani bajarish usuli, munosabat esa ular o'rtasidagi bo'g'liqlikdir.

Bu g'oya juda oddiy bo'lib ko'rinishiga qaramasdan MSMni ilmiy baholash juda qiyin ekani ma'lum. Muammoning bir qismi malakaga borib taqaladi. Talabalarning ko'plab imkoniyatlari, sifatlari va iqtidorlari o'rganilgan: Misol uchun, eshitib yodlash salohiyati, ko'rib anglash va eslab qolish, ma'lum g'oyalar ketma-ketligini eslab qolish qobiliyati va muammolarni yechish kabilar. Ba'zida MSM o'qitish jarayonida yordam bersa, boshqa payt u ishni qiyinlashtirishi ham mumkin. Boshqa bir izlanishda esa, kooperativ o'rganish tadqiq qilinayotganda, ba'zi talabalar universitetda boshqalariga qaraganda tezroq o'zlashtirilishi o'rganildi (Peterson, 2004). Chuqurroq o'rganish davomida u MSM bilan bog'liq muammolarga duch keldi. Talabalar universitetda guruhdagi sheriklarini

o'zlari tanlashi kerak edi. Ular o'z do'stlarini tanlashayotgan edi, bundan esa hech qanday yangi ma'lumotlar olinmaydi, natijada ba'zi guruhlarda mavjud qobiliyatlar va asoslar effektivligi kamayadi.

Muammoni yechish uchun esa instructor talabalarning muammo hal qilishdagi ma'lum kuchli tomonlarini aniqlashadi. U qaysi talaba tez harakat qilishini, qaror qabul qilishini, zehnli ekanini yoki muammoni aniqlay olishini tekshirdi. Keyinroq esa u hammani guruhlariga ajratib unda bu xususiyatga ega bir talaba bo'lishini ta'minladi. Natijada esa bu guruhlarda o'sish juda yuqori darajaga ko'tarildi. Ammo MSMni uzoq muddatgacha qo'llash qiyin tuyulishi mumkin, chunki vaqt o'tishi bilan talabalarning ham qarashlari constant bo'lib saqlanmaydi.

MSMning davomiy emasligi haqida faktlarni to'plang, ammo bu faktlar auditoriyada har xil turdagi talabalar borligi bilan bog'liq bo'lmasin. Faraz qilaylik siz MSM g'oyasini yoqlashingiz zarur, siz uni guruhingizdagi boshqa o'qituvchilarga va ta'lim psixologiyasi professorlariga qanday usulda yoqlaysiz?

Petersonning izlanishlari natijasiga ko'ra guruhda kooperativ o'rgatish bo'yicha qanday takliflaringiz bor? Sizningcha talabalar o'z sheriklarini tanlashi zarurmi yoki o'qituvchilarmi? Talabalar bu unchalik foydali bo'lmasa o'zlarining sheriklarini o'zlari tanlashni xohlashganini qanday baholaysiz?

Multimadaniyatli va irqparastlikka qarshi muhit turli irqqa qarashli va turli etnik asosga ega shaxslarning ma'lum stereotiplarga qarshi muhokamalari orqali yaxshi ishlaydi. Talabalar turli boshqa irqqa tegishli bo'lgan insonlar haqida turli hikoyalar o'qishadi, lavhalar ko'rishadi va mashhur olimlar, shaxslar haqida muhokama qilishadi. Ba'zi hollarda talabalar juda yoshligidan ko'plab turli-tuman qiziqishlarga yo'naltirilishi bizga ma'lum (Derman-Sparks, 1994).

Bunday o'ylash esa talabalarni juda yosh bo'lishlariga qaramasdan etnik va irqiy masalalarda ekspert darajasida bo'lishlariga imkon beradi. Biz uchun ma'lum bo'lgan tanasining rangi bo'yicha farqlashdan o'laroq, misol uchun talabalar ancha keng va murakkab ravishda insonlarni farqlab boshlashadi. Amerikadagi afrikaliklar va oq tanli talabalar faqatgina tana rangida emas, juda ko'p tomonlama faqrlanadilar. Asosiy maqsad sifatida yuqori bilim orqali irqiy tengsizlik bilan kurashishni hammaga imkon boricha targ'ib qilishdir.

Bunday imkoniyatlarni tekshirish uchun, Donna Perkins va Carolyn Mebert talabalardan maktabdan oldingi va keyingi g'amxorlik markazlarida haqida intervyu olishdi(2005). Bu markazlardan ba'zilari multimadaniyatli ta'limga, ba'zilari esa multimadaniyatli ta'lim bilan bir

qatorda emergent muhitga urg'u berishadi, ba'zilar esa ikkalasiga ham urg'u berishmaydi.

Perkins va Mebert bu izlanishlardan nimani aniqlashgan? 4 ta g'oyalar juda tiniq bo'lib ko'ringanini takidlashimiz mumkin:

(1) Irqiy masalalarda yaxshi natijalarni ko'rsatgan talabalar ko'proq multimadaniyatni tadbiq etuvchi g'amxo'rlik markazlarida o'qishlari foydalidir. Ammo jarayonni yanada samarasini oshirish uchun biz talabaning qiziqishlaridan kelib chiqishimiz zarur.

(2) Shunga qaramasdan, bunday markazlarda talabalar irqalarining o'rtasidagi munosabatnigina o'rganishadi, irqalarning o'zini emas. Misol uchun, agar gap Amerikadagi afrikaliklarning ichidagi farq haqida ketsa, ular ham boshqa oddiy talabalar singari tahlil qilishda bilim, ko'nikmalarga ega emaslar.

(3) Multimadaniyatli dasturlarda qatnashgan talabalar bora-bora irqiy munosabatlarda odam ajratmaydigan bo'lib borishadi.

Talabalarga to'g'ri va konstruktiv maslahatlar berish har doim o'qituvchi uchun qiyin bo'lib kelgan. Talabaning ishidagi xatolarni aniqlash va unga bu haqida turli tanbehlar berish talabaning o'ziga bo'lgan ishonchini va motivatsiyasini so'ndirishi mumkin. Shunga qaramasdan talabalar o'zlarining kuchli va kuchsiz tomonlari haqida ma'lumotga ega bo'lishmasa kuchaymasliklariga ham aniq ishonishadiki Cohen, Steele va Ross (2002), agar talaba o'qituvchiga ishonsa ko'pincha ular o'qituvchi tomonidan berilayotgan maslahatlarni to'g'ri qabul qilishadi. Shunga qaramasdan, agar ular o'qituvchiga ishonishmasa, o'zining nozik tomonlari haqida ma'lumot ularning ishonchiga va motivatsiyasiga salbiy ta'sir o'tkazadi.

Agar o'qituvchi oq tanli bo'lib talabalar esa ko'pchilik ishonuvchi stereotipga ko'ra yaxshi qabul qila olmaydigan (Amerikadagi afrikaliklar, Latinolar) bo'lsa, to'g'ri va aniq ma'lumotni yetkazish bir dilemaga aylanadi. Ba'zi izlanishlardan olingan ma'lumotlarga ko'ra o'qituvchi tomonidan aytilayotgan gap talabaning nozik tomonlari haqida bo'lsada unga yaxshiroq harakatga motivatsiya beradi. Bir izlanishda, Amerikadagi 45 ta afrikaliklar va 48 ta oq tanli kollej talabalari o'zlari yoqtirgan o'qituvchi haqida oq tanli baholovchi tomonidan tavsiyalar yozish so'raldi. Eng yaxshi tavsiyalar namunasi esa jurnalda chop etilishi aytiladi. Har bir talabaning rasmi uning yozgan tavsiyasiga yopishtirildi, bir haftadan so'ng esa ularga quidagi uchta baholash berildi:

(1) Asosli tanqid; imlo va gramatik xatolar juda ko'p, yozish usuli bilan bog'liq ham xatolar bor. Ammo yaxshi fikrlarni ham o'z ichiga olgan.

(2) Tanqid va pozitiv baho; tanqid bilan bir qatorda ular yozgan xatlari maqtaldi.

A'lo baho, tanqid, pozitiv baho va rag'batlantirish. Tanqid va pozitiv baho bilan bir qatorda, baholovchi odam bu ishlarni jurnalda bosib chiqarishga tavsiya etajagini ta'kidladi. Tadqiqotchilar talabalarning yozish imkoniyatlarini, baholovchining bahosini to'g'riligini va xatning tuzulishini o'rganishdi. Asosli tanqidni olgan barcha talabalar juda past motivatsiya darajasini ko'rsatishgan. Ammo oq tanli talabalar uchun qora tanli talabalar singari olingan baho ularga ta'sir etmagan. A'lo baho olgan qora tanli talabalar esa yaxshi motivatsiya namoyish etishgan, o'z xatlarini haqiqiy baholashgan va o'qituvchiga ko'proq ishonishgan boshqa tanbeh olgan talabalarga qaraganda.

Bu izlanish berilayotgan bahoning qanchalik muhim ekanini ko'rsatdi: asosli tanbeh olgan talabalarning barchasi past motivatsiya darajasi ko'rsatishdi. Ammo Amerikadagi afrikalik talabalar uchun yaxshi baho qo'llanilganda ham quyidagilarni o'z ichiga olishi zarur: ba'zi pozitiv ilovalar, repika va talabaning aynan nozik tomonini yoritishi zarur va o'qituvchi talabani bundan ham yaxshiroq natija ko'rsatishiga ishonishini ta'kidlovchi ilovalar.

Savollar

1. Bu izlanishlarda urg'u Amerikadagi afrikalik talabalarga qaratilgan. Agar buni Latino va tub Amerika aholisi bo'lgan talabalarda qo'llasa ham shunday natija olinadimi?
2. Auditoriyada haqiqat qanday rol o'ynaydi?
3. Shu izlanishlarda keltirilgan baholarga o'xshash baholash sizda ham bo'lganmi?
4. U sizning motivatsiyangizga qanday ta'sir etgan?

Susan Fuhrmanning (2004) "harakat nazariyasi"ga ko'ra, yangi takomillashgan ta'lim tizimidan quyidagilar talab etiladi:

(1) Maktablarning birinchi navbatdagi maqsadi, talabalarda ilm-fan, matematika va o'qishga doir bilimlarini oshirish. Har bir shtat tomonidan ishlangan ochiq kontent standartlari bunda yordam beradi. Agar talaba standartlarga to'liq javob bersa, o'qituvchilar va administratorlar bor kuchini talabaning qobiliyatlarini rivojlantirishga sarflashadi.

(2) Standartlashgan testlar orqali talabaning bilimi xolis va haqqoniy baholanadi. Yaxshi dizaynga ega testlar ishonchli va samarali bo'lib, talabaning bilimini baholashda auditoriyadagi kuzatuvlarga asoslanib qolmaslikni ta'minlaydi.

(3) Bunday ketma-ketlikka ega bo'lgan tizim, o'qituvchilarga, administratorlarga va talabalarga qo'shimcha motivatsiya beribgina qolmay, ko'rsatma sifatini ham oshiradi. Yaxshi o'qituvchi va talabalar

rahbatlantirilib, yomon xulqli talabalar jazolanadi. Chunki bu tizimda o'qituvchi o'z ustida ishlab, bilimlarini rivojlantirishga harakat qiladi. Talabalar ham o'zlarinig bilimlarini oshirishga harakat qilib, content ustidagi munozaralarni kuchaytiradi. To'g'ri baholash tizimi esa talabalarga o'z ishlari haqida asosli tavsiyalar olish imkonini beradi.

(4) Agar tizim mukammal ishlasa, kontentga tegishli bo'lmagan ma'lumotlar olinmaydi. Misol uchun berilgan ko'rsatma test olish haqidagi tor bilimlar bilan cheklanmasdan, o'quv dargohlarida ta'lim darjasini va raqobat bardoshlikni rivojlanishni ta'minlaydi.

Savollar

Standartlashgan testlar talabaning bilimini berilgan ma'lumotlar ustida to'g'ri baholay oladimi? Baholashda makatablar standartlashgan testlardan foydalanishlari kerakmi? Talabalarning auditoriyadagi aktivliklari hisobga olimaganligi to'g'ri deb o'ylaysizmi?

Testlardan o'qituvchi va talabalar motivatsiya olishadimi? Stigginsning (2004) ta'kidlashicha, bu testlardan yaxshi natija ko'rsatgan ko'rsatma talabaning o'sishi bilan bir qatorda ularni qiyin deb topgan talabalar o'z bilimga intilishlarini to'xtatib qo'yishlari mumkin. Stigginsning fikriga qo'shilasizmi?

Ta'lim izlanuvchilarining ta'kidlashlaricha, auditoriya o'qituvchilari ba'zida bir birlaridan juda izolyatsiyalangan bo'lishadi (Lortie, 1975; Zeichner, 2007). O'qituvchilar talabalar qurshovida bo'lishi mumkin, ammo har doim ham ular o'z hamkasblari tomonidan kuzatilmasliklari aniq. Bu borada mulohazalar bo'lishi turgan gap, ammo ular faqat darslardan so'ng, oldin yoki tushlik vaqtida yuz beradi. Ular bunday imkoniyatdan albatta foydalanishadi, ammo mulohazalarning kechiktirilishi esa ish samaradorligiga ta'sir etishi aniq. Mulohazalarning kamayishi esa ularga o'z tajribalarini boshqa o'qituvchilar bilan bo'lishishiga xalaqit beradi, yoki o'zlari uchun yangi ko'rsatmali yangiliklarni ochishga imkoniyatni kamaytiradi.

Izlanish maqsadi sifatida o'qiyuvchilarning izolyatsiyasi olingan, sababi u o'qituvchilarda ma'lumot almashinuvini susaytirdi (Hayes, 2006). Amaliyotdagi tadqiqotlar ommaga taqdim etilgandan so'ng, uni hammaga ulashish eng muhim omil bo'lib xizmat qiladi. So'ngi 20 yil davomida ko'plab pedagoglar va o'qituvchilar o'zlarining dars olib borishlari haqida juda ko'p asarlar yaratishdi. Bunday sonni oshiruvchi juda ko'plab o'qitish usullari va o'qituvchilar tomonidan ishlatiladigan metodlar haqida kichik kitoblar, maqsadi faqatgina o'qitishning turli tomonlarini ko'rsatish bo'lgan jurnallar, internetda esa son-sanoqsiz saytlar va bloglar mavjud va ularda biz dunyodagi o'qituvchilar turli xil usullar orqali talabalarga bilim berishi haqida bilishimiz mumkin. Oxir oqibat bir o'qituvchi tominidan

boshlangan izlanish butun guruhni o'ziga tortib bir guruh izlanishiga aylanib qoladi.

O'qituvchilar ko'pincha talabalarni turli bahs-munozalarga yo'naltirishadi: maqsad esa talabani o'rganishga undash va boshqalarni shu muammo ustida fikr yuritishlarini ta'minlash. Uning ishlatadigan ko'p sozlari ma'lumot berish, tarbiyani yaxshilash va mehribonchilik qilish haqida bo'ladi. Talabani maqtash eng yaxshi usul hisoblanadi. Yuzaga kelayotgan muammolardan o'qituvchi xulosa chiqarib ulardan kelajakda qochishga harakat qilishi kerak. Auditoriyada ham o'rganishi kerak bo'lgan inson talaba emas. Talabalarning o'zini tutishini va motivatsiyasini, ularning o'rganish qobiliyatlarini rivojlantirish usullari va auditoriyani bir birini qo'llab quvvatlovchi yagona bir jamiyatga aylantirishni o'qituvchilar ham o'rganishlari lozim.

O'rganish jarayonining o'ziga xos tomonlari va muammolari haqida ushbu kitobda biz atroflicha yoritishga harakat qildik. Biz bu bo'limning boricha sizga reflektiv amaliyotni o'zingizda qo'llab, u turli foydali ma'lumotlar olishingizga bag'ishladik. Reflektiv amaliyot bu sizning o'zgalar, o'zga joylar va holatlardan olgan tajribangizni amalda qo'llashdir. Biz yakunda o'qituvchilar boshqa hamkasblari bilan oddiygina so'zlash va ma'lumot almashishlari muhokamasini qildik. Buni biz o'qituvchi izlanishi yoki harakatdagi izlanish deb atadik. Ko'rib turganingizdek reflektiv amaliyot o'qituvchilarga nafaqat to'g'ri qarorlar qabul qilishga, balki jarayonni samrali va tartibli olib borishga yordam beradi.

Kasbiy rivojlanish va o'rganish uchun resurslar turlari

Reflektiv amaliyot bu siz o'zingiz uchun qilishingiz muhim bo'lgan narsa, chunki faqatgina siz o'z tajribangizdan kelib chiqqan holda o'rgatish jarayonida turli usullarni ishlatasiz. Ammo bu boshqa mutaxassislar tomonidan qo'llab-quvvatlansa nur ustiga a'lo nur bo'ladi. Ammo boshqalarning fikri bilan sizning fikringiz mos kelmasligi ham mumkin, bu holatda siz chuqur o'ylab alternativ(muqobil) variantni tanlashingiz zarur. Refleksiyadan ko'plab yo'llar orqali samara olinishi mumkin, ammo quyidagilar bizga ko'proq tanish:

1. Hamkasblar bilan gaplashish va ma'lumot almashish
2. Mutaxassislik bo'yich turli assotsiatsiyalarda qatnashish
3. Mutaxassislik anjumanlarida ishtirok etish
4. Mutaxassislikka doir adabiyotlarni mutoala qilish

O'z o'qitish usuli haqida refleksiyaning bilishning eng oddiy yo'li bu hamkasblar bilan bu xususida suhbat qurishdir: bunday tajriba haqida fikringiz qanday? Buni o'zingizda sinab ko'rganmisiz va qanday natijalarga ega bo'lgansiz? Lekin shuni unutmaslik kerakki, bu suhbat tub

ma'noda professional xarakterda bo'lmog'i lozim, shaxsiy yoki oilaviy masalada emas. Ma'lum bir hamkasbingiz bilan suhbatda rasmiy va murakkab bahslardan ko'ra o'ziga xos afzal tomonlarga ega. Bunday suhbat davomida biz o'zimizni yengil va erkin his etishimiz, fikrlarimizni ham erkin bildirishimiz mumkin. Agar hamkasbingiz ishonchli bo'lsa, u bilan turli masalalarda suhbatlashishingiz mumkin, ammo siz o'zingiz to'liq ishonch hosil qilmagan masalalar haqida so'z ochilsa, o'rtada tushunmovchilik kelib chiqishi hech gap emas.

Refleksiyaning stimulyatsiyasini murakkabroq usuli bu guruh bo'lib ishlashdir. Turli o'qituvchilar ishdagi masalalarni muhokama qilish uchun yoki ta'limga doir turli tadbirlarni amalga oshirish uchun yig'ilishadi. Guruh uchrashuvlarida a'zolar darsda talabalarning o'qitish haqidagi fikrlari va turli ularning o'zini tutishi bilan bog'liq hodisalar muhokama qilinadi. Endi o'qitishni boshlagan o'qituvchilar uchun tajribali o'qituvchilardan o'rganish juda samaralidir.

Fikr almashinish yanada foydaliroq bo'ladi, qachonki o'qituvchilar keng miqyosda bajarayotgan ishlari haqida fikr almashinish har tomonlama haqiqiy samarani beradi va rivojlanishni ta'minlaydi.

Refleksiyani qo'llab-quvvatlashning yana bir usuli bu turli mutaxassislik assotsatsiyalari va boshqa tashkilotlarga a'zo bo'lishdir, ularning maqsadi esa doim yuqori darajadagi o'qitish standartlarini saqlab turishdan iborat. Ular o'z maqsadlariga erishish uchun pedagoglar va o'qituvchilarni qamrab oluvchi anjumanlar, mitinglar tashkil etishadi, kitoblar chiqarishadi. Ular ko'pincha ma'lum vaqt oralig'ida chop etiladigan jurnallardan foydalanishadi va unda turli maqola izlanishlarini yoritishadi. Katta assotsatsiyalar esa ko'plab jurnallar chop etishadi va ularning har biri ma'lum mavzuga bag'ishlanadi. Ba'zilar esa turli mavzularga oid online jurnallar chop etishadi (bunday jurnallardan ba'zilar quyida 46-jadvalda keltirilgan). Ular qanday formatda bo'lishmasin, pedagoglarni o'ylantirgan yoki avval olib borgan izlanishlarning natijalari va ulardan kelib chiqadigan xulosa, maslahatlarni o'z ichiga oladi. Shu bo'limning kelayotgan bobida biz ulardan foydalanish yo'llari haqida so'z yuritamiz Professional assotsatsiyalar tomonidan uyushtiriladigan anjumanlar va mitinglar har xil shaklda, professional assotsatsiyalar o'zlari qamrab turgan ma'lum xudud yoki sohaga qarab katta yoki kichik bo'lishi mumkin. Asosan kichik yoki mahalliy assotsatsiyalar mahalliy ta'lim yangiliklari va mashg'ulotlari bilan cheklanishadi. Bunday mahalliy yig'inlar ham o'z-o'zidan mahalliy talabalarning o'zlashtirish darajasini oshirish kabi mahalliy mavzularga e'tibor qaratadi. Bunday tadbirlarda pul ham vaqt ham tejaladi.

Professional adabiyotlarni o‘qish va tushunish

Ta’lim to‘g‘risidagi maqolalar juda ko‘p mavzularni o‘z ichiga olishlariga qaramasdan, ular odatda 3 ta shaklga ega bo‘ladi. Nashr o‘z ishiga o‘qitish va o‘rganishni tushuntirishi (1), oqitish usullarini tushuntirishi (2) yoki o‘qitishning ma’lum mavzulariga bag‘ishlangan bo‘lishi (3) mumkin.

Bunday materialdan foyda ko‘rish ko‘proq bu ma’lumotni qanchalik tushunishga bog‘liq. Birinchi maqsadga kora, o‘qitish va o‘rganishni tushuntirish bo‘yicha ma’lum qolip bo‘ladi. Qolip bu yerda ma’lum mavzu yoki harakatni tushunish yo‘li ma’mosini anglatmoqda. Kitobimizda bu mavzuda to‘liq bo‘lmasada ma’lum tushunchalar berildi. Maqolaning maqsadi, misol uchun, nega o‘qituvchilar shuncha harakat qilsada talabalar ularga va boshqalarga behurmat muomalada bo‘lishlarini tushuntirish mumkin. Bunga qo‘shimcha ravishda maqolada ma’lum vaziyatlar beriladi. Shu orqali muallif “ behurmatlilik nazariyasi”ni o‘zi bilmagan holda yaratmoqda.

2-maqsad esa turli holat yoki vaziyatlarda qanday yo‘l tutish bo‘yicha maslahatdan iborat bo‘ladi. Bu mavzuga bag‘ishlangan maqola, o‘z ichiga qanday qilib yuqori auditoriyada tarix fanini o‘qitish, auditoriyada ma’lum yetishmovchilikka ega talabalar bo‘lganda dars olib borishni o‘rgatishi mumkin. Chop etilgan maqola 3-maqsadga ham bag‘ishlangan bo‘lishi mumkin. Misol uchun, bu ta’lim sohasidagi muhim masalaga bag‘ishlangan bo‘lsin: agar talaba o‘tish imtihonlarini topshira olmasa, uni kursdan kursga qoldirish zarurmi? Maktablarda jinsiy aloqa haqidagi darslar o‘tilishi zarurmi? Qizlar o‘g‘il talabalardan alohida maktablarda o‘qishlari kerakmi? Bunday mavzularga murojat qilinganda, biz ma’lum xulosalar nafaqat amaliy yoki to‘g‘ri ekanini, balki u etnik qarashlarga to‘g‘ri kelish kelmasligi haqida ham fikr yuritamiz. Muallif turli misollar orqali o‘z qarashlarini isbotlashga harakat qiladi. Ammo bular siz o‘zingiz o‘ylashdan to‘xtashingiz kerakligini bildirmaydi.

Qanday maqsadni ko‘zlashiga qaramasdan, kitob yoki maqola sizning o‘qitish va o‘qish haqidagi fikringizni kuchaytirishga xizmat qilishi zarur. U sizning o‘qituvchilik qobiliyatingizni oshirmog‘i darkor. Siz bunday ma’lumotlardan foydalanganingizda ular yakuniy javobni bildirmasligi mumkin, ammo ular sizga o‘z fikringizga ega bo‘lishga yordam beradi. Agar siz o‘qituvchilik faoliyatini endi boshlagan bo‘lsangiz, sizni ta’limga doir adabiyotlardan ko‘ra ko‘proq auditoriya boshqaruvi haqidagi adabiyotlar ko‘proq qiziqtirishi tabiiy. Ammo keyinroq esa siz bu masalalar to‘g‘irisida ko‘proq o‘ylab boshlaysiz. Sizning reflektiv o‘qituvchi sifatidagi ishingiz ko‘proq sizga shu paytda kerak bo‘ladigan

adabiyotlar bilan bog'liq.

Professional kitob va maqolalar mualliflari kitobxonga qarab qarashlarini o'zgartirishadi. Misol uchun yozish usuli, mazmuni va muallif fikrining muhimligi, kitobxon uchun tushunarli va aniq bo'lishi kerak. Birinchi masala, kitobxon muallifning fikrini yangilik sifatida qabul qiladimi, yoki oddiygina biror ma'lumot sifatida qaraydimi? Yoki muallif sizni faqatgina yangilikdan xabardor qilmoqchimi? Har xil strategiyalar har xil holatlarda ishlaydi va muallif sizga bu usul ham sizga yordam berishi mumkinligini aytmoqchidir.

2-si, professional nashrlarda qarashlar o'rtasidagi farq kichik. Bu sizning dunyoqarashingizga qarab siz uchun foydali bo'lishi yoki bo'lmasligi ham mumkin. Misol uchun, **tushunish qolipi** haqidagi maqola sizni boshlang'ich bilimlardan habardor qiladi, degan faraz bilan yozilgan. Agar siz bu kitobning 2-bo'limini o'qigan bo'lsangiz, bunda siz hatto auditoriya boshqaruvi haqida yetarli bilimga ega bo'lmasangiz ham, yoki teoriyani detallar aro o'rganmagan bo'lsangiz ham tushunarli bo'lgani aniq. Bu mavzu sizga tanish bo'lganligi uchun, o'qish va tushunishda siz muammolar kam bo'lgani muqarrar.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Kompleks tafakkurni rivojlantirish asoslarini ayting?
2. Malaka va strategiya o'rtasidagi bog'lig'likni izohlang?
3. Test bilan ishlashning "T"-jadvalini ishlang?
4. Standart testlar haqida tushuncha bering?
5. Nostandart testlar haqida tushuncha bering?
6. Kasbiy rivojlanish va o'rganish uchun resurs turlarini ayting?.
7. Refleksiya nima?
8. Kompleks tafakkurni rivojlantirishda maxsus adabiyotlarning o'rni?

7.4. Ta'limning umumiy maqsadlari

Tayanch iboralar: *O'quv jarayoni, umumiy maqsadlar, Ekspert-xelperlar, konstruktivizm, Blum taksonomiyasi, ma'suliyat.*

Ta'lim jarayoni o'qituvchi rahbarligida boshqariladi. O'quv materialini o'rganish, o'rganilgan bilimlar asosida malaka hosil qilish va ularni umumlashtirish hamda tekshirishga ketgan vaqt o'quv jarayoni hisoblanadi. O'quv jarayoni mantiqini o'quv material va uni o'zlashtirish psixologiyasi tashkil etadi. Boshqacha aytganda, o'quv jarayoni mantiqi o'quv material mazmuni bilan uni o'zlashtirish psixologiyasining o'zaro bog'lanishidan iborat. Bu haqda M.A. Danilov shunday deb yozadi: "O'quv jarayoni logikasi—obyektiv qonuniyat. U talabalarning o'quv predmeti, uning bo'lim va mavzularini o'rganish boshlangan davrdagi bilim saviyalari, taraqqiyot darajalaridan

tortib, to talabalarning bilim va taraqqiyotlariga mos ravishda ta'lim predmeti, uning bo'lim va mavzularini to'liq o'zlashtirgunga qadar bo'lgan izchil harakatini o'z ichiga oladi". Demak, o'quv jarayoni mantiqi deganda, ta'lim mazmunining statikasi emas, aksincha, uning dinamikasi nazarda tutiladi.

O'quv jarayoni mantiqi o'quv jarayoni taraqqiyotining harakatlantiruvchi kuchi bo'lib, u talabalar oldiga qo'yilgan vazifalarda, bu vazifalarni yechish uchun talabalar ko'rsatadigan aqliy, jismoniy, hissiy intilishlarda o'z aksini topadi. O'quv jarayonida talabalar oldiga qo'yilgan har bir topshiriq faoliyatni talab etadi. Faoliyat ko'rsatish orqali har bir topshiriqda ifodalan-

gan mazmun o'zlashtiriladi. O'quv predmeti bo'yicha o'tkaziladigan darslarning, dars doirasida tashkil etiladigan topshiriqlarning o'zaro aloqadorligiga rioya qilish yo'li bilan o'quv jarayonining dialektik mohiyatiga amal qilinadi.

Ta'limning unumdorligi dars tiplarini aniq belgilashga, ularga qat'iy amal qilishga bog'liq. "Dars tipi u yoki bu o'quv soati uchun asossiz qabul qilingan yorliq emas, aksincha, o'rganilayotgan mavzu doirasida o'zida dialektik taraqqiyotni aks ettiradigan o'qitish va o'qish, o'rgatish va o'zlashtirishni amalda qo'llash va nazorat qilish bosqichlarining jonli orientidir", - deb yozgan edi S.V.Ivanov.

O'quv jarayoni mantiqi dars tiplarini, har bir mashg'ulotda o'tkaziladigan topshiriqlarni izchil tahlil qilishni talab etadi. Bunda o'quv predmeti va uni o'zlashtirish psixologiyasi o'zaro aloqada tekshiriladi. Dars tiplarini ajratishda o'quv jarayoni logikasiga tayanish o'quv predmeti yuzasidan o'tkaziladigan topshiriqlarni, juz'iy dalillarni umumiy tushunchalar bilan yaxlit, o'zaro bog'langan holda olish imkoniyatini beradi.

Til mashg'ulotlarini ta'lim jarayoni maqsadiga ko'ra tahlil qilish – o'zlashtirish jarayonini falsafiy, didaktik va psixologik nuqtai nazardan yoritish masalasi bilan uzviy bog'langan. Talaba-ijtimoiy individ. U ta'lim jarayonida kishilik jamiyati tomonidan to'plangan bilimlarni o'zlashtiradi. O'quv predmetining mantiqiy strukturasi, shu fan sohasida ishlatilgan ilmiy islohatlar, tushunchalar tizimi talabalar bilish faoliyatining mazmunini tashkil etadi. Ta'lim mazmuni ta'lim maqsadiga ko'ra belgilanadi. Fan sohasida qilingan har bir kashfiyot abstraksiyalash va umumlashtirish natijasi bo'lganidek, ta'lim jarayonida fan asoslarini egallash ham abstraksiyalash va umumlashtirish mahsuli sanaladi. O'zlashtiriladigan bilimlarning hajmi, mundariyasi, o'rgatish usullari, vositalari o'quv jarayonining tashqi omillaridir. Ta'limning tashqi omillari ichki omillar zaminida (tahlil, sintez, induksiya, deduksiya, taqqoslash va hokazo) amal qiladi. Ichki va tashqi omillarning o'zaro aloqadorligi samarali natijalar beradi.

Didaktika va xususiy metodikalarga oid tadqiqotlarda o'quv jarayoni-

ning yaxlitligiga e'tibor berilmaydi. Didaktikaga oid adabiyotlarda, ta'lim jarayonining turli tomonlari, turli o'qitish usullari atroflicha tahlil qilinsada, talabalar ongining ichki o'zgarishi, ularning o'quv predmetiga bo'lgan munosabati, ta'limning ichki harakatlantiruvchi kuchlari yaxlitligicha o'rganilmayotganligini e'tirof etishga to'g'ri keladi. Har qanday yaxlit tizim bo'laklardan, qismlardan iboratdir. Ammo tartibsiz holda olingan, o'zaro bog'lanmagan bo'laklar yaxlit tizimni tashkil eta olmaydi. Yaxlit tizim bir-biri bilan uyg'unlashgan, muvofiqlashgan bo'laklardan tashkil topadi. Obyektning yaxlitligi uchun xizmat qila oladigan bo'lak yaxlit tizimning tarkibiy qismi hisoblanadi. Muhokama obyekti taraqqiyotda, rivojlanishda qaralib, tarkibiy qismlar o'zaro aloqada tekshirilganda, bu jarayonning dialektik mohiyati to'g'ri tushuniladi. O'rganilayotgan obyekt, uning tarkibiy elementlari o'rtasidagi o'zaro ta'sir turlariga, tashkiliy tamoyillarga va omillarga ko'ra o'z mazmunini o'zgartiradi. Obyektning mazmuni unda amal qiladigan qonuniyatlar bilan o'lchanadi. Qonuniyatlar o'rganilgan sari, shu jarayonni ilmiy tashkil etish imkoniyatlari orta boradi.

Fanning yaxlitlik tamoyili ta'lim mazmuni hamda uning tashkiliy shakli bo'lgan darsning ham asosiy tamoyilidir. O'quv predmeti bo'yicha o'rganiladigan bilimlar, o'zlashtiriladigan tushunchalar o'zaro aloqada o'qitilgandagina ta'limning yaxlitligi saqlanadi. Ammo buning o'zigina yetishmaydi. O'quv predmeti bo'yicha o'tkaziladigan mashg'ulotlarning o'zaro aloqadorligiga, darslarda o'rganish, mustahkamlash, umumlashtirish jarayonlari uzviy bog'liqligiga rioya qilish ona tili ta'limining samaradorligini oshirish omillari hisoblanadi. Dars tiplarini aniqlash, ularning o'zaro bog'liqligini ko'rsatish uchun tahlilni o'quv jarayonining maqsadidan boshlaymiz.

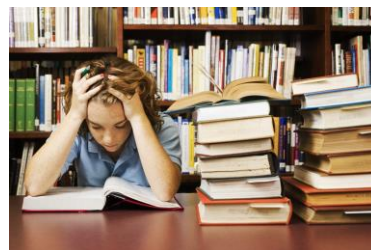
Maqsad oldindan anglangan natija bo'lib, unga erishish faol faoliyatni talab etadi. Oldindan anglangan natijaga erishish uchun ko'rsatiladigan faoliyat – maqsadga muvofiq faoliyat sanaladi. Maqsadga muvofiq faoliyat moddiy, ma'naviy va ijtimoiy hayotda jamiyatning bundan keyingi taraqqiyotiga mos keladigan yangi mohiyatning paydo bo'lishi, yangilik bilan eskilik o'rtasidagi kurash hamda hayotda yaroqsiz narsalarning emirilishi, inson hayotida ma'lum natijaga erishish uchun ko'rsatiladigan faoliyat kabi ko'rinishlarda ro'y beradi. Maqsad va maqsadga muvofiq faoliyat o'zaro uzviy bog'liq bo'ladi.

Ko'zlangan natijaga erishish uchun kishi faoliyat ko'rsatadi. Faoliyat ko'rsatish uchun kishida ma'lum qobiliyatlar shakllangan bo'lmog'i lozim. Maqsad – oldindan anglangan natijaga qarab intilish, faoliyat ko'rsatish, natijaga olib keladigan qobiliyatlarni ishga solish zaminida qo'lga kiritiladi. U kishining barcha xatti-harakatini, uning butun imkoniyatlarini,

qobiliyatini yagona bir maqsadga etaklaydi.

Inson o'z amaliy faoliyatida obyektiv olamga duch keladi, unga bog'liq bo'ladi, o'z faoliyatini u bilan belgilaydi. Ta'lim jarayonida o'qituvchi va talabalar faoliyati tabiat va jamiyat to'g'risidagi bilimlarga duch keladi. Ta'lim mazmuni talaba va o'qituvchi faoliyatining mazmunini ham belgilaydi. Talabalarning bilish faoliyati o'qituvchi tomonidan boshqariladi. Ta'lim jarayonida o'qituvchi faoliyatining predmeti talabalar bo'lib, u insoniyat tomonidan ochilgan qonuniyatlarini talabalar ongiga singdirish uchun faoliyat ko'rsatsa, talaba faoliyatining predmeti fan dasturida ko'rsatilgan bilimlar bo'lib, u fan asoslarini egallash, shu bilimlarga oid malaka hosil qilish uchun faoliyat ko'rsatadi. O'qituvchi faoliyati sinalgan yo'ldan boradi, u o'z maqsadini aniq his qiladi. Bu maqsadlar dastur va darsliklarda aniq ko'rsatiladi.

Ta'lim dasturi talabalarni fan asoslari bilan qurollantirishga qaratilgan. Barcha o'quv predmetlari yagona maqsadga – bar-kamol insonni yetkazib chiqarishga da'vat etilgan. Bu ta'limning umumiy maqsadi hisoblanadi. Ta'lim jarayonining umumiy maqsadi nazariy bilimlar, malakalar talabaning aqliy taraqqiyoti, tafakkuri, dunyo qarashi kabi qismlardan tashkil topadi.

Ta'lim jarayonining umumiy maqsadini tashkil etgan qismlar o'zaro uzviy bog'langan. Nazariy bilimlarni o'rganmasdan, malakalar hosil qilmasdan talabalarni aqliy jihatdan taraqqiy ettirish mumkin emas. Talabalarni aqliy jihatdan taraqqiy ettirmasdan, ularning tafakkurini o'stirmasdan, talabalarda dunyoqarashni shakllantirib bo'lmaydi. Tafakkur – aniq jarayon, xotira uning mahsulidir. Shunday bo'lgach, o'quv jarayonida o'rganiladigan bilim talabaning o'z tafakkuridan qancha ko'p o'tsa, o'rganilayotgan mavzu ustida talabalarning faol aqliy faoliyati qancha ko'proq tashkil etilsa, o'rganilgan bilim xotirada shuncha ko'p va uzoq muddat saqlanadi.

Ta'lim jarayoni maqsadini tahlil qilishni yana davom ettirsak, xususiy maqsadni amalga oshirishda rioya qilinadigan juz'iy maqsadning qismlarini yoki yaqin didaktik maqsadni ajratib olish mumkin. Ta'lim jarayonining xususiy maqsadi alohida olingan bir o'quv predmetini o'rgatishdan ko'zlangan maqsaddir. Ta'lim jarayonining juz'iy maqsadi deganda, ma'lum bir o'quv materialini o'rganishdan ko'zlangan maqsadni tushunamiz. Juz'iy maqsad o'quv materialiga ko'ra belgilanadi. Masalan, "Ravishlarning ma'no jihatdan turlari" mavzusini o'tishning maqsadi talabalarga holat, payt, o'rin, daraja-miqdor ravishlarini ajrata olishni, ularning o'zaro farqlari, o'ziga xos xususiyatlarini, ma'nolarini singdirishdir. Ta'lim jarayonidagi juz'iy maqsadlarni amalga oshirish yo'li bilan talabalar bo'lakdan

butunga qarab boradilar. O'quv predmeti to'liq o'rganilgach, ularda shu o'quv predmetiga oid ma'lum tushuncha hosil bo'ladi. Demak, ta'lim jarayonining juz'iy maqsadi o'quv predmetining mazmuni, o'quv materialining xususiyatlariga ko'ra belgilanadi.

Ta'lim jarayonining yaqin didaktik maqsadi o'quv materialini o'zlashtirish psixologiyasidan kelib chiqadi. Ta'limning mazmuni doimo harakatda bo'ladi. Bu harakat talabaning bir o'quv materialiga turli paytda turlicha munosabatda bo'lishi, turli o'qitish metodlarini qo'llash orqali ro'y beradi. Ba'zi mashg'ulotlarda o'quv materialini o'rgatilsa, ba'zilarida esa o'rganilgan qoidalar asosida malaka hosil qilinadi, ba'zilarida o'rganilgan bilim va malakalar tekshiriladi, o'quv predmetining ma'lum qismi yoki bo'limi yuzasidan olingan bilimlar umumlashtiriladi. O'quv materialini o'rganish, malaka hosil qilish, umumlashtirish, bilim va malakalarni tekshirishni o'quv jarayonining yaqin didaktik maqsadlari hisoblanadi.

Talaba ta'lim jarayonida yaqin didaktik maqsaddan umumiy maqsadga qarab boradi. O'quv jarayonining yaqin didaktik maqsadi metodik-pedagogik kategoriya bo'lib, ularning har biri o'quv jarayonining barcha xususiyatlarini o'zida aks ettiradi. Ular dars tiplarini ajratishning dastlabki mezonini sanaladi. Yaqin didaktik maqsadlarni belgilash ko'p jihatdan o'quv jarayoni strukturasi bog'liq bo'lsa-da, ammo ularga teng bo'lmaydi.

Ta'lim jarayonida talabalar oldiga intellektual topshiriqlarni qo'yish, talabalarning bu vazifalarni anglashi, ularda o'rganish ishtiyoqining tug'ilishi, talabalarning yangi o'quv materialini turli manbalardan idrok etishi, qo'yilgan muammoni yechish, mustaqil ishlash orqali yangi bilimlarni o'rganishi, ilmiy tushunchalarni shakllantirish, umumlashtirish, fanga oid qonuniyatlarni egallashi, mashq qilish va boshqa yo'llar bilan o'rganilgan bilimlarni mustahkamlash, takomillashtirish, malaka hosil qilishi, bilim va malakalarni amaliyotda qo'llashi va o'qituvchining bilim va malakalarni tekshirishi kabi vazifalar hal qilinadi.

Ta'lim jarayonining yaqin didaktik maqsadini tashkil etgan elementlar ta'limdan ko'zlangan umumiy maqsad uchun xizmat qilish bilan birga, xususiy vazifalarni ham bajaradi. Masalan, ta'lim jarayonining bilim va malakalarni tekshirish halqasining xususiy vazifalari shulardan iborat: bilim va malakalarni talabalarning o'zlashtirganini tekshirish; ularning bilim va malakalaridagi zaif tomonlarni aniqlash; o'zlashtirilgan tushuncha, hosil qilingan malakalar ustida bundan keyin qilinadigan ishlarni belgilash.

Yuqorida bayon qilingan mulohazalarga asoslanib, o'quv jarayonining to'rt xil yaqin didaktik maqsadini ko'rsatish mumkin: a) o'quv materialini o'rgatish va o'rgatilgan bilimlarni mustahkamlash; b) ularni takrorlash va malaka hosil qilish; d) ma'lum bo'lim yoki mavzu yuzasidan bilim va hosil

qilingan malakalarni umumlashtirish; e) ma'lum mavzu yuzasidan bilim va malakalarni tekshirish. O'quv materialini o'rganish va mustahkamlash ta'lim jarayonining dastlabki yaqin didaktik maqsadidir. Bu qism o'zida ta'lim jarayonining barcha xususiyatlarini aks ettiradi.

Ta'limning bixevioristik modeli tushunishda foydali bo'lishi va talabalar bajarayotgan ishiga ta'sir etishi mumkin, lekin o'qituvchilar qoidaga asosan, talabalar nima haqida o'ylayotganini bilishni hamda uni boyitishni xohlaydilar. Bu ta'lim maqsadi uchun eng zo'r yordam, o'rganish istiqbollari diqqati talabalarni tajribadan faollik bilan bilimlar hosil qilishga qaratilgan konstruktivizmdan kelib chiqadi. Ta'limning konstruktivistik modeli shu bilan farq qiladiki, u talabalar odamlardan qancha signallar qabul qiladi, ekspertlar tomonidan yordam berilishiga nisbatan, ular bir-biriga bog'liq bo'lmagan holda qancha bilimlarni o'zlashtirishi mumkinligini aloxida insonlarning ichki tafakkurini ma'lum ma'noda tushuntirishga qaramay, qulay bo'lishi uchun ularni **psixologik konstruktivizm** va **ijtimoiy konstruktivizm** deb atashadi.

Ta'limdagi ma'suliyat. Hozirgi yillarda jamiyat va uning rahnamolari o'qituvchilar va talabalardan ularning ishlarida ma'suliyatli bo'lishlarini yanada ko'proq kutishmoqda, buning ma'nosi shuki, ta'lim muassasalari va o'qituvchilar o'quv kursining maqsadi va dasturlarini amalga oshirishda javobgarlikni o'z zimmlariga oladilar, talabalar esa, maxsus bilimlarni o'zlashtirishda ma'suliyatni o'z zimmlariga oladilar.

Yo'nalish ma'suliyatiga qarab o'qituvchidek bo'lishga va (ba'zida) qo'llashga qonuniy talablar o'sadi. Xususan, Qo'shma shtatlarda o'qituvchilar xizmat ko'rsatishdan oldin avvalgiga qaraganda ko'proq fan sohasi va ta'limga bog'liq kurslarga ehtiyoj sezishgan. Ular yana avvalgiga qaraganda, ko'proq o'qitish amaliyotiga ega bo'lishligi talab etilgan hamda fan sohasi va o'qitish strategiyalari bilimlari bo'yicha bir va undan ortiq imtihonlarni topshirishgan. Bu talablarning maxsus jihatlari bir qancha hududlar o'rtasida turlichadir, lekin umumiy yo'nalish – bu ko'plab yuqori darajadagi talablarga ingliz tilida keng miqyosda gaplashuvchi mamlakatlarda mos kelishidir. Bunday o'zgarishlar o'qituvchi bo'lishning shaxsiy tajribalariga aniq ta'sir qildi.

Ta'lim atamasi ko'pgina ma'nolarga ega bo'lsa ham o'qituvchi tomonidan foydalaniladigan atama, uning o'quv dasturiga, o'qishga, shu bilan birga biron bir muammoli masalalarni hal etishga tayyorgarligi va axborotni yetkazilishiga munosabati ta'kidlanadi. Ko'rib chiqilayotgan ikkita asosiy psixologik ta'lim istiqboli – bixiveriostik va konstruktivistik yo'nalishlari muhim g'oyalarni o'qituvchilarga taklif etgan. Bixevioristik nuqtai nazardan ikkita asosiy ta'lim nazariyasi yoki ta'lim modeli ya'ni mustahkamlash

javobgari va operant mustahkamlash muhim ahamiyatga ega. Mustahkamlash javobgari qanday qilib avvalgi neytral assotsiatsiyalar talabalarda ahamiyatli javob berishga chaqirish huquqini qoʻlga kiritishi haqida yoritiladi. Operant mustahkamlash qanday qilib xulq-atvor uchun oqibat va signallar tez-tez qaytarilib turadigan xulqni chaqirishi yoritilgan. Har qanday vaziyatda oʻqituvchining nuqtai nazarida xulq-atvor reaksiyalari yoqimli yoki yoqimsiz boʻlishi mumkin.

Asosiy psixologik yoʻnalishlardan boshqa biri – konstruktivizm – odamlar tajribasi bilan va faol oʻzaro faoliyati yoʻli orqali bilimlarini qurishi haqida yoritadi. Konstruktivizmning psixologik versiyasi talabalarni individual javoblari, ularning nimaga moyilligini tadqiq qilish, ularni oʻzlashtirish va moslashtirish yoʻllarini taʼkidlaydi. Konstruktivizmning ijtimoiy versiyasi ancha ekspert boʻlib qolgan odamlar, talabalar uchun yangi bilimlarni qurish imkoniyatlarini yaratish mumkinligini taʼkidlaydi. Ijtimoiy konstruktivizm oʻqituvchi roliga Blumning taʼlim maqsadlari taksonomiyasiga mos keladigan oldindan tayyorlangan taʼlimiy rejalashtirishni kiritishi kerak, shu bilan birga oʻqituvchilar talabalarni oʻz shaxsiy taʼlim olishini nazorat qilishga undash uchun metabolishni ragʻbatlantirishlari lozimligi haqida bahs yuritadi.

Taʼlim uchun konstruktivizmning oqibatlari

Baxtimizga, talabalarga turli tarzda yordam koʻrsatishda foydalanish mumkin boʻlgan strategiyalar mavjud, aslida ular ushbu kitobning katta bir qismini tashkil qiladi va pedagogik taʼlim dasturining asosiy mavzusi hisoblanadi. Hozir, ruhsatingiz bilan, men ulardan ikkitasiga qisqacha toʻxtalib oʻtamiz.

Strategiyalardan birini oʻqituvchilar koʻpincha foydali deb bilishadi, u oʻqituvchilarga samarali oʻquv tadbirlarini tanlash va ishlab chiqish, oʻquv mazmunini tizimli tashkil etish imkonini beradi. Taʼlim jarayonini tashkil etishda keng qoʻllaniladigan ramkalardan biri, masalan pedagog Bendjamin Blum tomonidan taklif etilgan tasniflash sxemasidir. U taʼlimiy maqsadlar taksonomiyasi degan ancha salmoqli nom bilan ataladi.

Blum taksonomiyasi, buni odatda shunday atashadi, taʼlim maqsadlarining olti turini yoritadi, oddiy bilimlar taqrizidan boshlab, bilimlarni kompleks baholashgacha oʻqituvchilar talabalardan nimani kutishi mumkinligi haqida maʼlumot beriladi (darajalar 2.3-jadvalda qisqacha aniqlangan).

Blum taksonomiyasi talabalarga muhim bilimlar turlari oʻrtasida foydali farqlarini ishlab chiqadi, demak haqiqatdan ham talabalarning “yaqin rivojlanish zonasi”ga yoʻnaltirilgan faoliyatni tanlashga yordam beradi.

Blum ta'limiy maqsadlar taksonomiyasi: Kognitiv soha

O'quv maqsadlari	Ta'rifi	Kalit so'zlar	Mashg'ulotdagi nazorat turi	Reyting tizimidagi test topshirig'i turi
Bilish	Axborotni o'zlashtirish	1. Aniqlash; 2. Ta'riflash; 3. Qayta ishlash; 4. Aytib berish; 5. Mohiyatini tushuntirish; 6. Ajratib ko'rsatish;	Test topshirig'i Og'zaki javob Klaster tuzish Og'zaki javob Og'zaki javob Klaster tuzish	Reproduktiv Produktiv Qisman-izlanishli Kreativ daraja
Tushunish	Ahamiyatni anglash, asosiy g'oyani ajratib ko'rsatish	1. Umumlashtirish; 2. Qayta ishlash; 3. Asosiy g'oyani qayta ishlash; 4. Misollar keltirish; 5. Himoya qilish;	Klaster tuzish Klaster tuzish Venn diagramma Masalalar echish Venn diagrammasi	Produktiv Qisman-izlanishli Kreativ daraja
Amaliyotga qo'llash	Axborotni yangi kutilmagan vaziyatda qo'llash	1. Moslashtirish; 2. Qayta ishlash; 3. Loyihalash; 4. Modellashtirish 5. Qayta aytib berish;	Og'zaki javob Klaster tuzish Klaster tuzish Klaster tuzish Og'zaki javob	Reproduktiv Produktiv Qisman-izlanishli Kreativ daraja
Tahlil	Axborotni yoki obyektini qismlarga ajratish	1. Taqqoslash 2. Qismlarga ajratish 3. Ajratib ko'rsatish 4. Qiyoslash	Venn diagrammasi Klaster tuzish Klaster tuzish Venn diagrammasini tuzish	Qisman-izlanishli Kreativ daraja
Sintez	G'oyalarni mujassamlashtirish	1. Guruhlarga ajratish 2. Umumlashtirish 3. Rekonstruksiya	Klaster tuzish Venn diagrammasini tuzish Klaster tuzish	Qisman-izlanishli Kreativ daraja
Xulosalash	O'rganilgan mavzu yuzasidan xulosa yasash	1. Baholash 2. Tanqidiy fikr yuritish 3. Fikrga qarshi fikr bildirish 4. Qo'llab-quvvatlash 5. Inkori etish	Og'zaki javob Og'zaki javob Og'zaki javob Og'zaki javob Og'zaki javob	Reproduktiv Produktiv Qisman-izlanishli Kreativ daraja

Mazkur bilimlarni talabalar tomonidan o'zlashtirilganligini ob'ektiv va haqqoniy aniqlash va baholash maqsadida test topshiriqlaridan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi.

Ikkinchi strategiya birinchisi bilan birlashtirilishi mumkin. Qanday qilib talabalar talaba sifatida mehnat tajribasiga ega bo'ladilar, ular qanday qilib o'zlari yaxshiroq ta'lim olishlari mumkinligi haqida o'ylash qobiliyatiga ega bo'lib boradilar, ularga ta'lim berish maqsadlaridan biri sifatida bunday refleksiya siz (o'qituvchi sifatida) turtki bo'lasiz. Bu o'zgarishlar talabalar ta'lim olishini tashkil etish bo'yicha sizning ba'zi

vazifalaringizni ularga yuklash imkonini beradi. Talabaning biologiyasi uchun, yuqorida eslatilgan, misol uchun, siz nafaqat solishtiruvchi turlarni qo'llab-quvvatlash bo'yicha tadbirlarni rejalashtirish, balki talaba uchun bir-biriga bog'liq bo'lmagan holda u yoki bu ma'lumotni egallash yo'llarini ishlab chiqishingiz kerak. O'z-o'zini baholash va ta'lim olishni mustaqil yo'naltirish natijasi ko'pincha metabolish nomi ostida chiqadi, metabolish – o'z shaxsiy tafakkurini o'ylash va boshqarish qobiliyati demakdir (Izrail, 2005). Metabolish ba'zan talabalar uchun murakkab bo'lishi mumkin, uni egallash, ammo bu ijtimoiy konstruktiv ta'lim uchun zarur maqsad, chunki u asta-sekin talabalarni tajribali o'qituvchilarga bog'liqlikdan halos etadi. Blum taksonomiyasi singari metabolish va mustaqil ta'lim olish ham o'ta muhim hisoblanadi.

Bilimlarni o'zlashtirish va o'quv faoliyatiga darajali yondashuv asosida ta'lim maqsadlarini birday qilish ketma-ketlikda amalga oshiriladi. Ular quyidagi bosqichlarda o'qituvchi va talabalarning tizimli xatti-harakatlarining uzviyligini belgilaydi:

I. O'quvchilikka oid (tanish bo'yicha harakatlanish):

Ularga erishishning maqsad va natijalari shakllantirilishi.

Ta'lim maqsadi: ...to'g'risida tushunchalarni shakllantirish.

Natijalar:

- (ma'lum, tanish narsani o'zgartirishsiz, umumiy taxminlarni) tushuntiradi, aytadi, sanab o'tadi;
- (o'z so'zlarida) qaytarib beradi;
- tashqi belgi va xususiyatlari bo'yicha biladi, taniydi;
- (so'zma-so'z) yozadi.

Baholash mezonlari: axborotni xatosiz qayta tiklaydi.

Ushbu natijalarga erishish bo'yicha ta'lim beruvchi va ta'lim oluvchi harakatlarining tavsifi

Ta'lim beruvchi: ta'lim oluvchilarning bilimlarni o'zlashtirishlari bo'yicha faoliyatlarini tashkillashtiruvchi, axborot manbai bo'ladi.

Ta'lim oluvchilar: axborot - retseptiv (qabul qilish) faoliyatini amalga oshiradi: eshitadi, kuzatadi, o'quv axborotini **eslab qoladi** va **xatosiz qayta tiklaydi**.

II. Tartiblilikka oid (algoritm, namuna, o'xshashlik bo'yicha harakatlanish)

Ta'lim maqsadi: ...to'g'risida bilimlarni shakllantirish, nazariy bilimni o'xshashlik bo'yicha qo'llash, harakatlarni tartib bo'yicha bajarish malakalarini shakllantirish, (rivojlantirish, mustahkamlash).

Natijalar:

- asosiy fikrni ajratadi;

- baho beradi, yakun yasaydi, isbotlaydi, tasniflaydi;
- tushuntiradi, asoslaydi, umumlashtiradi, ishonchli dalillar keltiradi, solishtiradi va taqqoslaydi, xulosalar chiqaradi.

Baholash mezonlari: o'quv faoliyat yo'llarini biladi, bor bilimlarini o'zgartiradi va ularni tanish sharoitlarda qo'llaydilar: namuna, o'xshashlik bo'yicha bajaradi.

Ta'lim beruvchi: ta'lim oluvchilar faoliyatini tashkillashtiradi.

Ta'lim oluvchilar: (namuna) ketma-ketlik bo'yicha reproduktiv (qayta tiklash) faoliyatni amalga oshiradi: bilimlarni ongli o'zlashtiradi, ularni mustahkam eslab qoladi va qo'llaydi: o'xshash holatda *harakatlarni asos bilan namunali o'rganganliklari bo'yicha ta'lim beruvchi rahbarligi ostida bajaradilar.*

III. Ijodiy fikrlovchilikka oid (evristik, harakatlarni tanlash):

Ta'lim maqsadi: shaxsiy faoliyat tartibini tashkil etish va shu bo'yicha mustaqil ijodiy izlanishni olib borish va bilimlarni izlab topish, ularni yangi holatlarda qo'llash malaka va ko'nikmalarini shakllantirish.

Natijalar:

- shaxsiy faoliyatini rejalashtiradi va tashkillashtiradi;
- kerakli axborotni topadi, tanlaydi, qo'llaydi va yangidan hosil qiladi;
- yasaydi, murakkablashtiradi, soddalashtiradi; sinaydi;
- bilim va malakalarni yangi holatlarda tanish va nostandart topshiriqlarni, muammoli holatlarni yechish uchun qo'llaydi;

Baholash mezonlari: yangi holatda faoliyat yuritish qobiliyatini ko'rsatadi, yangidan hosil bo'lgan bilimlari asosida harakatlarni bajaradi, shaxsiy faoliyatini mustaqil tuzadi.

Ta'lim maqsadi: shaxsiy faoliyat tartibini tashkil etish va shu bo'yicha mustaqil ijodiy izlanishni olib borish va bilimlarni izlab topish, ularni yangi holatlarda qo'llash malaka va ko'nikmalarini shakllantirish.

Natijalar:

- shaxsiy faoliyatini rejalashtiradi va tashkillashtiradi;
- kerakli axborotni topadi, tanlaydi, qo'llaydi va yangidan hosil qiladi;
- yasaydi, murakkablashtiradi, soddalashtiradi; sinaydi;
- bilim va malakalarni yangi holatlarda tanish va nostandart topshiriqlarni, muammoli holatlarni yechish uchun qo'llaydi;

Baholash mezonlari: yangi holatda faoliyat yuritish qobiliyatini ko'rsatadi, yangidan hosil bo'lgan bilimlari asosida harakatlarni bajaradi, shaxsiy faoliyatini mustaqil tuzadi.

IV. Ijodkorlikka oid (harakatlarni izlash)

Ta'lim maqsadi: muammoni mustaqil ajratish va yechish qobiliyati,

tadqiqotchilik va izlanuvchanlik faoliyatiga tayyorgarlik, notanish holatlarda harakat qilish qobiliyatini shakllantirish (rivojlantirish).

Natijalar:

- muammoni mustaqil ajratadi va uni hal etish yo‘lini topadi;
- tadqiqot ob‘ekti va predmetini topadi, tadqiqot farazi va vazifalarini ilgari suradi, tajriba o‘tkazish rejasini tuzadi, tajriba o‘tkazadi, tajriba natijalari asosida farazni tekshiradi, tajribadan olinganlarni qo‘llash chegarasini aniqlaydi.

Baholash mezonlari: tadqiqotchilik turdagi maqsadlar faoliyatini amalga oshiradi, tizimli yondoshish yo‘llariga ega, tahlil qilish malaka va ko‘nikmalarni namoyish etadi.

Ta’lim beruvchi: ta’lim oluvchilarga maslahat beradi.

Ta’lim oluvchilar: tadqiqotchilik turdagi mahsuldor faoliyatni amalga oshiradi.

Bespalko bo‘yicha Maqsadni belgilash asosida Bilim, ko‘nikma va malakalarni muvaffaqiyatli o‘zlashtirish uchun test topshiriqlarini ishlab chiqish

O‘zlashtirish darajasi	Maqsad	Natija	Test
I. O‘quvchilikka oid (tanish bo‘yicha harakatlanishi)			
II. Tartiblilikka oid (algoritm) (namuna, o‘xshashlik bo‘yicha harakatlanish)			
III. Ijodiy fikrlovchilikka oid (evristik) (harakatlarni tanlash)			
IV. Ijodkorlikka oid (harakatlarni izlash)			

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Ta’lim jarayoni haqida tushuncha bering?
2. Talim jarayoninig asosiy va xususiy maqsadlarini izohlang?
3. Talim jarayoninig didaktik maqsadi nimadan iborat?
4. O‘quv jarayonining mantiqi nima?
5. Ta’limning bixevioristik modelini tushuntiring?
6. Blum ta’limiy maqsadlar taksonomiyasini tahlil qiling?
7. Ta’limdagi ma’suliyat va ommaviy ma’suliyatni “Venn”da tahlil qiling?
8. Espalko bo‘yicha maqsadni belgilash asosida test topshiriqlarini ishlab chiqing.

Foydalanilgan adabiyotlar

Asosiy adabiyotlar:

1. Kelvin Seifert. Educational Psychology 2010.
2. T.Melcherti. "Foundations of Professional Psychology" 2011.
3. Handbook of Psychology. John R. Graham Jack A. Naglieri. 2003.
4. Myers, D. G. Psychology. Hope College. Holland, Michigan, 2010.
5. Davis S. F. Handbook of Research Methods in Experimental Psychology. – Blackwell Publishing Ltd, 2003.
6. Super D.E., BahnM.Y. Occupational psychology. London:Tavistock, 2011
7. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси.-Т.: Ўзбекистон. 2008.
8. Ўзбекистон Республикаси “Таълим тўғрисида”ги Қонун ва Кадрлар тайёрлаш миллий дастури.-Т.: “Шарқ” 1997.
9. V.M. Karimova, Kasbiy psixologiya. O‘quv-uslubiy qo‘llanma. T., 2013
10. G‘oziev E.G‘. Pedagogik psixologiya. T: “Noshir”, 2014.
11. S.Jalilova, F. Xaydarov, N.Xalilova. Kasb psixologiyasi. – o‘quv qo‘llanma., T., 2010.
12. Maxmudov R.M., Sirliiev B.N. Pedagogik psixologiya. Ma’ruzalar kursi – Toshkent, 2010.
13. Kasbiy psixologiya. Darslik. R.X.Dushanov, Yo.A.Farfiev. T.,2014.
14. Jo‘raeva S.N., Yunusxodjaev Z.Sh. Kasbiy psixologiya., T., 2014.
15. Hayitov O.E., Abdullaeva R.M. Psixodiagnostika. TDIU – T.: Iqtisodiyot, 2012.
16. Ғозиев Э.Ғ. Умумий психология, Т., 2011
17. Ғозиев Э.Ғ. Онтогенез психологияси Т., Ношир 2010
18. К.К.Платонов “Научная организация психология труда” М., 2001 г.
19. К.К.Платонов “Проблемы способностей” Москва 2000.
20. Е.А.Климов “Путь в профессию”. Ленинград 1998.
21. Э.Ғ.Ғозиев Касб психологияси Т., 2003
22. Иванов И., Зуфарова М. Умумий психология Ўз.ФМЖ 2008
23. Э.Ғ.Ғозиев, Психология муаммолари. Т. “Университет”., 1999
24. Э.Ғ.Ғозиев, Азизова Ш.В. Ташкилий психология Т. “Университет”, 1999
25. Э.Ф.Зеер, Психология профессионального образования: учебник— М., «Академия», 2013. - 416 с.
26. Смирнов И.П. Теория профессионального образования — М., 2006.

Qo‘shimcha adabiyotlar:

1. Умумий психология. А.В.Петровский тахрири остида Т. “Ўқитувчи”, 1992й.
2. Югай А.Х. Лабораторно-практические занятия по психологии Т., ТДПУ 2008.
3. И.Балант “Психология безопасности труда”. Москва 1989.
4. К.К.Платонов “Инженерная психология”. Москва 1999.
5. Boymurodov N. Amaliy psixologiya. Yangi asr avlodi, 2008.
6. Родыгина У.С. Психологические особенности профессиональной идентичности студентов. Россия., 2007
7. Климов Е.А. Психология. М., Питер, 2000

Internet saytlar:

1. [http: www.lib.psichology.msu.ru](http://www.lib.psichology.msu.ru)
2. [http: www.lib.psichology.ru](http://www.lib.psichology.ru)
3. [http: www.lib.psichology.rin.ru](http://www.lib.psichology.rin.ru)
4. [http: www.lib.psichology.narod.ru](http://www.lib.psichology.narod.ru)
5. [http: www.lib.psichology.narod.ru](http://www.lib.psichology.narod.ru)
6. [http: www.lib.psichology.ru](http://www.lib.psichology.ru)
7. WWWbooks. org
8. [www. scholar.urs.as.ru/courses/Technology/intro. html](http://www.scholar.urs.as.ru/courses/Technology/intro.html)
9. www.tashit.uz sayti.

Mundarija

Kirish.....	3
I bob. Kasbiy psixologiya faniga kirish.	4
1.1.Kasbiy psixologiya­ning muhim va xarakterli muammolari.....	4
1.2. Kasbiy psixologiya­ning nazariy va konseptual asoslari	7
1.3. Kasbiy psixologiya­ning asosiy metodlari.....	13
1.4. Kasbiy psixologiya­ning klassifikatsiyasi va ularni tanlash	18
1.5. Kasbga o‘qitishning psixologik asoslari.....	23
II bob. O‘qitish jarayonida o‘qituvchining imkoniyatlari	30
2.1.Ta’lim jarayonini tashkillashtirishda o‘qituvchining imkoniyatlari	30
2.2. O‘qitishning asosiy nazariyalari va modellari	36
III bob. Professiogramma	42
3.1. Professiografiya­ning psixologik asoslari.....	42
3.2. “Psixologik tanlov”	46
3.3. Kasbiy faoliyat psixodiagnostikasi	49
3.4. Kasbiy faoliyat darajalari va ularni aniqlash yo‘llari.....	54
3.5. Reoriyentatsiya - psixologiya­ning asosiy muammosi sifatida.....	58
3.6. Kasbiy va individual tanlovdagi izlanishlar	63
IV-bob. Shaxs taraqqiyotining yoshga bog‘liq xususiyatlari	67
4.1. O‘smirlik davrining o‘ziga xos xususiyatlari	67
4.2. Shaxs taraqqiyotining yoshga bog‘liq xususiyatlari	72
4.4. Guruhlarda ijtimoiy faoliyatni tashkil etish	84
IV bob. Talabalarning rivojlanishi muammolari	90
5.1. Rivojlanishning ahamiyati.....	90
5.2. Ta’lim va tafakkurning individual xususiyatlari.....	96
VI bob. Mehnatni tashkil etish asoslari	107
6.1. Mehnatni tashkil etish.....	107
6.2. Maxsus ta’lim asoslari.....	119
6.3. Talabalar motivatsiyasi.....	126
VII bob. Auditoriyani boshqarish muammolari	145
7.1.Auditoriyani boshqarish	145
7.2. Auditoriyadagi aloqa turlari	154
7.3. Kompleks tafakkurni takomillashtirish.....	168
7.4. Ta’limning umumiy maqsadlari	176
Foydalanilgan adabiyotlar	187

Xadicha Toshboyevna Cho‘lponova

KASBIY PSIXOLOGIYA

O‘quv qo‘llanma

Muharrir: Sh.A.Utanova

Texnik muharrir va sahifalovchi: M.X. Tashbayeva

Nashrga ruxsat etildi: 01.04.2019

Qog‘oz bichimi 60×84/16. Hajmi 11,9 b.t.

Adadi 15 nusxa. Buyurtma № 22-7/2018

ToshTYMI bosmaxonasida chop etildi.

Toshkent shahar, Odilxo‘jayev ko‘chasi, 1.

Toshkent temir yo‘l muhandislari instituti, 2019 y.